

e-ISSN: 2651-4672

UŞAK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
UŞAK, TÜRKİYE

USAK UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt/Volume:15 Yıl/Year: 2022

Sayı/Issue:1 Haziran/June 2022

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Murat Kemal KARACAN
Enstitü Müdürü

Editör

Doç. Dr. Mehmet Hilmi ÖZKAYA

Editör Yardımcısı

Dr. Emre ŞAKAR

Alan Editörü

Prof. Dr. Aynur B.BOSTANCI
Prof. Dr. İsmail BAKAN
Prof. Dr. M. Murat ÖNTUĞ
Prof. Dr. Murat ÖNTUĞ
Prof. Dr. Yusuf CAN
Doç. Dr. İbrahim DELEN
Doç. Dr. Mahmur AVCI
Doç. Dr. Mustafa TAYTAK
Doç. Dr. Özgür AY
Dr. Öğr. Üy. Beyhan PAMUK
Dr. Öğr. Üy. Emre Vadi BALCI
Dr. Öğr. Üy. Özlem AVCI

Teknik Editör

Arş. Gör. Gülbike YILDIRIM

Redaktör

Arş. Gör. Tuğba Nur BEYRET COŞKUN

Mizanpaj Editörü

Arş. Gör. Gülbike YILDIRIM

Dizinlenme

Eğitim Bilimleri İndeksi Araştırmacı
ASOS İndeks
Türk Eğitim İndeksi
İSAM
SOBİAD

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Birol ERKAN, İskenderun Teknik Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZ, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Murat ÖNTUĞ, Uşak Üniversitesi,
Türkiye Prof. Dr. Saim SAVAŞ, Uşak Üniversitesi, Türkiye
Prof. Alejandro GARCÍA-SANJUAN, Huelva Üniversitesi, İspanya
Prof. Andre Prera Moshe VERISSIMO, Lizbon Üniversitesi, Portekiz
Prof. Dimitris J. KYRTATAS, Thess Üniversitesi, Yunanistan
Prof. Orlin SABEV, Bulgaristan Bilimler Akademisi, Bulgaristan
Prof. Richard Candida SMITH, Kaliforniya Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Erol DURAN, Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Hacer TOPAKTAŞ, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Nurgün KOÇ, Karabük Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. M. Salih ERKEK, Uşak Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Selda GÜNER, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Nuri KARAKAŞ, Ege Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Tolga KARGIN, Uşak Üniversitesi, Türkiye

Haziran 2022 Hakem Kurulu

Prof. Dr. Abdulkadir BULUŞ – Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Barış SARIKÖSE – Karabük Üniversitesi
Prof. Dr. Doğan UYSAL – Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ANILAN – Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Saim SAVAŞ – Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Volkan ALPTEKİN – İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Prof. Bilal SEZER – Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Aysun SARIBEY HAYKIRAN – Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim DELEN- Ortadoğu Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Murat GÜNDÜZ – Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa GENÇOĞLU – Uşak Üniversitesi
Doç. Ezgi GÖKÇE – Uşak Üniversitesi
Doç. Timur BİLİR – Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Hüseyin ELİTOK – Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Hüseyin SARAÇ – Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Ragıp YILMAZ - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Saim Çağrı KOCAKAPLAN – Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Sevda EMLAK – İzmir Demokrasi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Ümit KAHRAMAN – Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Öğr. Gör. Hadiye KILIÇ – Dokuz Eylül Üniversitesi

Düzenleme ve Koordinasyon

Dr. Emre ŞAKAR

Publisher and Editor in Chief

Usak University Institute of Graduate Studies
Prof. Murat Kemal Karacan Director of Institute

Editor

Assoc. Prof. Mehmet Hilmi ÖZKAYA

Assistant Editor

Dr. Emre ŞAKAR

Section Editor

Prof. Aynur B.BOSTANCI
Prof. İsmail BAKAN
Prof. M. Murat ÖNTUĞ
Prof. Murat ÖNTUĞ
Prof. Yusuf CAN
Assoc. Prof. İbrahim DELEN
Assoc. Prof. Mahmur AVCI
Assoc. Prof. Mustafa TAYTAK
Assoc. Prof. Özgür AY
Asst. Prof. Beyhan PAMUK
Asst. Prof. Emre Vadi BALCI
Asst. Prof. Özlem AVCI

Technical Editor

Res. Asst. Gülbike YILDIRIM

Reductor

Res. Asst. Tuğba Nur BEYRET COŞKUN

Layout Editor

Res. Asst. Gülbike YILDIRIM

Indexing Databases

Eğitim Bilimleri İndeksi
Araştırmaz
ASOS İndeks
Türk Eğitim İndeksi
İSAM
SOBİAD

Publication Board

Prof. Birol ERKAN, Iskenderun Technical University, Turkey
Prof. Mehmet ÖZ, Hacettepe University, Turkey
Prof. Murat ÖNTUĞ, Usak University, Turkey
Prof. Saim SAVAŞ, Usak University, Turkey
Prof. Alejandro GARCÍA-SANJUAN, Huelva University, Spain
Prof. Andre Prera Moshe VERISSIMO, University of Lisbon, Portugal
Prof. Dimitris J. KYRTATAS, University of Thess, Greece
Prof. Orlin SABEV, Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Richard Candida SMITH, University of California, USA

Prof. Erol DURAN, Uşak Üniversitesi, Turkey
Assoc. Prof. Hacer TOPAKTAŞ, Istanbul University, Turkey
Assoc. Prof. Nurgün KOÇ, Karabuk University, Turkey
Assoc. Prof. Nuri KARAKAŞ, Ege University, Turkey
Assoc. Prof. M. Salih ERKEK, Usak University, Turkey
Assoc. Prof. Selda GÜNER, Hacettepe University, Turkey
Asst. Prof. Tolga KARGIN, Usak University, Turkey

Volume 15 / June - 2022 Referee Board

Prof. Abdulkadir BULUŞ – Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Barış SARIKÖSE – Karabük Üniversitesi
Prof. Doğan UYSAL – Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Hüseyin ANILAN – Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Saim SAVAŞ – Uşak Üniversitesi
Prof. Volkan ALPTEKİN – İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Prof. Bilal SEZER – Uşak Üniversitesi
Assoc. Prof. Aysun SARIBEY HAYKIRAN – Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Assoc. Prof. İbrahim DELEN- Ortadoğu Teknik Üniversitesi
Assoc. Prof. Murat GÜNDÜZ – Uşak Üniversitesi
Assoc. Prof. Mustafa GENÇOĞLU – Uşak Üniversitesi
Assoc. Prof. Ezgi GÖKÇE – Uşak Üniversitesi
Assoc. Prof. Timur BİLİR – Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Asst. Prof. Hüseyin ELİTOK – Atatürk Üniversitesi
Asst. Prof. Hüseyin SARAÇ – Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Asst. Prof. Ragıp YILMAZ - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Asst. Prof. Saim Çağrı KOCAKAPLAN – Marmara Üniversitesi
Asst. Prof. Sevda EMLAK – İzmir Demokrasi Üniversitesi
Asst. Prof. Ümit KAHRAMAN – Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Lecturer Hadiye KILIÇ – Dokuz Eylül Üniversitesi

Arrangements and Coordination

Dr. Emre ŞAKAR

Address: Uşak Üniversitesi, 1 Eylül Kampüsü, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
sosyaldergi@usak.edu.tr

Editörden

İnsan ve toplumu ilgilendiren konular sosyal bilimlerin ilgi alanına girmektedir. Kısacası sosyal bilimler dünyanın ve yaşamın insani ve toplumsal yönlerini inceleyen bir anlayışı barındırmaktadır. Geçmişimizi öğrenmek için Tarih'e, içinde yaşadığımız mekân ve doğa için Coğrafya'ya, toplumsal yapı ve değerlerimizi öğrenmek için Sosyoloji'ye ihtiyaç duyarız. Bu haliyle sosyal bilimler bütün bölümleri ile merkezinde insanın olduğu toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek bilim dallarını barındırmaktadır.

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi olarak 15 yıldır sosyal bilimler alanındaki çalışmalarını bilim dünyasına ve toplum hizmetine kazandırmanın mutluluğunu yaşamaktayız. Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde sosyal bilimler alanında yılda iki kez (Haziran – Aralık) e-dergi formatında yayımlanan ulusal hakemli dergimizde Tarih, Edebiyat, Coğrafya, Arkeoloji, Psikoloji, Sosyoloji, Sanat Tarihi, Eğitim, Eğitim Bilimleri, İngiliz Dili ve Edebiyatı, İktisat, Maliye, Felsefe, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri, İşletme ve Güzel Sanatlar gibi sosyal bilimler alanında yazılan Türkçe ve İngilizce özgün/çeviri makalelere yer verilmektedir. Dergimizin Haziran 2022 sayısında 7 özgün makale yer almaktadır.

Bilimsel çalışmalarıyla, bu sayının hazırlanmasına katkıda bulunan makale yazarlarına, makaleleri inceleyerek hakemlik yapan değerli akademisyenlere, yayın kuruluna ve yayın aşamasında emeği geçenlere teşekkür ediyoruz. Sonraki sayılarda tekrar buluşmak dileğiyle...

Doç. Dr. Mehmet Hilmi Özkaya

Editör

Bu makale benzerlik taramasına tabi tutulmuştur.

Araştırma Makalesi/ Research Article

SINIF ÖĞRETMENLERİNİN 21. YÜZYIL BECERİLERİ İLE FETEMM FARKINDALIKLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

Hasan GÜLLÜ* Ahmet Oğuz AKÇAY**

Öz

Bu çalışma sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine sahip olma düzeyleri ile Fen, Teknoloji, Mühendislik ve Matematik (FeTeMM) farkındalığı arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu hedef doğrultusunda nicel araştırma desenlerinden ilişkisel desen kullanılmıştır. Sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini ölçmek için Şentürk ve Çevik (2019) tarafından geliştirilen “Çok Boyutlu 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği” ve FeTeMM farkındalıklarını tespit etmek için de Çevik (2017) tarafından geliştirilen “FeTeMM Farkındalık Ölçeği” kullanılmıştır. Araştırma 2019-2020 eğitim öğretim yılında Gaziantep İl Millî Eğitim Müdürlüğü bünyesinde görev yapan 242 sınıf öğretmeni ile yürütülmüştür. Araştırma neticesinde sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri ile FeTeMM farkındalıkları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu bulgu, sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine sahip olma durumunun FeTeMM eğitimi farkındalığını ve bu eğitimin öğrencilere kazandırılmasındaki başarı durumunu artırdığı yönünde yorumlanabilir.

Anahtar Kelimeler: FeTeMM, 21. Yüzyıl Becerileri, Sınıf Öğretmeni

INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN 21ST CENTURY SKILLS AND STEM AWARENESS OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstarct

The aim of this study is to determine the relationship between the level of 21st century skills of primary school teachers and their STEM awareness. Correlation study, which is one of the quantitative research methods, was used. The “Multidimensional 21st Century Skills Scale” developed by Şentürk and Çevik (2019) was used to measure 21st century skills of the primary school teachers, and the “STEM Awareness Scale” developed by Çevik (2017) was used to determine their STEM awareness. The research was carried out with 242 primary school teachers working in Gaziantep in the 2019-2020 academic year. The data was analyzed by using Pearson Correlation Coefficient, t-test and ANOVA. The result shows that a positive meaningful relationship was found between 21st century skills of teachers and their STEM awareness. This finding can be interpreted as the fact that classroom teachers have 21st century skills increase the awareness of STEM education and their success in gaining this education to students.

Keywords: STEM, 21st Century Skills, Primary School Teacher*

*Öğretmen, Millî Eğitim Bakanlığı, Gaziantep, e-posta: hasangullu707@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1893-8817

1. GİRİŞ

Toplum yaşantısı bilim ve teknolojiye meydana gelen gelişmeler doğrultusunda hızlı bir şekilde değişmektedir. Bireylerin istenen yönde gelişmesini amaçlayan eğitim programları da yaşanan değişimler paralelinde sürekli güncellenmektedir. Yenilenen bu programlar 21. yüzyıl becerilerine sahip bireyler yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Bu beceriler; inovasyon, yaratıcılık, problem çözme, girişimcilik, iş birliği, analitik ve eleştirel düşünme olarak ifade edilmektedir (Thomas, 2014:27). Bu bağlamda geliştirilen STEM eğitimi, çağın yeterliliklerine sahip ve geleceğin dünyasına uygun nitelikte bireyler yetiştirmeye yönelik ortaya çıkan yenilikçi bir öğretim yöntemidir. STEM kelimesi İngilizcedeki Science, Technology, Engineering ve Mathematics kelimelerinin baş harflerinden meydana gelmekte ve bu alanların bütünleştirilmesini ifade etmektedir (Akgündüz vd., 2015:8). Ülkemize uyarlaması ise bu İngilizce kelimelerin Türkçe karşılıkları Fen, Teknoloji, Mühendislik ve Matematik kelimelerinin baş harfleri olan “FeTeMM” şeklinde olmuştur (Çorlu, 2014:5). Fen, teknoloji, mühendislik ve matematik alanlarının bir araya getirilmesi ile disiplinler arası bir öğretim yaklaşımı hâline gelen FeTeMM eğitimi, öğrencilere çok boyutlu öğrenme fırsatı sağlayarak onların gerçek hayatta karşılaştığı sorunların çözümü için iş birliği içinde çalışmalarına imkân tanıyan yaşam deneyimleri sunmaktadır (Dugger, 2010; Akdağ ve Güneş, 2016:162).

FeTeMM eğitimine önem veren ABD, Güney Kore, İngiltere, Almanya, Brezilya ve Türkiye gibi ülkeler vatandaşlarını bu alanlarda geliştirebilmek için ciddi yatırım hamleleri yapmışlardır (Tekbıyık ve Çakmakçı, 2018:358). Bu doğrultuda ülkemizde FeTeMM eğitimi 2018 yılında güncellenen öğretim programlarındaki Fen Bilimleri Dersi Öğretim Programında ilk defa yer almıştır. Öğretim programındaki bu yenilik ile “*günlük yaşam sorunlarına ilişkin sorumluluk alınmasını ve bu sorunları çözümlenirken fen bilimlerine ilişkin bilgi, bilimsel süreç becerileri ve diğer yaşam becerilerinin kullanılmasını sağlamak*” amaçlanmaktadır (Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], 2018:9). Dolayısıyla FeTeMM eğitimi, öğrencilerin kendi hayatındaki veya çevresindeki sorunları tespit edip bunlara yönelik çözümleri sınıf ortamında üretmesine olanak sağlayarak çok boyutlu öğrenme imkânı sağlamaktadır. Bu doğrultuda FeTeMM eğitimi ile öğrencilerin 21. yüzyıl becerilerinden problem çözme ve disiplinler arası çalışma becerilerinin geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

21. yüzyıl becerilerine sahip bireylerde etkili iletişim, eleştirel ve inovatif düşünme, sorun çözme, yaratıcılık, araştırma ve sorgulama, ekip çalışması, teknoloji okuryazarlığı, bilgi yönetimi, kariyer bilinci, millî ve evrensel değerlere sahip çıkma gibi becerilerin bulunması beklenmektedir (Eğitim Araştırmaları Geliştirme Derneği [EARGED], 2011:308). Problem çözme, eleştirel düşünme, yaratıcılık ve iş birliği gibi becerileri kapsayan 21. yüzyıl becerileri, bilgiye sahip olan bireylerden ziyade bilgiye ulaşan, bilgiyi farklı kültür ve mecralara uyarlayan etkin bireyleri ön plana çıkarmaktadır (Anagün vd., 2016:161). Bu becerilerin edinilmesinde bireylerin alacağı FeTeMM eğitimi son derece önemli bir yere sahip olmaktadır.

Fen, matematik, mühendislik ve teknoloji kavramları modern yaşam kültürünün neredeyse her yönüne nüfuz etmektedir. Bununla birlikte iç içe geçmiş bu disiplinler, insanlığın günümüzde ortaya çıkan ihtiyaçlarını karşılamada ve gelecekte yaşayacağı muhtemel zorlukları aşmada anahtar bir role sahiptir (National Research Council, [NRC] 2012:1). Dört önemli disiplin üstünde yükselen FeTeMM eğitimi güncellenen öğretim programlarında kendine yer bularak nitelikli bireylerin sahip olduğu 21. yüzyıl becerilerini kazandırmayı amaçlamaktadır.

**Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir, Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Temel Eğitimi Bölümü, e-posta: aoguzakcay@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2109-976X

Sınıf öğretmenleri de disiplinler arası ve uygulamaya yönelik yapısıyla içinde bulunduğumuz çağın gereksinimlerine uygun bireyler yetiştirmeyi amaçlayan FeTeMM eğitimini ilkokuldan itibaren öğrencilere kazandırmada en önemli aktördür. Zira 2018 yılında güncellenen Fen Bilimleri Dersi Öğretim Programında yer alan FeTeMM eğitimi yaklaşımının ilkokuldaki uygulayıcıları sınıf öğretmenleridir. Bu nedenle sınıf öğretmenin FeTeMM eğitimine ilişkin sahip olduğu bilgi ve beceriler, bu öğretimin işlenişini doğrudan etkilemektedir. FeTeMM gibi yenilikçi yaklaşımların öğrencilere aktarılmasında 21. yüzyıl becerilerine sahip, ülkede ve dünyada meydana gelen gelişmeleri takip eden ve bu doğrultuda kendini yenileyen öğretmenlere ihtiyaç duyulmaktadır.

İlgili alanyazın incelendiğinde, FeTeMM eğitime yönelik araştırmaların çoğunlukla ortaokul öğrencileriyle ve son yıllarda artarak ilkokul öğrencileriyle yapıldığı görülmektedir. Fakat öğretmenlerle yapılan çalışmalar sınırlı sayıdadır (Pekbay, 2017:39). Öğretmenlerle yapılan çalışmaların çoğunlukla öğretmen adayları üzerine yoğunlaştığı görülmektedir (Bakırcı ve Karışan, 2018:31). Aktif olarak görev yapan öğretmenlerle yürütülmüş çalışmalar ise genellikle FeTeMM eğitime yönelik öğretmen görüşlerini belirlemeye yöneliktir. Ancak mevcut sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl yeterlilikleri bağlamında FeTeMM eğitimi üzerine yapılan çalışmalara rastlanmamıştır. Oysaki bu yaklaşımın okullardaki ilk uygulayıcısı olan sınıf öğretmenlerinin sahip olduğu 21. yüzyıl donanımı, sürecin sağlık biçimde işleyişi bakımından önemli veriler sunabilir. Bununla birlikte öğrenciler FeTeMM eğitimiyle ilk kez dördüncü sınıf Fen Bilimleri dersinde karşılaşmaktadır. Bundan dolayı ilkokulda etkili biçimde verilecek FeTeMM eğitimi, öğrencilerin ilerleyen kademelerdeki başarı ve motivasyonunu artıracaktır. Nitekim sınıf öğretmenlerinin sahip oldukları 21. yüzyıl becerileri çerçevesinde FeTeMM eğitime yönelik farkındalıklarını ortaya çıkarmak araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaçla aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri hangi düzeydedir?
 - a) Sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri cinsiyet, kıdem yılı ve yaş değişkenlerine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?
2. Sınıf öğretmenlerinin FeTeMM farkındalıkları hangi düzeydedir?
 - a) Sınıf öğretmenlerinin FeTeMM farkındalıkları cinsiyet, kıdem yılı ve yaş değişkenlerine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?
3. Sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri ile FeTeMM farkındalıkları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın desenine, katılımcılarına, veri toplama araçlarına ve veri analizine ait bilgiler yer almaktadır.

Araştırma Deseni

Sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri ile FeTeMM farkındalıkları arasındaki ilişkiyi tespit etmek için nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel (korelasyonel) desen yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem değişkenler arası ilişkiyi tespit etme ve sonuçlar üzerine çıkarım yapma imkânı sunmaktadır (Büyüköztürk vd., 2013:15). Böylelikle sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine sahip olma düzeyleri ile onların FeTeMM farkındalıkları arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması ve elde edilen sonuç doğrultusunda çıkarım yapılması beklenmektedir.

Evren-Örneklem

Araştırma evreni 2019-2020 eğitim öğretim yılında Gaziantep İl Millî Eğitim Müdürlüğüne bağlı okullarda görev yapan sınıf öğretmenleridir. Araştırma örneklemini ise bu evrenden tipik örnekleme yöntemiyle seçilen 242 sınıf öğretmeninden oluşmaktadır. Amaçsal örnekleme yöntemleri arasında yer alan tipik örnekleme var olan evrenin bir kısmını temsil etmesinin yanında temel nitelikleri açısından evrenle benzer özellikler taşımaktadır (Marshall & Rossman, 2014). Bu bağlamda araştırmada yer alan sınıf öğretmenlerinin araştırma evrenini

temsil ettiği düşünülmektedir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin demografik bilgilerine ilişkin dağılım Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Sınıf Öğretmenlerinin Demografik Bilgilerine Ait Frekans ve Yüzde Dağılımları

Demografik Özellikler	Gruplar	f	%
Cinsiyet	Erkek	127	52.5
	Kadın	115	47.5
Yaş	20-30 arası	78	32.2
	31-40 arası	114	47.1
	41 ve üstü	50	20.7
Kıdem Yılı	0-10 arası	98	40.5
	11-20 arası	104	43.0
	21 ve üstü	40	16.5
Mezuniyet Derecesi	Lisans	222	91.7
	Y. Lisans	20	8.3
Toplam		242	100

Örneklemdaki kadın-erkek sayısı birbirine oldukça yakındır. Araştırmaya dâhil olan sınıf öğretmenlerinin 192’si (%79.3) 20-40 arası yaşta ve 202’si (%16.5) 0-20 arası kıdem yılında olduğundan katılımcıların büyük çoğunluğunun genç yaşta olduğu yorumu yapılabilir. Ayrıca bu öğretmenlerin tamamına yakını (%91.7) lisans mezunudur.

Veri Toplama Araçları

Çalışmada Şentürk ve Çevik (2019) tarafından geliştirilen Çok Boyutlu 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği ve Çevik (2017) tarafından geliştirilen FeTeMM Farkındalık Ölçeği kullanılmıştır.

Çok Boyutlu 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği

21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği 5 alt boyuttan ve toplam 42 maddeden oluşmaktadır. Bu alt boyutlar; bilgi ve teknoloji okuryazarlığı becerileri, eleştirel düşünme ve problem çözme becerileri, girişimcilik ve inovasyon becerileri, sosyal sorumluluk ve liderlik becerileri ve kariyer bilincidir. Ölçekteki maddeler “kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum, fikrim yok, katılıyorum ve tamamen katılıyorum” şeklinde 5’li likerte tipinde derecelendirilmiştir. Ölçekteki maddeler 1’den 5’e doğru puanlanırken 16, 17, 18, 19, 20, 21 ve 35. maddeler olumsuz anlam içerdiği için ters puanlanmıştır. 15 maddeden oluşan ‘Bilgi ve Teknoloji Okuryazarlığı’ boyutundan 15-75; 6 maddeden oluşan ‘Eleştirel Düşünme ve Problem Çözme’ boyutundan 6-30; 11 maddeden oluşan ‘Girişimcilik ve İnovasyon’ boyutundan 11-55; 4 maddeden oluşan ‘Sosyal Sorumluluk ve Liderlik’ boyutundan 4-20; 6 maddeden oluşan ‘Kariyer Bilinci’ boyutundan 6-30 ve ölçeğin toplamından ise 42-205 arasında puanlar alınabilmektedir. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı .86 iken bu çalışmada .90 bulunmuştur. Ayrıca Bilgi ve Teknoloji Okuryazarlığı Becerileri boyutu iç tutarlılık katsayısı .907, Eleştirel Düşünme ve Problem Çözme Becerileri boyutu iç tutarlılık katsayısı .825, Girişimcilik ve İnovasyon Becerileri boyutu iç tutarlılık katsayısı .797, Sosyal Sorumluluk ve Liderlik Becerileri boyutu iç tutarlılık katsayısı .784, Kariyer Bilinci boyutu iç tutarlılık katsayısı ise .838 olarak hesaplanmıştır. Bu bağlamda elde edilen sonuçlar ölçeğin güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

FeTeMM Farkındalık Ölçeği

FeTeMM Farkındalık Ölçeği 3 alt boyuttan ve toplam 15 maddeden oluşmaktadır. Ölçekteki maddeler “kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum, kararsızım, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum” şeklinde 5’li likert tipinde 1’den 5’e doğru derecelendirilmiştir. 6 maddeden oluşan öğrenciye etki boyutundan 6-30; 5 maddeden oluşan derse etki boyutundan 5-25; 4 maddeden oluşan öğretmene etki boyutundan 4-20 ve ölçeğin toplamından ise 15-75 arasında puanlar alınabilmektedir. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı .81 iken bu çalışmada .78 olarak bulunmuştur. Bu ölçek FeTeMM alanlarında (fen, teknoloji, mühendislik ve matematik) görev yapan ortaöğretim öğretmenlerinin FeTeMM farkındalıkları için geliştirilmiştir. Yazar tarafından farklı çalışma grubunda ölçeğin uygulanabilmesi için güvenilirlik ve geçerlilik çalışmasının yeniden yapılması önerilmiştir. Bu kapsamda FeTeMM Farkındalık Ölçeğinin doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır ve DFA sonuçlarına göre ki kare (χ^2), (195.0 8), serbestlik derecesi (83) ve ki kare/sd=2.35 ve RMSEA=0.07 90%CI (.06, .09) olan bir yapıya ulaşılmıştır. Ölçeğin uyum iyiliği değerleri ise NFI = 0.81; CFI = 0.88; IFI = 0.88; RFI = 0.91 ve AGFI = 0.86 olarak bulunmuştur. Bu uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu görülmektedir (Kline, 2019). Sonuç olarak bu değerler, ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğunu ispat etmektedir.

Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen verilerin çözümlenmesinde SPSS programı kullanılmıştır. Analizlere başlamadan önce veri dağılımlarının normallik testleri yapılmış ve bunlara ilişkin çarpıklık ve basıklık değerleri Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Ölçek Toplam Puanlarına İlişkin Basıklık ve Çarpıklık Değerleri

Değişken	Çarpıklık		Basıklık	
	istatistik	Sh	İstatistik	sh
FeTeMM Ölçeği Toplam	0.371	0.156	-0.102	0.312
21. Yüzyıl Ölçeği Toplam	-0.026	0.156	-0.183	0.312

Tablo 2 incelendiğinde verilere ait çarpıklık basıklık değerlerinin +2.0 ile -2.0 arasında olması değişkenlerin normallik varsayımını yerine getirdiğini göstermektedir (George ve Mallery, 2010). Bu doğrultuda veri setine parametrik testler uygulanmıştır. Verilerin analizinde bağımlı değişkenler arasında ilişkiyi ortaya çıkarmak için pearson çarpım korelasyon katsayısı tekniği, cinsiyet değişkeni için bağımsız örneklem t-testi, kıdem yılı ve yaş değişkenleri için ise tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanarak hesaplanmıştır.

Bulgular

Araştırmanın birinci alt problemine ait bulgular

Araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri ölçeği alt boyutları ve toplam puanlarına ilişkin ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3: 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeğine İlişkin Betimsel Veriler

Boyutlar	N	\bar{x}	ss
Bilgi ve Teknoloji Okuryazarlığı	242	68.72	4.984
Eleştirel Düşünme ve Problem Çözme	242	27.10	2.237
Girişimcilik ve İnovasyon	242	44.46	3.123
Sosyal Sorumluluk ve Liderlik	242	16.59	1.832

Kariyer Bilinci	242	26.28	1.922
Toplam	242	183.16	10.326

Araştırmaya katılan öğretmenlerin ölçekteki tüm alt boyutlar ile ölçek toplam puanları Tablo 3’de görüldüğü gibi en yüksek puan seviyesine oldukça yakındır. Dolayısıyla öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerinin üst seviyeye yakın düzeyde olduğu söylenebilir.

Sınıf öğretmenlerinin cinsiyet değişkeni açısından çok boyutlu 21. yüzyıl becerileri ölçeğinden aldıkları puanların anlamlı düzeye farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek için veri setine bağımsız grup *t*-testi uygulanmıştır. Bu analize ilişkin sonuçlar Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: Cinsiyet Değişkenine Göre 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği Puanlarının *t*-Testi Sonuçları

Puan	Cinsiyet	N	\bar{x}	ss	<i>t</i>	<i>p</i>
Toplam	Erkek	127	182.92	10.83	-0.375	0.708
	Kadın	115	183.42	9.781		

**p*<.05

Tablo 4 incelendiğinde, cinsiyet değişkeni bakımından araştırmadaki sınıf öğretmenlerinin çok boyutlu 21. yüzyıl becerileri ölçeği puan ortalamalarının anlamlı biçimde farklılaşmadığı saptanmıştır (*t*=-.375, *p*>.05). Ancak katılımcıların aldıkları puanlara göre kadın öğretmenlerin puanları erkek öğretmenlere kıyasla daha yüksektir.

Sınıf öğretmenlerinin yaş değişkenine göre çok boyutlu 21. yüzyıl becerileri ölçeği puanlarının tek yönlü varyans analiz sonuçları Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5: Yaş Değişkenine Göre 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği Puanlarının Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Puan	Grup	N	\bar{x}	ss	Var. K.	KT	KO	F	<i>p</i>
Çok Boyutlu 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği	20-30 arası	78	187.80	9.169	G. Arası	2.709.832	1354.91		
	31-40 arası	114	181.72	10.64	G. İçi	22991.94	96.201		
	41 üstü	50	179.18	8.711	Toplam	25701.77		14.084	0.001*
	Toplam	242	183.16	10.32					

**p*<.05

Tablo 5’e göre araştırmadaki sınıf öğretmenlerinin çok boyutlu 21. yüzyıl becerileri ölçeğinden aldıkları puan ortalamaları ile onların yaşları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur (*F*=14.084, *p*<.05). Tespit edilen bu anlamlı farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek üzere post-hoc analizi gerçekleştirilmiştir. ANOVA sonrası hangi post-hoc tekniğinin kullanılacağına karar vermek için öncelikle Levene’s testi ile grup dağılımlarının varyanslarının homojen olup olmadığı belirlenmiş ve varyansların homojen olduğu saptanmıştır (*p*=.172, *p*>.05). Bunun üzerine varyansların homojen olması durumunda yaygınlıkla kullanılan Scheffe post-hoc testi hangi gruplar arasında fark olduğunu belirlemek için kullanılmıştır. Scheffe testinin tercih edilmesinin nedeni testin alpha tipi hataya karşı duyarlı olmasıdır. Gerçekleştirilen Scheffe çoklu karşılaştırma analizi sonuçları Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6: 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği Toplam Puanlarının Yaş Değişkenine Göre Scheffe Testi Sonuçları

Puan	Yaş (i)	Yaş (j)	i-j	sh	p
Çok Boyutlu 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği	20-30 arası	31-40 arası	6.085*	1.438	0.001
		41 ve üstü	8.620*	1.773	0.001
	31-40 arası	20-30 arası	- 6.085*	1.438	0.001
		41 ve üstü	2.535	1.660	0.315
	41 ve üstü	20-30 arası	- 8.620*	1.773	0.001
		31-40 arası	-2.535	1.660	0.315

* $p < .05$

Tablo 6’da görüldüğü gibi gruplar arası farkı belirlemek üzere yapılan post-hoc Scheffe testi sonucunda, 20-30 arası yaş grubu ile 31-40 arası yaş grubu ve 41 ve üstü yaş grubu arasında anlamlı bir farklılık saptanmıştır (20-30 arası>31-40 arası, 20-30 arası>41 ve üstü). Bu durum, 20-30 arası yaş grubundaki öğretmenlerin hem 31-40 yaş arası hem de 41 ve üstü yaş arasındaki öğretmenlere göre daha fazla 21. yüzyıl becerilerine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca 31-40 arası ile 41 ve üstü yaştaki öğretmenler arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($p > .05$).

Araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinin kıdem değişkenine göre çok boyutlu 21. yüzyıl becerileri ölçeği puanlarının tek yönlü varyans analiz testi sonuçları Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7: Kıdem Yılına Göre 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği Puanlarının Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Puan	Grup	N	\bar{x}	ss	Var. K.	KT	KO	F	p
Çok Boyutlu 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği	0-10 arası	98	186.65	9.317	G. Arası	2.390.710	1195.35		
	10-20 arası	104	181.79	10.94	G. İçi	23311.06	97.536		
	21 üstü	40	178.16	8.098	Toplam	25701.77		12.256	0.001*
	Toplam	242	183.16	10.32					

* $p < .05$

Tablo 7’de görüldüğü üzere, çok boyutlu 21. yüzyıl becerileri ölçeği toplam puan ortalamaları ile sınıf öğretmenlerinin kıdem yılı arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($F=12.256$, $p < .05$). Tespit edilen anlamlı farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını saptamak için Scheffe post-hoc analizi yapılmıştır. Gerçekleştirilen Scheffe çoklu karşılaştırma analizi sonuçları Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8: 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği Toplam Puanlarının Kıdem Yılı Değişkenine Göre Post-Hoc Scheffe Testi Sonuçları

Puan	Yaş (i)	Yaş (j)	i-j	sh	p
Çok Boyutlu 21. Yüzyıl Becerileri Ölçeği	0-10 arası	11-20 arası	4.860*	1.390	0.003
		21 ve üstü	8.494*	1.853	0.001
	11-20 arası	0-10 arası	-4.860*	1.390	0.003
		21 ve üstü	3.633	1.837	0.144
	21 ve üstü	0-10 arası	-8.494*	1.853	0.001
		11-20 arası	-3.633	1.837	0.144

* $p < .05$

Gruplar arası farkı belirlemek üzere yapılan post-hoc Scheffe testi sonucunda, 0-10 arası kıdem yılı grubu ile 11-20 arası kıdem yılı grubu ve 21 ve üstü kıdem yılı grubu arasında anlamlı bir farklılık saptanmıştır (0-10 arası > 11-20 arası, 0-10 arası > 21 ve üstü). Bu durum, 0-10 kıdem yılındaki öğretmenlerin hem 11-20 kıdem yılı hem de 21 ve üstü kıdem yılı arasındaki öğretmenlere göre daha fazla 21. yüzyıl becerilerine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanında 11-20 kıdem yılı arası ile 21 ve üstü kıdem yılı arasındaki öğretmenlerin farklılıkları istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($p > .05$).

Araştırmanın ikinci alt problemine ait bulgular

Araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinin FeTeMM farkındalıkları ölçeği alt boyutları ve toplam puanlarına ilişkin ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 9'da sunulmuştur.

Tablo 9: FeTeMM Farkındalıkları Ölçeğine İlişkin Betimsel Veriler

Boyutlar	N	\bar{x}	ss
Öğrenciye Etkisi	242	27.03	2.198
Derse Etkisi	242	18.80	2.775
Öğretmene Etkisi	242	16.10	1.892
Toplam	242	61.95	53.887

Tablo 9 incelendiğinde, FeTeMM Farkındalık Ölçeği alt boyutlarına ait toplam puan ortalamalarının en yüksek puan düzeyine yakın olduğu görülmektedir. Bu nedenle araştırmaya katılan öğretmenlerin FeTeMM farkındalıklarının iyi düzeyde olduğu söylenebilir.

Araştırmadaki sınıf öğretmenlerinin FeTeMM farkındalıkları ölçeğinden aldıkları puanların cinsiyet değişkeni açısından anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için veri setine bağımsız grup *t*-testi uygulanmıştır. Bu teste ilişkin sonuçlar Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10: Cinsiyet Değişkenine Göre FeTeMM Farkındalık Ölçeği Puanları *t*-Testi Sonuçları

Puan	Cinsiyet	N	\bar{x}	ss	<i>t</i>	p
Toplam	Erkek	127	62.14	5.555	0.555	0.580
	Kadın	115	61.75	5.212		

* $p < .05$

Tablo 10'a bakıldığında, araştırmadaki sınıf öğretmenlerinin cinsiyet değişkeni ile FeTeMM Farkındalık ölçeği toplam puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır ($t=0.555$, $p > .05$). Fakat ortalama puanlar açısından erkek öğretmenlerin puan ortalaması kadın öğretmenlerin puan ortalamasına oranla daha yüksektir.

Sınıf öğretmenlerinin yaş değişkeni bakımından FeTeMM farkındalık ölçeği puanlarının tek yönlü varyans analiz sonuçları Tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 11: Yaş Değişkenine Göre FeTeMM Farkındalık Ölçeği Puanlarının Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Puan	Grup	N	\bar{x}	ss	Var. K.	KT	KO	F	p
FeTeMM Farkındalık Ölçeği	20-30 arası	78	64.34	5.347	G. Arası	753.380	376.690		
	31-40 arası	114	61.33	4.832	G. İçi	6.242.207	26.118		
	41 ve üstü	50	59.66	5.347	Toplam	6.995.587		14.423	0.001*
	Toplam	242	61.95	5.387					

* $p < .05$

Tablo 11'de görüldüğü üzere, FeTeMM farkındalık ölçeği toplam boyutları puan ortalamaları ile sınıf öğretmenlerinin yaşları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=14.423$, $p < .05$). Yapılan analiz sonrası belirlenen anlamlı farklılığın hangi gruplarda meydana geldiğini tespit etmek amacıyla Scheffe post-hoc analizi yapılmıştır. Gerçekleştirilen Scheffe çoklu karşılaştırma analizi sonuçları Tablo 12'de sunulmuştur.

Tablo 12: FeTeMM Farkındalık Ölçeği Puanlarının Yaş Değişkenine Göre ANOVA Sonrası Post-Hoc Scheffe Testi Sonuçları

Puan	Yaş (i)	Yaş (j)	i-j	sh	p
FeTeMM Ölçeği Toplam	20-30 arası	20-30 arası	3.012*	.750	0.001
		41 ve üstü	4.686*	.925	0.001
	31-40 arası	20-30 arası	-3.012*	.750	0.001
		31-40 arası	1.673	.866	0.157
41 ve üstü	20-30 arası	-4.686*	.925	0.001	
	41 ve üstü	41 ve üstü	-1.673	.866	0.157

* $p < .05$

Tablo 12'de görüldüğü gibi Scheffe testi sonucunda, 20-30 arası yaş grubu ile 31-40 arası yaş grubu ve 41 ve üstü yaş grubu arasında anlamlı bir farklılık saptanmıştır (20-30 arası > 31-40 arası, 20-30 arası > 41 ve üstü). Bu durum, 20-30 arası yaş grubundaki öğretmenlerin hem 31-40 yaş arası hem de 41 ve üstü yaş arasındaki öğretmenlere göre daha fazla FeTeMM farkındalığına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte 31-40 arası ile 41 ve üstü yaşta öğretmenler arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($p > .05$).

Sınıf öğretmenlerinin kıdem değişkenine göre FeTeMM farkındalık ölçeği puanlarının tek yönlü varyans analiz testi sonuçları Tablo 13'te gösterilmiştir.

Tablo 13: Öğretmenlerin Kıdem Yılına Göre FeTeMM Farkındalık Ölçeği Puanlarının Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Puan	Grup	N	\bar{x}	ss	Var. K.	KT	KO	F	p
	0-10	98	63.45	5.226	G. Arası	489.275	244.638		

FeTeMM	Kas.20	104	61.50	5.311	G. İçi	6.506.312	27.223		
Farkındalık	21 üstü	40	59.47	4.856	Toplam	6.995.587		8.986	0.001*
Ölçeği	Toplam	242	61.95	5.387					

* $p < .05$

Tablo 13'e göre FeTeMM Farkındalık ölçeği toplam puanları ile sınıf öğretmenlerinin kıdem yılları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($F = 8.986$, $p < .05$). ANOVA sonrası belirlenen anlamlı farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek amacıyla Scheffe post-hoc analizi yapılmıştır. Gerçekleştirilen Scheffe çoklu karşılaştırma analizi sonuçları Tablo 14'te sunulmuştur.

Tablo 14: FeTeMM Farkındalık Ölçeği Puanlarının Kıdem Yılı Değişkenine Göre ANOVA Sonrası Post-Hoc Scheffe Testi Sonuçları

Puan	Yaş (i)	Yaş (j)	i-j	sh	p
	0-10 arası	11-20 arası	1.959*	.734	0.030*
FeTeMM		21 ve üstü	3.984*	.978	0.001*
Ölçeği	11-20 arası	0-10 arası	-1.959*	.734	0.030*
Toplam		21 ve üstü	2.025	.970	0.116
	21 ve üstü	0-10 arası	-3.984*	.978	0.001*
		11-20 arası	-2.025	.970	0.116

* $p < .05$

Tablo 14'e bakıldığı zaman, 0-10 arası kıdem yılı grubu ile 11-20 arası kıdem yılı grubu ve 21 ve üstü kıdem yılı grubu arasında anlamlı bir farklılık saptanmıştır (0-10 arası > 11-20 arası, 0-10 arası > 21 ve üstü). Bu durum, 0-10 arası kıdem yılındaki öğretmenlerin hem 11-20 kıdem yılı hem de 21 ve üstü kıdem yılı arasındaki öğretmenlere göre daha çok FeTeMM eğitimi farkındalığına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca 11-20 arası kıdem yılı grubu ile 21 ve üstü kıdem yılındaki öğretmenler arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($p > .05$).

Araştırmanın üçüncü alt problemine ait bulgular

Sınıf öğretmenlerin 21. yüzyıl becerileri ile FeTeMM farkındalıkları arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını belirlemek için veri setine Pearson Korelasyon testi uygulanmıştır. Bu analize ilişkin göstergeler Tablo 15'te sunulmuştur.

Tablo 15: 21. Yüzyıl Ölçeğinden Alınan Puanlarla FeTeMM Farkındalık Ölçeği Puanları Arasındaki Pearson Çarpım Moment Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişken	N	r	p
21. Yüzyıl Ölçeği			
	242	0.459	0.001*
FeTeMM Ölçeği			

* $p < .05$

Tablo 15'te görüldüğü gibi araştırmadaki sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri ile FeTeMM farkındalıkları arasında istatistiksel açıdan pozitif yönde anlamlı bir ilişki saptanmıştır ($r = .459$, $p < .05$). Bu bulgu sınıf öğretmenlerinin sahip olduğu 21. yüzyıl becerileri ile FeTeMM farkındalıkları arasında doğru orantılı bir korelasyon olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle sınıf öğretmenleri ne kadar çok 21. yüzyıl becerisine sahip ise o doğrultuda FeTeMM farkındalıkları da artmaktadır.

Tartışma Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma sınıf öğretmenlerinin sahip oldukları 21. yüzyıl becerileri çerçevesinde FeTeMM farkındalığını ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri ölçeğinin alt boyutları olan 'Bilgi ve Teknoloji Okuryazarlığı Becerileri',

'Eleştirel Düşünme ve Problem Çözme Becerileri', 'Girişimcilik ve İnovasyon Becerileri', 'Sosyal Sorumluluk ve Liderlik Becerileri' ve 'Kariyer Bilinci' becerilerinin yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Keskin ve Yazar (2015:1705) öğretmenlerle yaptığı çalışmada öğretmenlerin kendilerini 21. yüzyıl becerileri doğrultusunda yeterli gördükleri sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde Kozikoğlu ve Altunova (2018:529) fen bilgisi öğretmen adaylarıyla yaptığı çalışmada katılımcıların 21. yüzyıl becerilerine ilişkin becerilerinin yüksek olduğunu saptamıştır. Ayrıca Sulaiman ve Ismail (2020:3541) Malezya'da öğretmenlerin 21. yüzyıl yeterliliklerini araştırdıkları çalışmada katılımcıların 21. yüzyıl yeterliliklerinin ortalamasının üstünde olduğunu belirlemişlerdir. Nitekim alanyazında öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerine sahip olma durumu ile ilgili sonuçlar araştırmadaki bulguyu desteklemektedir. Buradan hareketle genel olarak öğretmenlerin kendilerini 21. yüzyıl becerileri bakımından yeterli gördüğü söylenebilir. Gelecek nesilleri yetiştiren ve yetiştirecek olan öğretmenlerin 21. yüzyıl becerileri açısından kendilerini yeterli görmesi 21. yüzyıl becerilerine sahip öğrencileri yetiştirmede önem arz etmektedir.

Araştırma sonucunda cinsiyet değişkeni bakımından sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. İlgili alanyazında öğretmen ve öğretmen adaylarıyla yürütülen araştırmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Çam ve Üstün, 2016:474; Gömleksiz vd., 2019:180; Kozikoğlu ve Altunova, 2018:529; Sulaiman ve Ismail, 2020:3542). Bunun yanında bazı alt boyutlarda ise cinsiyete göre farklılaşmanın olduğunu ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur. Kan ve Murat (2018:268) tarafından fen bilgisi öğretmen adaylarına yönelik yürütülen çalışmada bilgi, medya ve teknoloji ile yaşam ve kariyer becerileri alt boyutlarında kadınlar lehine anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Ayrıca Gencil (2013: 249) tarafından yürütülen araştırmada ise teknoloji yeterliği alt boyutunda erkeklerin anlamlı düzeyde yüksek puan aldığı görülmüştür. Bu bulgular ışığında, bazı alt boyutlar için cinsiyete göre rollerin değiştiği görülse de araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerinin cinsiyet değişkeni bağlamında birbirine yakın düzeyde olduğu görülmektedir. Cinsiyet değişkeninin sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri üzerinde etkili olmama durumu, okul öncesi eğitimden başlayarak yüksek öğretime kadar bireylerin eşit ve karma biçimde öğrenim görmesiyle açıklanabilir. Ayrıca gittikçe dijitalleşen gündelik hayatta tüm öğretmenlerin bilgiye erişim ve kendini geliştirme imkânı artmıştır. Bu bağlamda cinsiyet fark etmeden her sınıf öğretmenin günümüzün ihtiyaçları doğrultusunda 21. yüzyıl becerilerine sahip olması gerekmektedir.

Araştırma bulgularına göre 20-30 arası yaş grubundaki öğretmenlerin hem 31-40 yaş arası hem de 41 ve üstü yaş arasındaki öğretmenlere göre 21. yüzyıl becerilerinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte 31-40 yaş arası ile 41 ve üstü yaştaki öğretmenler arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. Kıdem yılı değişkeni için de benzer sonuçlar saptanmıştır. Katılımcılardan 0-10 arası kıdem yılındaki sınıf öğretmenlerin hem 11-20 kıdem yılı hem de 21 ve üstü kıdem yılı arasındaki sınıf öğretmenlerine göre 21. yüzyıl becerilerinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Ayrıca 11-20 arası kıdem yılı grubu ile 21 ve üstü kıdem yılındaki öğretmenler arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Bulunan sonuçlar ile alanyazındaki araştırma sonuçları kıdem yılı değişkeni için benzerlik gösterirken yaş değişkeni açısından farklılık göstermektedir. Alanyazında Korkmaz (2019:73) tarafından sınıf öğretmenleriyle yürütülen çalışmada öğretmenlerin 21. yüzyıl becerileri ile yaş değişkeni arasında anlamlı düzeyde farklılaşma bulunamamıştır. Bununla birlikte alanyazında kıdem yılı değişkeni için 1-5 kıdeme sahip öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerine daha çok sahip olduğu saptanmıştır (Keskin ve Yazar, 2015:1706; Korkmaz, 2019:73). Dolayısıyla mesleğe yeni başlamış öğretmenlerin daha çok 21. yüzyıl becerilerine sahip olması, teknolojiyi daha çok kullanmalarından ve yaşanan gelişmeler doğrultusunda güncellenen öğretim programlarıyla öğrenim görmüş olmalarından kaynaklandığı söylenebilir.

Araştırma sonucunda sınıf öğretmenlerinin FeTeMM farkındalık ölçeğinin alt boyutları olan 'Öğrenciye Yönelik Etkisi', 'Derse Yönelik Etkisi' ve 'Öğretmene Yönelik Etkisi' yüksek düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bulunan sonuçlar ile alanyazındaki araştırma sonuçları benzerlik göstermektedir (Buyruk ve Korkmaz, 2016:70; Özdemir ve Cappellaro, 2020:66). Bununla birlikte Öztürk (2017:88) yapmış olduğu çalışmada sınıf öğretmenlerinin FeTeMM farkındalık düzeyini ortanın üzerinde bulmuştur. Sınıf öğretmenleri farklı disiplinlerde derse girdikleri için başka bir deyişle sınıf öğretmenliğinin doğasında disiplinler arası bir özellik olmasından kaynaklı bu çalışmada öğretmenlerin FeTeMM farkındalık düzeylerinin yüksek çıktığı söylenebilir.

Araştırma sonucunda erkek öğretmenlerle kadın öğretmenlerin FeTeMM farkındalıkları arasında anlamlı bir fark çıkmamıştır. Alanyazında farklı alanlarda öğretmen ve öğretmen adayları ile gerçekleştirilen araştırmalarda benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Bakırcı ve Karışan, 2018:37; Çevik vd., 2017:593; Hacıömeroğlu, 2017:192; Özdemir ve Cappellaro, 2020:66; Lin ve Williams, 2016:1032). Ancak Ünlü ve Dere (2019:51) okul öncesi öğretmen adaylarıyla yapmış oldukları çalışmada erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre FeTeMM farkındalıklarının daha fazla olduğunu bulmuşlardır. Karakaya vd., (2018: 129) fen bilgisi öğretmenleriyle ve Hebecci ve Usta (2017: 629) ise üniversite öğrencileri üzerinde yaptıkları çalışmada kadınların FeTeMM farkındalığının erkeklere göre daha yüksek olduğunu bulmuşlardır. Sonuç olarak alanyazında öğretmen ve öğretmen adaylarıyla yürütülen araştırmalarda cinsiyet değişkeninin FeTeMM farkındalığı üzerinde net bir belirleyici değişken olmadığı görülmektedir. Bu durum muhtelif araştırmalardaki örneklem farklılığından kaynaklanabileceği söylenebilir.

Araştırma sonucunda 20-30 arası yaş grubundaki öğretmenlerin hem 31-40 yaş arası hem de 41 ve üstü yaş arasındaki öğretmenlere göre FeTeMM farkındalıklarının yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte 31-40 yaş arası ile 41 ve üstü yaştaki öğretmenler arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Kıdem değişkeni için de benzer sonuçlar bulunmuştur. Katılımcılardan 0-10 arası kıdem yılındaki sınıf öğretmenlerin hem 11-20 kıdem yılı hem de 21 ve üstü kıdem yılı arasındaki sınıf öğretmenlerine göre FeTeMM farkındalığının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Ayrıca 11-20 arası kıdem yılı grubu ile 21 ve üstü kıdem yılı arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Bulunan sonuçlar ile alanyazındaki araştırma sonuçları benzerlik göstermektedir (Çevik, Şanlıtürk ve Yağcı, 2017:593, Karakaya vd., 2018: 131). Bununla birlikte Özdemir ve Cappellaro (2020: 67) ve Baran vd. (2018: 67) yapmış oldukları çalışmalarda öğretmenlerin FeTeMM farkındalık düzeylerinin kıdem değişkenine göre farklılaşmadığını tespit etmişlerdir. Araştırmanın bu sonucu mesleğe yeni başlayan 30 yaş altı sınıf öğretmenlerinin eğitimde yeni yaklaşımları takip ettikleri ve bu yaklaşımlara aşina oldukları, ayrıca lisans döneminde aldıkları dersler sayesinde bu yaklaşımları benimsedikleri söylenebilir.

Araştırma sonucunda sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri ile FeTeMM farkındalıkları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu bulgu, sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine sahip olma durumunun FeTeMM farkındalığını artırdığı yönünde yorumlanabilir. Bununla birlikte öğretmenlerin 21. yüzyıl becerileri ile FeTeMM farkındalıkları arasındaki ilişkinin yüksek bulunması; bu bilgi ve becerilere sahip öğretmenlerin FeTeMM yaklaşımını derslerine aktararak öğrencilerini çağımıza uygun biçimde yetiştirebileceklerini göstermektedir.

Öneriler

- Araştırma sonucunda sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine sahip olma düzeyi ile FeTeMM farkındalıkları yüksek bulunmuştur. Bu sonucu uygulama düzeyinde ortaya çıkaracak araştırmalar yapılabilir.
- Kıdem yılı daha yüksek sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl beceri düzeyleri ile FeTeMM farkındalıkları kıdem yılı daha düşük sınıf öğretmenlerine oranla daha düşük saptanmıştır. Bu sebeple kıdem yılı yüksek sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri

ile FeTeMM farkındalıklarını artırmaya yönelik hizmet içi eğitim, seminer, konferans vb. faaliyetler düzenlenebilir.

- Sınıf öğretmenlerinin FeTeMM farkındalıklarının cinsiyet değişkeni açısından değişip değişmediğini tespit edebilmek için bu alanda daha çok araştırma yürütülebilir.
- Sınıf öğretmeni adaylarıyla benzer araştırma yürütülerek sınıf öğretmenleri ve sınıf öğretmeni adayları arasındaki 21. yüzyıl becerileri ve FeTeMM farkındalıkları arasındaki ilişki incelenebilir. Buradan hareketle araştırmadan elde edilen kıdem yılı düşük ve kıdem yılı yüksek öğretmenler arasındaki anlamlı farklılık üzerinde daha kapsayıcı değerlendirmeler yapılabilir.

Kaynakça

- Akdağ, F. T., ve Güneş, T. (2016). "Assessment of Stem Applicatons in Terms of Students' Opinions", *Participatory Educational Research*, Cilt:4, Sayı:1, 161-169.
- Akgündüz, D., Aydeniz, M., Çakmakçı, G., Çavaş, B., Çorlu, M. S., Öner, T. ve Özdemir, S. (2015). *STEM Eğitimi Türkiye Raporu: Günün Modası mı Yoksa Gereksinim mi?*, İstanbul.
- Anagün, Ş. S., Atalay, N., Kılıç, Z., ve Yaşar, S. (2016). "Öğretmen Adaylarına Yönelik 21. Yüzyıl Becerileri Yeterlilik Algıları Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:40, Sayı:40, 160-175.
- Bakırcı, H., ve Karışan, D. (2018). "Investigating The Preservice Primary School, Mathematics and Science Teachers' Stem Awareness", *Journal of Education and Training Studies*, Cilt:6, Sayı:1, 32-42.
- Baran, M., Türkan, M. B., Efe, H. A. ve Maskan, A. (2018). Fen Alanları Öğretmenlerinin Fen, Teknoloji, Matematik ve Mühendislik (FeTeMM) Farkındalık Düzeylerinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi, *International Congress on Politic, Economic and Social Studies*, 26-29 Ekim 2018, Niğde.
- Buyruk, B. ve Korkmaz, Ö. (2016). "FeTeMM Farkındalık Ölçeği (FFÖ): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Türk Fen Eğitimi Dergisi*, Cilt:13, Sayı:2, 61-76.
- Büyükoztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara.
- Çam, E., ve Üstün, A. (2016). "Öğretmenlerin Mesleki Tutumları ile Yaşam Boyu Öğrenme Eğilimleri Arasındaki İlişki", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:9, Sayı:1, 460-475.
- Çevik, M. (2017). "Ortaöğretim Öğretmenlerine Yönelik FeTeMM Farkındalık Ölçeği (FFÖ) Geliştirme Çalışması", *International Journal of Human Sciences*, Cilt:14, Sayı:3, 2436-2452.
- Çevik, M., Şanlıtürk, A.D. ve Yağcı, A. (2017). "Ortaokul Öğretmenlerinin FeTeMM (fente-knoloji-mühendislik-matematik) Farkındalıklarının Farklı Değişkenlere Göre Değerlendirilmesi", *Sakarya University Journal of Education*, Cilt:7, Sayı:3, 584-599.
- Çevik, M. ve Şentürk C. (2019). "Multidimensional 21th Century Skills Scale: Validity and Reliability Study", *Cypriot Journal of Educational Science*, Cilt:14, Sayı:1, 11-28.
- Çorlu, M. S. (2014). "FeTeMM Eğitimi Makale Çağrı Mektubu", *Turkish Journal of Education*, Cilt:3, Sayı:1, 4-10.
- Dugger, W. E. (2010). Evolution of STEM in The United States. In the 6th Biennial International Conference on Technology Education Research'nda Sunulmuş Bildiri, Gold Coast, Queensland, Australia.
- EARGED (2011). *MEB 21. Yüzyıl Öğrenci Profili*, Ankara.
- George, D., & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, Boston.
- Gencel, İ. E. (2013). "Öğretmen Adaylarının Yaşam Boyu Öğrenme Yeterliliklerine Yönelik Algıları", *Eğitim ve Bilim*, Cilt:38, Sayı:170, 238-252.
- Gömleksiz, M. N., Sinan, A. T., ve Doğan, F. D. (2019). "Türkçe, Türk Dili ve Edebiyatı ile Çağdaş Türk Lehçeleri Öğretmen Adaylarının 21. Yüzyıl Becerileri Yeterlilik Algıları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:7, Sayı:19, 163-185.

- Hacıömeroğlu, G. (2017). "Examining Elementary Pre-service Teachers' Science, Technology, Engineering, and Mathematics (STEM) Teaching Intention", *International Online Journal of Educational Sciences*, Cilt:10, Sayı:10, 1-11.
- Hebecci M. T., ve Usta, E. (2017). Üniversite Öğrencilerinin FeTeMM Farkındalık Durumlarının İncelenmesi, *Türk Bilgisayar ve Matematik Eğitimi Sempozyumu-3*, 17-19 Mayıs 2017, 44-55.
- Kan, A. U., ve Murat, A. (2018). "Investigation of Prospective Science Teachers' 21st Century Skill Competence Perceptions and Attitudes Toward STEM", *International Online Journal of Educational Sciences*, Cilt:10, Sayı:4, 251-272.
- Karakaya, F., Ünal, A., Çimen, O. ve Yılmaz, M. (2018). "Fen Bilimleri Öğretmenlerinin Stem Yaklaşımına Yönelik Farkındalıkları", *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, Cilt:5, Sayı:1, 124-138.
- Keskin, İ., ve Yazar, T. (2015). "Öğretmenlerin 21. Yüzyıl Becerileri Işığında ve Yaşam Boyu Öğrenme Bağlamında Dijital Yeterliliklerinin İncelenmesi", *International Journal of Human Sciences*, Cilt:12, Sayı:2, 1691-1711.
- Kline, R. B. (2019). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*, London.
- Korkmaz, Ç. (2019). Sınıf Öğretmenlerinin Yaşam Boyu Öğrenme Eğilimleri ile Yaşam ve 21. Yüzyıl Öğreten Beceri Düzeyleri Arasındaki İlişki, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi)*, Afyon.
- Kozikoğlu, İ. ve Altunova, N. (2018). "Öğretmen Adaylarının 21. Yüzyıl Becerilerine İlişkin Öz-yeterlik Algılarının Yaşam Boyu Öğrenme Eğilimlerini Yordama Gücü", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, Cilt:8, Sayı:3, 522-531.
- Lin, K. Y., & Williams, P. J. (2016). "Taiwanese Preservice Teachers' Science, Technology, Engineering, and Mathematics Teaching Intention", *International Journal of Science and Mathematics Education*, Cilt:14, Sayı:6, 1021-1036.
- Marshall, C. & Rossman, G. B. (2014). *Designing Qualitative Research*, New York: Sage.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2018). *Fen Bilimleri Dersi Öğretim Programı (ilkokul ve ortaokul 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar öğretim programı)*, Ankara.
- National Research Council [NRC]. (2012). *A Framework for K–12 Science Education: Practices, Crosscutting Concepts, and Core Ideas*, Washington, DC.
- Özdemir, A. U., ve Cappellaro, E. (2020). "Sınıf Öğretmenlerinin FeTeMM Farkındalıkları ve FeTeMM Eğitimi Uygulamalarına Yönelik Görüşleri", *Fen Bilimleri Öğretim Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1, 46-75.
- Öztürk, M. (2017). *İlköğretim 4. Sınıf Öğretmenleri ve Öğrencilerinin FeTeMM Eğitimine Dair Yeterlik İnançları ve Tutumlarının İncelenmesi*, Ege Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), İzmir.
- Pekbay, C. (2017). *Fen Teknoloji Mühendislik ve Matematik Etkinliklerinin Ortaokul Öğrencileri Üzerindeki Etkileri*, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Sulaiman, J., & Ismail, S. N. (2020). "Teacher Competence and 21st Century Skills in Transformation Schools 2025 (TS25)", *Universal Journal of Educational Research*, Cilt:8, Sayı:8, 3536-3544.
- Tekbıyık, A. ve Çakmakçı, G. (2018). *Fen Bilimleri Öğretimi ve STEM Etkinlikleri*, Ankara.
- Thomas, T. A. (2014). *Elementary Teachers' Receptivity to Integrated Science, Technology, Engineering, and Mathematics (STEM) Education in The Elementary Grades* (Unpublished Doctoral Dissertation, University of Nevada, Reno). Retrived from <https://scholarworks.unr.edu/handle/11714/2852>
- Ünlü, Z. K., ve Dere, Z. (2019). "Assessment of Pre-service Preschool Teachers' Awareness of STEM", *Erzincan University Journal of Education Faculty*, Cilt:21, Sayı:1, 44-55.

*Bu makale benzerlik taramasına tabi tutulmuştur.
Araştırma Makalesi/ Research Article*

UŞAK ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİNİN KARIYER PLANLAMALARI ÜZERİNE İSTATİSTİKSEL BİR ANALİZ

Şahin ÇETİNKAYA *

Öz

Üniversite öğrencilerinin kariyer planlarında birçok farklı faktörün etkili olduğu bilinmektedir. Uşak üniversitesi öğrencileri arasında kariyer planlarını etkileyen unsurlara bakmak için 5’li likert tipi ölçeği ile hazırlanmış bir anket uygulaması yapılmıştır. Anket iki ölçekten oluşmaktadır. Aile ve kariyer planı ölçekleri. Tüm fakültelere uygulanmaya çalışılan anket’e 354 öğrenci katılmıştır. Anketten elde edilen verilerin analizi SPSS 25 sürüm ile yapılmıştır. Buna göre kariyer planlamasında cinsiyet, eğitim görülen bölüm ve anket sorularında hedeflenen sekiz başlıktaki amaçlara göre analizler yapılmıştır. İkili kategorik değişkenler için Independent T-Testi uygulanmıştır. Burada anlamlılık düzeyine göre hipotezlerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Eğitim görülen alanlara göre analizde ise One Way ANOVA testi uygulanmış ve sonuçları değerlendirilmiştir. Bu veriler çerçevesinde ankette yer alan ölçeklerin soruları amaçlarına göre analiz edilerek çalışma sonuçlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstatistik, Ekonomi, Kariyer, Sosyal çevre, İstihdam

A STATISTICAL ANALYSIS ON CAREER PLANNING OF UŞAK UNIVERSITY STUDENTS

Abstract

Considering the factors that affect the career plans of university students, it is seen that family, social environment and economic expectations are effective. A survey prepared with a 5-point Likert scale was conducted among the students of Uşak University to look at the factors affecting their career plans. The survey consists of two scales. Family and career plan scales. In the light of the data obtained as a result of the survey conducted to all faculties, analyzes were made with the SPSS 25 version program. Accordingly, analyzes were made according to the aims under eight headings in career planning, gender, department of education and survey questions. Independent T-Test was applied for binary categorical variables. The hypotheses were evaluated according to the significance level. In the analysis according to the fields of education, the One Way ANOVA test was applied and the results were evaluated. Within the frame of these data, the study was concluded by analyzing the questions of the scales in the survey according to their purposes.

Keywords: Statistics, Economy, Career, Social environment, Employment

1. GİRİŞ

Ekonomi biliminin birçok disiplinle bağlantılı olduğu bilinmektedir. İstatistik bilimi ekonomi ve birçok disiplinde analizde kullanılmaktadır. SPSS, EVIEWS, STATA, AMOS gibi yazılımlar analizlerin yapılmasında ve raporların çeşitlendirilerek verilmesinde yardımcı olmaktadır. İnsanların kariyer planlamalarında da ekonomik hedefleri önemli bir belirleyicidir. Bu durum hem meslek seçiminde eğitim ile parasal geleceği birlikte anılan bir hale sokmuştur. Çalışmada öncelikle ekonomi, istatistik, istatistikte kullanılan analiz yöntemlerinden bahsetmek yerinde olacaktır. İnsan ihtiyaçlarının sonsuz olduğu ancak kaynakların yetersiz olduğu durumu önemli bir sorundur. Bu ihtiyaçların sınırlı olan kaynaklarla karşılanması için

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, SBF, Sağlık Yönetimi Bölümü, Sağlık Ekonomisi ve Politikası A.B.D.

yol gösterici teoriler sunan bilim dalı iktisattır. İhtiyaçların ve onları karşılamak için kullanılan kaynakların, bireysel ve toplumsal sonuçlar doğuran konulardır. Bu nedenle iktisat bireysel analizleri “mikro iktisat” olarak ayrı bir disiplinle incelerken, toplumsal sonuçlara göre analizleri de “makro iktisat” olarak ayrı bir disiplinle incelemektedir (Dinler, 1998). Verilerin toplanması, düzenlenmesi, özetlenmesi, takdimi, analizi ve bu analizler vasıtasıyla elde edilen sonuçların yorumlanarak bir karara bağlanması ile ilgilenir (Başar ve Oktay, 1999). İstatistiksel analizler bir çok bilim dalında kullanılmaktadır. İktisat biliminde istatistiksel analizler değişime uğrayarak ekonometri bilimini ortaya çıkarmıştır. Yani istatistik ile iktisat (ekonomi) ekonometriyi oluşturmuştur (Çil, 2010).

1.1.Kariyer

Bir kişinin hayatı boyunca yaptığı ve yapacağı faaliyetlerin sıralanması olarak tanımlanabilen kariyer kavramı bir kişinin ömrü boyunca çizdiği yolu göstermektedir (Cascio, 1998). Bu yol boyunca kişi kendi çabalarıyla kendi kendine gelişim gösterebildiği gibi, sahibi veya çalışanı olduğu bir işletme tarafından da gelişime zorlanabilmektedir (Werter ve Davis, 1993). Genel olarak kişiler güç, statü ve para için kariyer planlaması yaptıkları için bu amaçlara götürecek işler için emek harcarlar ve emek kazanım değerlendirmesi yaparak mutlu olurlar veya mutsuzluk yaşarlar. Kariyer, kişinin toplumdaki yerini belli eden göstergelerden biri durumundadır ve kişinin statüsünü göstermektedir. Maslow’ un ihtiyaçlara hiyerarşisinde ortaya konduğu gibi kişi fizyolojik ve duygusal ihtiyaçlarını tatmin ettikçe kendine ve topluma daha faydalı bir birey haline gelecektir (Kozak, 2001).

Kariyerin daha önceki dönemlerde hiyerarşik bir yapıya sahip olduğu istikrarlı bir ortamda ilerlediği ve böylece kariyerin tahmin edilebilir, güvenli, doğrusal bilinmektedir. Günümüz örgütsel sisteminde değişim ve akışkanlık söz konusu olduğu için kariyer, öngörülemez, savunmasız ve çok yönlüdür. Her ne kadar geleneksel yöntemlerden vazgeçilmiş olsa da birçok kuruluş nispeten istikrarlı bir ortamda çalışmakta ve yönetim için iyi tasarlanmış stratejiler uygulamaktadır (Baruch, 2006).

Kariyer sürecinin bir örgüt tarafından değil de kişinin kendisi tarafından kontrol edilmesi dinamik kariyer olarak adlandırılmaktadır. Bu süreçte kişi çevredeki değişimleri gözlemlemekte ve çevredeki değişimlere göre kişinin gelişiminde devamlı bir güncelleme söz konusu olmaktadır. Bu gelişim sürecinde deneyimler vasıtasıyla tecrübe kazanılmaktadır (Hall, 1996). Kişi kendi içsel duygularına dayanarak kendini başarılı olarak görebilmektedir fakat başarıyı asıl belirleyen faktörler kariyer merdivenlerinin tırmanılması, yüksek kazanç, statü ve güç kazanma yolunda ilerlemek olarak kabul edilmektedir (Baruch, 2006).

1.2.Literatür

Atay (2006) kariyer yönetiminin örgütsel bağlılığına etkisini incelemiştir. İşini severek yapma, iş kurallarına uygun davranma, işine sahip çıkma ve işten ayrılmak istememe gibi örgütsel bağlılığı gösteren faktörlerin ürün ve hizmet kalitesini etkilediğini belirttiği çalışmada 150 şirket yöneticisinden anket yöntemiyle veriler toplanmıştır. Çalışmada korelasyon analizi ile işe alım, oryantasyon, yönetici geliştirme, terfi ve işten çıkarma uygulamaları gibi kariyer yönetimini oluşturan faktörler ile duygusal bağlılık arasında pozitif ilişki bulunmuştur.

Küçük (2009) kariyer yönetimi ile yönetim bilişim sistemleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yönetim bilişim sistemlerinin kariyer yönetimindeki eğitim, pozisyon belirleme, görevde yükselme ve kariyer planlama gibi faktörlere etkilerinin ortaya çıkarılması amaçlanan çalışmada 150 şirket çalışanına anket uygulanmıştır. Yönetim bilişim sistemlerinin işletmelerdeki operasyonel işlemlerde hız ve verimlilik sağladığının belirtildiği çalışmada yönetim bilişim sistemlerinin bireylerin çalışma yöntemleriyle uyumlu olmasının kariyer yönetimi ile olumlu ilişki içinde olduğunu gösterdiği belirtilmiştir.

Aydın (2010) ekonomik krizin kariyer planlaması üzerindeki etkilerini incelemiştir. Ekonomik krizlerin sektörleri özellikle de hizmet sektörlerini derinden etkilediğini belirttikleri çalışmada turizm sektöründe faaliyet gösteren konaklama işletmeleri üzerine çalışma

yapmışlardır. İzmir’de faaliyet gösteren beş yıldızlı otellerin insan kaynakları departmanlarıyla yapılan mülakatlarla elde edilen veriler ile işletmelerin kariyer planlamaya bakışları incelenmiştir. Çalışma sonucunda çalışanların işten çıkarılma ve ücretsiz izne ayrılma gibi sebeplerle olumsuz etkilendikleri ve kariyer planlamalarda erteleme yoluna gidildiğini ortaya konulmuştur.

Kurtoğlu (2010) kariyer yönetiminin kamu kurumlarının etkinliğine etkilerini incelemiştir. İş yaşamında ve teknolojide meydana gelen değişimler ile kamu kurumlarında verilen hizmetlerin de etkili ve verimli bir şekilde verilmesi gerektiğini belirtilen çalışmada bireylerin hedefleri ile kurumun hedefleri arasında eşgüdüm sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Çorum ilinde memur olarak çalışan 135 kişi ile yapılan anket ile elde edilen veriler ile ki kare testi yapılmıştır. Çalışma sonucunda kamu kurumlarının ekonomik ve sosyal değişimlere ayak uydurmakta yeterli başarıyı sağlayamadığı belirtilmiştir. Ayrıca ücret dışında takdir edilme, hizmet içi eğitim, iş tanımlarının yapılması ve terfi gibi kariyer planı için önemli faktörlerde bireylerin etkin çalışmasını sağlayacak uygulamaların kamu kurumlarında olduğu belirtilmiştir.

Karaca (2013) performans yönetim sisteminin kariyer yönetimine etkisini incelemiştir. Fırat Kalkınma Ajansındaki kariyer yönetiminin etkililiğinin ölçüldüğü çalışmada bireylerin kariyer için beklentilerinin karşılanmamasının bireylerde motivasyon düşüklüğüne sebep olduğu vurgulanmıştır. Performans yönetim sistemlerinin kariyer yönetimi için veri sağladığı, çalışanların kariyer planlama motivasyonunu arttırdığı, çalışanların ve örgütün kariyer rotasını belirlediği, çalışanların birbiri arasındaki ilişkilere olumlu katkı yaptığı ortaya konmuştur.

Çağlıköse (2015) yükseköğretim kurumlarında kariyer yönetimi ile ilgili karşılaşılan sorunları incelediği çalışmada bir hizmet işletmesindeki en önemli unsurun bireyler olduğunu ve bireyler için çalışma hayatındaki başarının kariyer ile ölçüldüğünü belirtmiştir. Tarama modeli ile yapılan çalışmada kariyer yönetimi uygulamalarında kadınların erkeklere göre daha çok katılım gösterdikleri, bireylerin eğitim seviyesi yükseldikçe kariyer yapma isteklerinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Özdaşlı ve Acar (2017) bireysel kariyer planlama yapmanın öğrencinin başarısı üzerindeki etkisi: SBMYO öğrenci üzerine bir araştırma başlıklı çalışma da, öğrencilerin başarıları ile kariyer planları arasındaki ilişki incelenmiştir. 5’li likert ölçekli bir anket uygulaması yapılmış ve kariyer planlaması yapan öğrencilerin başarılarının daha yüksek olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Tath, Kazan ve Öngel (2021) Kariyer Planlama; Ülkenin Ekonomik İtibarı Ve Kariyer Kaygısı Açısından Bir İnceleme, başlıklı çalışmada İİBF son sınıf öğrencileri üzerinde yapılan anket çalışması ile öğrencilerin düşük düzeyde kariyer kaygısı yaşadıkları ve kariyer planları ile ekonomik itibar arasında düşük düzeyde ilişki olduğu tespit edilmiştir.

1.5.Araştırma Yöntemi

Öğrenciler anket yöntemi ile sorular yöneltmiştir. “5’li Likert” ölçeğine göre hazırlanan anket uygulaması pandemi nedeni ile yüz yüze uygulanamamıştır. Google form uygulaması aracılığı ile online olarak uygulanmıştır. Bu çalışmada Uşak üniversitesinin çeşitli bölümlerinde eğitim gören öğrencilerin kariyer planlamalarında aile, sosyal çevre ve beklentilerin etkilerinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Anket sorularından elde edilen sonuçların analizi için SPSS programı kullanılarak analizler yapılmıştır. İstatistiksel verilerden faydalanılarak değerlendirmeler yapılmıştır.

1.6.Güvenilirlik Analizi

Bir çalışmada (ölçme aracında) bütün soruların birbirleriyle tutarlılığının ölçümü için kullanılır. Güvenilirlik analizi anket çalışmalarında ölçek maddelerinin korelasyonları üzerinden ölçeğin içsel tutarlılığını değerlendirmek için kullanılan bir istatistiksel analiz tekniğidir (Terzi,2017). 5’li likert ölçeğine göre hazırlanan anket daha önce değişik akademik çalışmalarda kullanılmıştır. Aynı konu başlığında kullanıldığından güvenilirlik analizi yeniden yapılmamıştır.

1.7. Anket Uygulaması

Anket uygulama döneminde pandemi süreci yaşandığından öğrencilerle online olarak iletişim sağlanmış ve birincil veriler elde edilmiştir. Anketin birinci bölümünde öğrencilerin demografik bilgileri yer almaktadır. İkinci bölümde öğrencilerin kariyer planlarını ortaya koyan kariyer planlaması ölçeği yer almaktadır. Kariyer planlaması ölçeği, Aktaş (2004)'ın Schein (1996)'den Türkçe'ye çevirerek kullandığı çalışmadan alınmıştır. Ölçekte girişimcilik, bağımsızlık, yönetsel, teknik/fonksiyonel, güvenlik/istikrar, özel yaşam, rekabetçilik ve saygınlık boyutları bulunmaktadır. Ölçek 16 ifadeden oluşmaktadır. Üçüncü bölümde kişinin kariyer planlamasında aile etkisini ölçmeyi amaçlayan ölçek yer almaktadır. Fouad vd. (2010) tarafından geliştirilen ölçek, Akın ve Satıcı (2012) tarafından Türkçe'ye çevrilerek kullanılmıştır. Ölçek 22 ifadeden oluşmakta ve Bilgisel Destek, Ailenin Beklentileri, Maddi Destek ve Değerler-İnançlar alt boyutlarından oluşmaktadır. Anket yöntemiyle elde edilen verinin IBM SPSS 25 programı kullanılarak veriler analiz edilmiştir. T testi ve One Way ANOVA testi kullanılarak niceliksel özelliklerin gruplar arasında farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

2. Demografik Bulgular

Anketin ilk 16 ifadesi ile öğrencilerin demografik özelliklerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Sorular öğrencilerin, ailede nüfus sayısını, yaş ortalamalarını, anne ve babalarının eğitim düzeylerini, mesleklerini ve kardeş sayısını içermektedir. Aynı zamanda öğrencilerin aileleri ile sorunlarının olup olmadığının da araştırılması yapılmıştır.

2.1. Cinsiyete Göre Öğrenci Dağılımı

Anket Uşak Üniversitesi İİBF-Sağlık Bilimleri-İslami İlimler-İletişim-ve MYO öğrencilerine uygulanmıştır.

Tablo 1: Öğrencilerin Cinsiyete Göre Dağılımı

	Frekans	%
ERKEK	133	37,6
KADIN	221	62,4
Total	354	100

Tablo 1'de görüldüğü üzere, toplam 354 öğrenci katılım sağlamıştır. Cinsiyetlerine göre dağılımına bakıldığında 221 Kadın ve 133 erkek katılımcı olduğu, %62,4 kadın ve %37,6 oranında erkek öğrencinin anket sorularına cevap verdiği gözlemlenmiştir.

2.2. Eğitim Görülen Bölüme Göre Dağılım

Anket üzerinde 8 farklı fakülte/MYO ismi verilmiştir. Bunlardan 5 tanesinde katılımcı sayısı 20 ve üzeri olarak gerçekleşmiştir. Analize 3 birim dahil edilmemiştir. Buna göre analize konu olan bölümler, İİBF, İletişim Fakültesi, İslami İlimler Fakültesi, Sağlık Bilimler Fakültesi ve Meslek Yüksek Okulları'dır.

Tablo 2: Öğrencilerin Bölümlerdeki Cinsiyetlerine Dağılım

		FAKÜLTE					TOPLAM
		İİBF	İLETİŞİM	İSLAMİ İLİMLER	SAĞLIK BİLİMLERİ FAK	MYO/YÜKSEK OKUL	
Cinsiyetiniz	ERKEK	65 - %38	19 - %33	24 - %73	16 - %23	9 - %41	133 - %38
	KADIN	106 - %62	39 - %67	9 - %27	54 - %77	13 - %59	221 - %62
TOPLAM		171	58	33	70	22	354

Tablo 2’de görüldüğü ankete katılım oranı en yüksek %48,3 oran ve 171 öğrenci ile İİBF’den sağlanmıştır. Diğer fakülte ve MYO’lardan ise sırasıyla katılım şöyledir. %19,8 oran ve 70 öğrenci ile Sağlık bilimleri fakültesinden, %16,4 ve 58 öğrenci ile İletişim fakültesinden, %9,3 ve 33 öğrenci ile İslami İlimler fakültesinden ve %6,2 oran ve 22 öğrenci ile MYO’lardan katılım sağlanmıştır.

Tablo 3: Fakülteelerde cinsiyete göre genel katılım oranları

	İİBF	İLETİŞİM	İSL.İLM	SAĞ.B.	MYO	TOPLAM
ERKEK	18%	5%	7%	5%	3%	38%
KADIN	30%	11%	3%	15%	4%	62%

Bölümler de cinsiyete göre dağılım ise Tablo 3’de gösterilmiştir. Buna göre İİBF öğrencileri arasında %38 oran ve 65 kişi ile erkeklerin olmasına rağmen, %62 oran ve 106 kişi kadınlardan oluşmakta olduğu görülmüştür. Diğer fakülteelerde ise, İslami ilimler fakültesi hariç hepsinde kadınlar erkeklerden daha yüksek katılım göstermiştir.

Genel katılımın karşılaştırması yapıldığında ise, %38 oranında erkek katılımcıların %18’i İİBF’den, %7’si İslami ilimler fakültesinden, %5’i iletişim fakültesinden ve %5’i sağlık bilimlerinden ve %3 oranında da MYO’lardan olduğu görülmüştür. Kadınlarda ise en yüksek katılım oranı %30 ile İİBF olup sırasıyla, %15 sağlık bil, %11 iletişim, %4 MYO ve %3 İslami ilimlerden olmuştur.

2.3. Anne-Baba Eğitim Düzeyleri

Demografik bölümdeki sorulardan anne ve babanın eğitim düzeylerine ait sorular soruldu. Burada eğitim düzeyleri, ilköğretim (1-5. sınıf, orta öğretim (6-12.sınıf), önlisans (2 yıllık yüksek okul), lisans (4 yıllık fakülte) ve lisans üstü (yüksek lisans ve doktora) seviyesinde seçenekler verildi.

Tablo 4: Anne Eğitim Düzeyine Göre Öğrenci Dağılımı

ANNE EĞİTİM DÜZEYİ	Fakülte					TOPLAM
	İİBF	İLETİŞİM	İSLAMİ İLİMLER	SAĞLIK BİLİMLERİ FAK	MYO/YÜK. OKUL	
İLKÖĞRETİM	120	42	28	59	12	261
ORTAÖĞRETİM	33	13	3	6	4	59
ÖNLİSANS	6	0	1	1	1	9
LİSANS	11	3	1	4	4	23
LİSANS ÜSTÜ	1	0	0	0	1	2
TOPLAM	171	58	33	70	22	354

Tablo 4 verilerine göre tüm bölümlerde anne eğitimi en fazla olan mezuniyet ilköğretim, oransal olarak bakılacak olursa 354 öğrenci içinde %74 oranla annelerin ilköğretim mezunu oldukları, %16,3 oranında ortaöğretim (Lise) mezunu, %2 oranında ön lisans, %6 oranında lisans ve %0,5 oranında da lisansüstü mezunu oldukları görülmüştür.

Tablo 5: Baba Eğitim Düzeyine Göre Öğrenci Dağılımı

BABA EĞİTİM DÜZEYİ	FAKÜLTE					Toplam
	İİBF	İLETİŞİM	İSLAMİ İLİMLER	SAĞLIK BİLİMLERİ FAK	MYO/YÜKSEK OKUL	
İLKÖĞRETİM	100	37	23	39	8	207
ORTA ÖĞRETİM	46	16	5	24	9	100
ÖN LİSANS	7	3	3	0	1	14
LİSANS	17	1	2	6	3	29
LİSANSÜSTÜ	1	1	0	1	1	4
TOPLAM	171	58	33	70	22	354

Tablo 5'e göre baba eğitim düzeyi verileri düzenlemiştir. Babaların eğitim durumu dağılımına bakıldığında %58,4 oranında ilköğretim, %28,2 oranında ortaöğretim, %3 oranında önlisans,%8 oranında lisans ve %1,1 oranında da lisansüstü eğitim olduğu görülmüştür.

Ailelerde eğitim seviyesi oranına genel olarak bakıldığında ilköğretim mezunu sayısı her iki ebeveynde de en yüksek düzeydedir. En düşük düzeyde olan ise lisans üstü eğitim düzeyidir.

3. Kariyer planlaması alt soruları ile Cinsiyet ilişkisi analizi T-Testi uygulaması

Çalışmada kariyer planlaması ve Aile etkisi başlığıyla 2 ölçek bulunmaktadır. Analizde her ölçeğin ortalaması alınarak değişkenler t-testine uygun hale getirilmiştir. Buna göre öncelikle cinsiyet esasına göre kariyer planlaması ve aile etkisi sorularını incelenerek ölçülmesi hedeflenmiş ve buna göre hipotezlerimiz şu şekilde belirlenmiştir. H_0 yokluk ve H_1 alternatif hipotezlerimiz şöyledir;

H_0 : “Kariyer planlamasında cinsiyet ayrımının etkisi yoktur”,

H_1 : “Kariyer planlaması yapılırken cinsiyete göre açık farklılıklar görülür”

Hipotez testi içeren araştırmaların en sıklıkla kullandığı testlerden birisi de t-testi'dir. Nümerik (sürekli) değişkenlerin (ya da grupların) arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark olup olmadığını test etmek, ya da gözlenen ortalama değer varsayılan ya da öngörülen (ya da önceki araştırmalarda elde edilen) değerden farklı olup olmadığını tespit etmek için kullanılır. T – testinin birden fazla versiyonu vardır ve doğru veri yapısına uygun testi seçmek hipotez testinin daha güvenilir sonuçlar vermesi için son derece önemlidir.

Buradaki bağımsız değişkenlerimizden birisi cinsiyet diğeri kariyer planlamadır. Kategorik bir değişken olan cinsiyet'in kariyer planlamasında farklılık oluşturup oluşturmadığının analizi için bağımsız t-testi uygulaması yapıldı. Yapılan analiz sonuçlarına göre,133 erkek, 221 kadın katılımcı olduğu, erkeklerin ortalamasının (ort=3,94, ss=0,59), kadınların (ort=3,96, ss=0,55) olduğu görülmüştür. Ortalama standart hatalarının (sht(e)=0,51 ve sht(k)=0,37) olduğu gözlemlenmiştir.

Independent samples test tablosunda Levene's Test for Equality of Variances alanında varyansların homojen olduğu görülmüştür. Buradaki significant değeri: 0,818 dir. Bu değer 0.05'in altında olması gerekmektedir. Bu nedenle t-test for equality of Means alanındaki değerleri kullanıyoruz. Burada sig değerimizin 0,000 olduğu görülmektedir. Bu nedenle H_0 hipotezimiz reddedilir.

Tablo 6: Cinsiyete Göre Kariyer ve Aile Ölçeği T-Testi

Değişkenler	Gruplar	N	X-Puan Ort.	ss-standat sapma	t testi		
					t	Df	p
Kariyer Planlaması	Erkek	133	3,94	0,59	0,21	352	0,83
	Kadın	221	3,96	0,55			
Aile Görüşleri	Erkek	133	3,29	0,66	0,24	352	0,58
	Kadın	221	3,26	0,56			

Bu incelemede öncelikle kariyer planlaması ve aile görüşlerinin cinsiyet ile ilişkisi incelenmiştir. Buna göre bağımsız örneklem T-Testi sonucuna göre kadınlar için (ORT=3,96, SS=0,55) erkekler için (ORT=3,94, ss=0,55) olarak ölçülmüştü. Bu verilere göre kariyer planlaması sorularına kadınlar ile erkekler arasında anlamlı bir fark olmadığı görülmektedir. P değerinin 0,83 olarak hesaplanmış olması ile beklenen 0,05 değerinden büyük bir değer olduğu ve anlamlı bir fark olmadığı gözlemlenmiştir.

Aile görüşleri başlığındaki sorulara bakıldığında erkeklerin ORT=3,29, ss=0,66 olduğu kadınların ise ORT=3,20 ss=0,56 olduğu görülmektedir. Burada da anlamlı bir fark olmadığı görülmüştür. T-testi sonuçlarına göre cinsiyet ayrımı p değeri 0,05 den büyük olarak hesaplanmış ve anlamlı bir fark olmadığı görülmüştür

Kariyer planlaması sorularına verilen cevapların cinsiyet açısından ele alınmasından elde edilen sonuçlar şöyledir.

Tablo 7: Cinsiyete Göre Kariyer Planlaması Ölçeği T-Testi Analizi

	Kariyer Soruları	Cinsiyetiniz	N	Mean	Std. Deviation
1	Önemli olan yaratıcı bir projede yer almaktır	ERKEK	133	3,74	0,92
		KADIN	221	3,69	0,795
2	Kendi işimin patronu olmak benim için önemlidir	ERKEK	133	4,12	1,045
		KADIN	221	3,89	0,962
3	Yönetici pozisyonunda çalışmak benim için önemlidir.	ERKEK	133	4,06	0,983
		KADIN	221	3,96	0,943
4	Kendi branşında çalışmayacaksam işimi değiştirmeyi tercih ederim	ERKEK	133	3,53	1,091
		KADIN	221	3,42	1,048
5	İş garantisi olan bir pozisyonda çalışmak benim için önemlidir.	ERKEK	133	4,17	0,875
		KADIN	221	4,23	0,886
6	Yeni proje ve programlarda yaratıcılığımı kullanmak benim için önemlidir.	ERKEK	133	4,09	0,857
		KADIN	221	4,23	0,833
7	İşimin sosyal yaşantıma fırsat vermesi benim için önemlidir	ERKEK	133	4,23	0,893
		KADIN	221	4,28	0,809
8	Rekabet ve başarı kariyerimin öncelikleridir.	ERKEK	133	3,96	0,965
		KADIN	221	4,00	0,939
9	İşim, inisiyatif kullanabilme imkânı sağlamalıdır.	ERKEK	133	3,97	0,87
		KADIN	221	3,82	0,926
10	Tanınmış bir kurumda çalışmayı başka bir kurumda çalışmaya tercih ederim.	ERKEK	133	3,35	1,169
		KADIN	221	3,41	1,077
11	Uzmanlık gerektiren görevlerde çalışmayı tercih ederim.	ERKEK	133	3,81	0,931

		KADIN	221	3,85	0,89
12	Toplumun saygı duyduğu bir kurumda çalışmak benim için önemlidir.	ERKEK	133	3,98	1,004
		KADIN	221	4,17	0,907
13	İşten atılma ihtimali olmayan bir kurumda çalışmayı tercih ederim.	ERKEK	133	3,86	1,127
		KADIN	221	4,06	1,064
14	Rekabet ve kazanma ortamı sağlayan iş imkânlarını her zaman değerlendiririm.	ERKEK	133	3,98	1,048
		KADIN	221	3,99	0,919
15	İşimde ilerleyebilmek için bilgimi ve yeteneklerimi kullanabileceğim işleri tercih ederim.	ERKEK	133	3,98	1,004
		KADIN	221	4,17	0,907
16	Kurum içinde insanları yöneterek başarılı görevler yapmayı önemsiyorum.	ERKEK	133	3,86	1,127
		KADIN	221	4,06	1,064

Her soru ayrı ayrı değerlendirildiğinde elde edilen sonuçlar içinde ortalama cevapların farklı olduğu görülmektedir. Soruların ortalama puanları açısından değerlendirilmesine bakıldığında ise en yüksek ve en düşük ortalamayı alan soruların erkek ve bayanlar açısından aynı olduğu görülmektedir. Bayanların ve erkeklerin en yüksek ortalama ile puanladıkları sorunun aynı olduğu görülmüştür. 7 nolu soru olan “İşimin sosyal yaşantıma fırsat vermesi benim için önemlidir” sorusuna kadınlar 4,28 , erkekler 4,23 ortalama puan vermişlerdir. Bu soru için $t(352)=-0,546$; $P=0,585$ ve $ss=0,58$ olarak hesaplanmıştır. Signifincant değeri 0,05 in üstünde olduğundan cinsiyetin bu soru için anlamlı bir fark ortaya koymadığı görülmüştür.

Tablo 8: Cinsiyete göre Aile Ölçeği t-testi sonuçları

	Cinsiyetiniz		N	X (ORT)
1	Ailem bir mesleği nasıl edineceğim hakkında benimle bilgi paylaştı.	ERKEK	133	3,27
		KADIN	221	3,40
2	Ailem önceden beri kariyer konularını benimle görüştü.	ERKEK	133	3,08
		KADIN	221	3,25
3	Ailem meslek seçiminde nasıl başarılı olabileceğimi bana anlattı.	ERKEK	133	3,08
		KADIN	221	3,36
4	Ailem bir meslek seçiminde neyin önemli olduğunu bana anlattı.	ERKEK	133	3,41
		KADIN	221	3,64
5	Ailemin çalıştığını görmek kariyerimde bana güven verdi.	ERKEK	133	3,47
		KADIN	221	3,59
6	Ailem hangi mesleklerin benim için en iyi olacağı hakkında bana rehberlik etti.	ERKEK	133	3,32
		KADIN	221	3,39
7	Ailem eğitim/staj konularında bana bilgi verdi.	ERKEK	133	3,01
		KADIN	221	3,07
8	Ailem kariyerle ilişkili sorular sormam da beni destekledi.	ERKEK	133	3,23
		KADIN	221	3,51
9	Ailem benden belli bir statüsü olan bir meslek seçmemi bekler	ERKEK	133	3,80
		KADIN	221	3,68
10	Ailem onları utandırmayacak kariyer kararları vermemi bekler.	ERKEK	133	3,89
		KADIN	221	3,83

11	Ailem sadece onların onaylayacağı bir mesleği seçersem beni maddi olarak destekler.	ERKEK	133	2,59
		KADIN	221	2,20
12	Ailem onların isteklerine uygun bir meslek seçmemi bekler.	ERKEK	133	2,88
		KADIN	221	2,61
13	Ailem kendi kültürümüzden olan insanların kültürümüze uygun meslekler seçmelerini bekler.	ERKEK	133	3,02
		KADIN	221	2,75
14	Ailemin bana dair kariyer beklentileri cinsiyetime dayanmaktadır.	ERKEK	133	2,53
		KADIN	221	2,14
15	Ailem benden kariyer eğitimime ve gelişimime maddi katkı sağlamamı bekler	ERKEK	133	3,46
		KADIN	221	3,14
16	Ailem beni maddi olarak desteklediği için kariyer gelişimime odaklanabilirim.	ERKEK	133	3,50
		KADIN	221	3,63
17	Ailemin mesleki kararlarımı maddi olarak desteklemesi zordur.	ERKEK	133	3,10
		KADIN	221	2,89
18	Eğer üniversite/yüksekokul sonrası ilave eğitim almak istersem, ailem maddi olarak destek olur.	ERKEK	133	3,50
		KADIN	221	3,73
19	Eğer mesleki hayatımda güç bir durumla karşılaşırsam, ailem beni maddi olarak destekler.	ERKEK	133	3,88
		KADIN	221	3,90
20	Ailem mesleki kararlarımı verirken dini/manevi değerlerimi göz önünde bulundurmamı bekler.	ERKEK	133	3,49
		KADIN	221	3,32
21	Ailem mesleki kararlarımda değer ve inançlarımda önemli olduğunu ifade etti.	ERKEK	133	3,59
		KADIN	221	3,44
22	Ailem mesleğim aile değerlerine/inançlarımıza uygun olmasını bekler.	ERKEK	133	3,45
		KADIN	221	3,28
ORTALAMA				3,28

Ailenin etkisi ölçeği altında sorulan sorulara verilen cevaplara bakıldığında sonuçlar t-testi analizi ile Tablo 9’da gösterilmiştir. Aile etkisi ölçeğinde toplam 22 soru yöneltilmiştir. Sorulara verilen cevapların t-testi ile analizi sonucunda en düşük 2,20 ve en yüksek 3,90 ortalama ile puanlama yaptıkları görülmüştür. p değeri 0,05 in üzerinde gerçekleşmiş olup, cinsiyet farklılığının etkili olmadığı görülmüştür. Ailelerin çocuklarının kariyer planlamaları ile ilgili etkisini ölçen sorulara verilen her cevabın t-testi sonuçlarına bakıldığında, 18 soruda $p > 0,05$ olduğu 4 soruda ise $p < 0,05$ olduğu görülmektedir. Bu soruların 7,8,11 ve 14.sorular olduğu görülmüştür. Bu soruların t-testi sonuçları şöyledir;

Tablo 9: Cinsiyete Göre Aile Ölçeğinden 0,05 Düzeyinin Altındaki Soruların T-Testi Sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	X-Puan Ort.	ss	t testi		
					t	df	p
7	Erkek	133	3,01	1,32	0,46	352	0,026
	Kadın	221	3,07	1,20			
8	Erkek	133	3,23	1,28	-2,06	352	0,042
	Kadın	221	3,51	1,17			
11	Erkek	133	2,59	1,34	2,74	352	0,036
	Kadın	221	2,20	1,25			

14	Ailemin bana dair kariyer beklentileri cinsiyetime dayanmaktadır.	Erkek	133	2,53	1,30	2,86	352	0,004
		Kadın	221	2,14	1,24			

Tablo 9’da 133 erkek katılımcının ortalama 3,01 ve 221 kadınların 3,07 olarak puanladığı 7.soruda ($t(352)=0,46$; $p=0,026$ ve $ss=1,32$ olarak hesaplanmıştır. Cinsiyet etkisinin olduğu belirlenen bu soruda ailenin eğitim konusunda bilgilendirme yaptı sorusuna kararsızım düzeyinde puanlama yapıldığı görülmüştür.

8.soru da 133 erkek katılımcının ortalama 3,3 ve 221 kadın katılımcının 3,51 olarak puanladığı görülmüştür. $t(352)=-2,06$; $p=0,042$ $ss=1,28$ (k), $ss=1,17$ (e) olarak hesaplanmıştır. Buna göre erkek katılımcılarda kararsızım yönünde cevaplar verilmişken, kadınlar da “katılıyorum” yönünde tercih yapılmıştır.

11.soru da 133 erkek katılımcının ortalama 2,59 ve 221 kadın katılımcının 2,20 olarak puanladığı görülmüştür. Kadın ve erkek arasında puanlamada belirgin fark bulunmaktadır. $t(352)=2,74$, $p=0,036$, $ss(e)=1,34$ $ss(k)=1,25$ olarak hesaplanmıştır. Erkek katılımcıların tercihleri kararsızım yönünde iken ve kadın katılımcıların kesinlikle katılmıyorum yönünde olduğu görülmüştür.

14. soruda 133 erkek katılımcının ortalama 2,53 ve 221 kadın katılımcının 2,14 olarak puanladığı görülmüştür. Kadın ve erkek arasında puanlamada belirgin fark bulunmaktadır. $t(352)=2,86$, $p=0,04$, $ss(e)=1,30$ $ss(k)=1,24$ olarak hesaplanmıştır. Erkek katılımcıların tercihleri kararsızım yönünde iken ve kadın katılımcıların kesinlikle katılmıyorum yönünde olduğu görülmüştür.

4. Eğitim Bölümlerinin Kariyer Planlamaya Etkileri: ANOVA Testi Sonuçları

Çalışmada kategorik değişkenimiz olan eğitim görülen bölümün fakülte / yüksekokul çeşitlerinin ikiden fazla olmasından dolayı tek yönlü varyans analizi yani one way-ANOVA testi uygulanmıştır. Bu test ile öğrencinin okul türünün kariyer planlaması üzerindeki etkisi, birbirleri ile etki ölçümü yapılacaktır.

Bunun için hipotez belirlemesi şöyle yapılmıştır.

H_0 : Fakülte türlerinin kariyer planlama üzerinde farklılık yaratma etkisi bulunmamaktadır.

H_1 : Fakülte türlerinin kariyer planlaması yapılırken, doğrudan veya dolaylı olarak etkisi bulunmaktadır.

H_0 yokluk hipotezinin anlamlılık düzeyinin yani significant değerinin (p) 0,05 ten küçük olması durumunda reddedildiğini ve alternatif hipotezin kabul edildiğinin anlaşılması durumu ortaya çıkacaktır.

Çalışmada Anova testinde kullanılmak üzere ölçeklerin kariyer planlaması sorularının ortalaması alınmış (KARİYER-ORT) değişkeni ile ifade edilmiştir. İkinci ölçeğimiz olan aile etkisinin ölçümü sorularının olduğu ölçeğimizin ortalaması ise (AORT) değişkeni olarak SPSS programı ile hesaplatılmıştır.

Gruplar arası varyans homojenlik testi sonucu significant değeri yani anlamlılık düzeyi 0,05’ten büyük çıkmıştır. Bu durum homojen dağılımın her iki ölçek içinde olduğunu göstermektedir.

Tablo 10: One Way Anova Homojenlik Testi

Test of Homogeneity of Variances				
	Levene Statistic	df1	df2	Sig.
KARİYER ORT	,440	4	349	,780
AORT	,834	4	349	,504

Tablo 10’da görüldüğü gibi Kariyer ölçeği için 0,78 ve Aile ölçeği için 0,504 anlamlılık düzeyi bulunmuştur. Bu durum dağılımın homojen olduğunu göstermektedir.

Tablo 11: Anova Testi Sonuçları

		Kareler toplamı	df	Kareler Ort.	F	Sig.
KARIYER ORT	Gruplar arası	3,241	4	,810	2,578	,037
	Grup ile	109,693	349	,314		
	Toplam	112,934	353			
AORT	Gruplar arası	6,759	4	1,690	4,847	,001
	Grup ile	121,677	349	,349		
	Toplam	128,436	353			

Tablo 11’de Anova testi sonuçlarına bakıldığında KARIYER-ORT ölçeğinde anlamlılık düzeyi 0,037 olduğu ve AORT ölçeğinde ise 0,001 olduğu görülmektedir. Significant değeri her iki ölçek içinde 0,05 ten küçük olduğundan farklı fakülteler arasında KARIYER ORT ve AORT değişkenleri bağlamında farklılık vardır.

H_0 yokluk hipotezinin reddedildiği görülmektedir. Yani fakülte veya yüksekokul türünün kariyer planlamasında önemli olduğu alternatif (H_1) hipotezimiz doğrulanmıştır.

Her fakülte için bu ölçüm ayrı ayrı ele alınarak fakülte türünün etkilerinin ölçümü yapılarak hipotezin doğruluğu test edilecektir. Bunun için **Bonferroni** analizi yapılmıştır.

Her iki analizde de kariyer planlama ölçeğinde fakültele göre anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. İİBF’nin diğer fakültelerde kariyer ölçeği anlamlılık düzeyi 0,05 ten büyük rakamlar elde edildiği görülmüştür.

5. ÖLÇEK SORULARININ BOYUTLARINA GÖRE ANALİZİ

Ölçek sorularının amaçlarına göre sınıflandırılması yapılmıştır. Bu sınıflandırma Tablo 13’de verilmiştir. 8 farklı amaca göre 16 soru hazırlanmıştır. Soruların amaçlarına göre analizi şöyledir.

Tablo 13: Ölçek Sorularının Boyutlarına göre sınıflandırılması

Amaç Sırası	Amaçları	Soru Sıraları
1	Girişimcilik	1 ve 6
2	Bağımsızlık	2 ve 9
3	Yönetimsel	3 ve 16
4	Teknik / Fonksiyonel	4 ve 11
5	Güvenlik/İstikrar	5 ve 13
6	Özel Yaşam	7 ve 15
7	Rekabetçilik	1 ve 6
8	Saygınlık	2 ve 9

Kariyer ölçeği analizinde kullanılan soruların amaçları Tablo 13’de verilmiştir. Buna göre verilen cevaplara bakıldığında fakültele göre ne gibi farklılıklar olduğu görülmeye çalışılacaktır. Tablo 14’de girişimcilik seçimlerine verilen cevap analizi yapılmıştır. Buna göre;

Tablo 14: Girişimcilik Sorularının Analizi

Soru	Girişimcilik amaçlı kariyer Soruları	Cinsiyet	N	X	Ss
1	Önemli olan yaratıcı bir projede yer almaktır	ERKEK	133	3,74	0,92
		KADIN	221	3,69	0,795
6	Yeni proje ve programlarda yaratıcılığımı kullanmak benim için önemlidir	ERKEK	133	4,09	0,857
		KADIN	221	4,23	0,833

Kariyer sorularına verilen cevaplara göre girişimcilik (1 ve 6. Sorular) sorularına verilen cevaplar bakıldığında 1.soruya erkeklerin cevapların ortalaması 3,74 kadınların ise 3,69 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre “Kararsızım” ve “Katılıyorum” cevabı arasında işaretleme yapılmıştır. 6.soruya verilen cevapların erkekler için ortalaması 4,09, kadınlar için ortalaması 4,23 olarak belirlenmiştir. Her ikisi için “Katılıyorum” cevabı ağırlıkla işaretlenmiştir.

Tablo 15: Bağımsızlık Sorularının Analizi

Soru	Bağımsızlık amaçlı kariyer Soruları	Cinsiyet	N	X	Ss
2	Kendi işimin patronu olmak benim için önemlidir	ERKEK	133	4,12	1,045
		KADIN	221	3,89	0,962
9	İşim, inisiyatif kullanabilme imkânı sağlamalıdır.	ERKEK	133	3,97	0,87
		KADIN	221	3,82	0,926

Bağımsızlık amaçlı sorulara verilen cevaplarda, 2.soru için erkekler 4,12 ortalama ile “Katılıyorum” seçeneğini işaretlemiş olup, kadınlar ise 3,89 ortalama ile “Kararsızım-Katılıyorum” seçenekleri arasında kalmışlardır. Kesir kısım yuvarlandığında “Katılıyorum” seçeneği olarak değerlendirilebilir.

Tablo 16: Yönetimsel Sorularının Analizi

Soru	Yönetimsel amaçlı kariyer Soruları	Cinsiyet	N	X	ss
3	Yönetici pozisyonunda çalışmak benim için önemlidir.	ERKEK	133	4,06	0,983
		KADIN	221	3,96	0,943
16	Kurum içinde insanları yöneterek başarılı görevler yapmayı önemsiyorum.	ERKEK	133	3,86	1,127
		KADIN	221	4,06	1,064

Yönetimsel amaçlı sorulara erkeklerden 3.soruya kadınlardan ise 16.soruya benzer cevaplar verilmiştir. Her ikisinde de 4,06 ortalama ile “Katılıyorum” tercihi yapılmıştır. 3.soruya erkekler 3,96 ile “Kararsız” seçiminden uzak “katılıyorum” seçimi tercih edilmiştir. 16.soruda da erkekler 3,86 ile “Kararsızım” tercihinden “Katılıyorum” tercihinin seçmişlerdir. Erkeklerinde kadınlarında yönetici pozisyonlarını önemsedikleri görülmektedir.

Teknik / Fonksiyonel amaçlı sorular olan 4 ve 11 nolu sorular için verilen cevapların analizi ise t-testi sonuçlarına göre şöyledir.

Tablo 17: Teknik/Fonksiyonel Amaçlı Sorularının Analizi

Soru	Teknik / Fonksiyonel amaçlı kariyer Soruları	Cinsiyet	N	X	ss
4	Kendi branşimde çalışmayacaksam işimi değiştirmeyi tercih ederim	ERKEK	133	3,53	1,091
		KADIN	221	3,42	1,048
11	Uzmanlık gerektiren görevlerde çalışmayı tercih ederim.	ERKEK	133	3,81	0,931
		KADIN	221	3,85	0,89

4.soruda 133 erkek katılımcıların cevaplarında ortalama 3,53 “Kararsızım” seçiminden “Katılıyorum” seçimine yakın bir tercih yapılmıştır. Kadınlar da ise 3,41 ile “Kararsızım”

tercihi yapılmıştır. Bu cevap ortalamalarına göre kadınlar da, eğitim gördüğü mesleği yapma konusunda seçiciliğin olmadığı veya zayıf olduğu söylenebilir. Erkeklerde ise bu konu da kadınlara göre daha fazla seçicilik olduğu görülmektedir. 11.soruda ise erkekler ve kadınlarda ortalama tercih “Katılıyorum” yönünde gerçekleşmiştir.

Tablo 18: Güvenlik/ İstikrar Amaçlı Sorularının Analizi

Soru	Güvenlik/İstikrar amaçlı kariyer Soruları	Cinsiyet	N	X	ss
5	İş garantisi olan bir pozisyonda çalışmak benim için önemlidir.	ERKEK	133	4,17	0,875
		KADIN	221	4,23	0,886
13	İşten atılma ihtimali olmayan bir kurumda çalışmayı tercih ederim.	ERKEK	133	3,86	1,127
		KADIN	221	4,06	1,064

Güvenlik / istikrar sorularından 5.soruya erkeklerin verdiği cevaplar ortalama 4,17 ve kadınların ise ortalama 4,23 ile “Katılıyorum” tercihinin üzerinde “Kesinlikle Katılıyorum” tercihinine yakın bir seçim olduğu görülmektedir. 13.soruda ise erkeklerin 3,86 ortalama ile “Kararsızım” tercihinden “Katılıyorum” tercihinine yakın bir durum varken, kadınlarda 4,06 ortalama ile “Katılıyorum” tercihi görülmektedir. Böylelikle çalışılan işin güvenilirliğinin erkek ve kadın için önemli olduğu görülmektedir. Ancak kadınların erkeklerden biraz daha fazla işini kaybetme korkusunu taşıdıkları eğilimi görülmektedir.

Tablo 19: Özel Yaşam Sorularının Analizi

Soru	Özel yaşam Kariyer Soruları	Cinsiyet	N	X	ss
7	İşimin sosyal yaşantıma fırsat vermesi benim için önemlidir	ERKEK	133	4,23	0,893
		KADIN	221	4,28	0,809
15	İşimde ilerleyebilmek için bilgimi ve yeteneklerimi kullanabileceğim işleri tercih ederim.	ERKEK	133	3,98	1,004
		KADIN	221	4,17	0,907

Özel yaşam ölçümünde 7.soru da erkeklerin ve kadınların birbirlerine yakın oranlarla “Katılıyorum” cevabını verdikleri görülmektedir. 15.soruya ise kadınların 4,17 ve erkeklerin ise 3,98 ortalama ile cevap verdikleri görülmektedir. Kadınların erkeklerden daha yüksek ortalama ile katılıyorum cevabını verdikleri görülmektedir.

Tablo 20: Rekabetçilik Ölçüm Sorularının Analizi

Soru	Rekabetçilik Ölçümü Kariyer Soruları	Cinsiyet	N	X	ss
8	Rekabet ve başarı kariyerimin öncelikleridir.	ERKEK	133	3,96	0,965
		KADIN	221	4,00	0,939
14	Rekabet ve kazanma ortamı sağlayan iş imkânlarını her zaman değerlendiririm.	ERKEK	133	3,98	1,048
		KADIN	221	3,99	0,919

Rekabetçilik amacının ölçümü için sorulan 8. ve 14.sorulara aynı ortalama ile “Katılıyorum” cevabının verildiği görülmüştür. Erkekler 3,96 kadınlar 4,00, 14.soruya da erkekler 3,98 ve kadınlar ise 3,99 ortalama ile cevaplar ermişlerdir. Rekabete bakışın erkek ve kadınlarda aynı derecede kabul gördüğü söylenebilir.

Tablo 21: Saygınlık ölçüm sorularının analizi

Soru	Saygınlık Ölçümü Kariyer Soruları	Cinsiyet	N	X	ss
10	Tanınmış bir kurumda çalışmayı başka bir kurumda çalışmaya tercih ederim.	ERKEK	133	3,35	1,169
		KADIN	221	3,41	1,077
12	Toplumun saygı duyduğu bir kurumda çalışmak benim için önemlidir.	ERKEK	133	3,98	1,004
		KADIN	221	4,17	0,907

Saygınlık amaçlı sorulardan 10.soruda erkeklerin 3,35, kadınların ise 3,41 ortalama ile aynı doğrultuda cevap verdikleri görülmüştür. yani 10.soruda çalışılan kurumun tanınmış olmasının önemsenmediği söylenebilir. Toplumun saygı duyduğu kurum sorusuna ise erkekler 3,98 kadınlar ise 4,17 ortalama ile katılıyorum tercihini yaptıkları görülmektedir.

Amaçlara göre soruların analizine bakıldığında katılımcıların cinsiyet farkı gözlemlenmez çok yakın cevaplar verdiği görülmüştür. Bazı amaç sorularında “Kararsızım” seçeneğinin olduğu 3 nolu seçeneğin ortalamalarda çok ağırlıkta olduğu gözlemlenmiştir. Bu sorular ve amaçlar girişimcilik amacını kontrol eden 1.soru için ortalama (3,69,374), Teknik/Fonksiyonel amacını kontrol eden sorulardan 4.soru için (3,42-3,52), saygınlık amacını kontrol eden 10.soru için (3,35-3,41) ortalamalar dikkat çekmiştir. Bu başlıklarda hem kadınların hem de erkeklerin benzer cevaplar verdiği görülmüştür. Diğer amaçlardan en güçlü desteği bağımsızlık, yönetimsel, istikrar ve özel yaşam amaçları almışlardır. Her amacın ortalama seçimleri ise şöyle gözlemlenmiştir.

Tablo 22: Boyutlara göre Kariyer Sorularının Ortalama Sonuçları

Amaç Sırası	Amaçları	Soru Sıraları
1	Girişimcilik	3,98- Katılıyorum
2	Bağımsızlık	3,95- Katılıyorum
3	Yönetimsel	3,99- Katılıyorum
4	Teknik / Fonksiyonel	3,65- Katılıyorum
5	Güvenlik/İstikrar	4,08- Katılıyorum
6	Özel Yaşam	4,16- Katılıyorum
7	Rekabetçilik	3,98-Katılıyorum
8	Saygınlık	3,72- Katılıyorum

Güvenlik ve istikrar kontrolü için sorulan sorular ile Özel yaşamı kontrol için sorulan soruların 4 ortalamasının üzerinde cevaplandığı görülmüştür. Diğer sorularda da genellikle cinsiyet ayrımı cevapları değiştirmedeği gözlemlenmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada iki ölçekli bir anket uygulandı. Anket üzerinden öğrencilerin kariyer planları ve aile etkisinin ölçümü yapıldı. Anket sorularından demografik tespit için sorulan cinsiyet ayrımı, eğitim görülen fakülteler, ailedeki nüfus gibi bilgiler alındı. Bu bilgilerden öncelikle kategorik bir değişken olarak cinsiyete göre verilen cevaplar analiz edildi. Bu analiz için t-testi kullanıldı. Elde edilen verilere göre cinsiyetin kariyer planlama ölçeğindeki sorulardaki cevaplarda fark yaratmadığı görülmüştür. P değerinin tüm sorularda 0,05 değerinin üzerinde olduğu görülmüştür.

Ailenin etkisine bakıldığında erkeklerin aile etkisini kadınlara göre daha az hissettiği sorular olduğu görülmüştür. Cevapların ortalamalarına bakıldığında, kariyer planlama ölçeğinin alt sorularında daha genel olarak her iki ölçekte de cinsiyetin fark yaratan etkisinin olmadığı görülmüştür. T-Testi ile alınan veriler ışığında, anket sorularının 8 amaç esasına göre

hazırlanmış olan amaç başlıkları değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede erkek ve kadınların benzer olarak amaçları kabul ettiği ve bu doğrultuda cevaplar verdiği görülmüştür.

ANOVA testi ile yapılan fakülteler arası etkileşim de $p>0,05$ olduğu için gruplar arasında anlamlı bir fark olmadığı görülmektedir. Bu nedenle post hoc varyanslar arasında homojen dağılım olmadığı anlaşılmıştır.

İİBF için $N=171$, $p >0,05$ olduğu ve etkileşiminin en fazla İletişim ve İslami İlimlerle olduğu görülmüştür.

İLETİŞİM FAKÜLTESİ için, $N=58$ ve $p>0,05$ olduğu ve en yüksek etkileşimin 0.19 ile İİBF ile olduğu gözlemlenmiştir.

SAĞLIK BİLİMLERİ FAKÜLTESİ için, $N=70$, $p>0,05$ olduğu ve etkileşimin en fazla Sağlık Yüksekokulu ile olduğu gözlemlenmiştir.

Toplam 354 katılımcı ile gerçekleştirilen bu çalışmada cinsiyet farklılığının kariyer planlamasında farklılık yaratmadığı, aile etkisinin her iki grup içinde aynı olduğu gözlemlenmiştir. Eğitim açısından yukarıda değinildiği gibi İİBF, İSLAMİ İLİMLER F. ve İLETİŞİM F. Sosyal bilimlerde olan fakültelerdir. Bu fakültelerin sağlık bilimleri ile etkileşiminin olmadığı görülmüştür. Sağlık bilimlerinin de sosyal bilimlerden olan bu bölümlerle etkileşiminin olmadığı görülmüştür. Bölüm ayrımı olmaksızın, ailelerin çocukları üzerinde meslek seçimi ve kariyer planlamada etkilerinin olduğu gözlemlenmiştir. P değerinin 0,05 in altında olan aile ölçeği soruları ayrıca analiz edilmiştir.

7.soru için $t(352)=0,46$; $p=0,026$ ve $ss=1,32$

8.soru için $t(352)=-2,06$; $p=0,042$ $ss=1,28$ (k), $ss=1,17$

11.soru için $t(352)=2,74$, $p=0,036$, $ss(e)=1,34$ $ss(k)=1,25$

14.soru için $t(352)=2,86$, $p=0,04$, $ss(e)=1,30$ $ss(k)=1,24$ olarak hesaplanmıştır.

7,8,11 ve 14.sorularda ailenin eğitim konusunda kadınlara rehberlik ettiği yönündeki cevapların ağırlıkta olduğu görülmüştür.

Bu çalışmadaki kariyer belirlemede aile, eğitim görülen bölümler ve diğer etkenler incelendi. Hipotez olarak ortaya konulanların değerlendirilmesi şöyle sonuçlanmıştır;

1.Hipotez,

H_0 : “Kariyer planlamasında cinsiyet ayrımının etkisi yoktur”,

H_1 : “Kariyer planlaması yapılırken cinsiyete göre açık farklılıklar görülür”

Bu hipotezin incelenmesinde cinsiyete göre farklılık olmadığı görülmüştür. T-Testi uygulamasında $p>0,05$ olduğu görülmüş ve H_0 hipotezi kabul edilmiştir.

2.Hipotez,

H_0 : *Fakülte türlerinin kariyer planlama üzerinde farklılık yaratma etkisi bulunmamaktadır.*

H_1 : *Fakülte türlerinin kariyer planlaması yapılırken, doğrudan veya dolaylı olarak etkisi bulunmaktadır.*

Bu hipotez doğrulanmıştır. One-Way Anova testi uygulaması sonucunda $p<0,05$ olduğundan fakültelere göre seçimlerin değişebileceği anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Aktaş H. (2004). “The Importance of Career Anchor Notion for an Effective Career Planning and an Example Application at the Turkish Air Force Undergraduate and Graduate Schools”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akın A., Usta, F., & Saticı, S.A. (2012). Validity and reliability of Turkish version of the family influence Scale. 4th International Congress of Educational Research 4-7 May, İstanbul, Turkey.
- Atay S. (2006). Kariyer Yönetiminin Örgütsel Bağlılığa Etkisi, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*
- Aydın A. (2010). İzmir’deki Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Kariyer Yönetimi Uygulamaları Ve Ekonomik Krizin Otel Çalışanlarının Kariyer Planlarına Etkisi, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*
- Baruch, Y. (2006). Career development in organizations and beyond: Balancing traditional and contemporary viewpoints. *Human resource management review, 16(2)*, 125-138.
- Cascio, Wayne F. (1998). *Managing Human Resources 5th Ed.*, McGraw Hill.
- Çil. N. (2010). Ekonometri.
http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/iktisat_ao/ekonometri.pdf
(erişim:15/03/2021)
- Dinler. Z. (1998). İktisada Giriş, *Ekin Yayınları*
- Fouad, N. A., Cotter, E. W., Fitzpatrick, M. E., Kantamneni, N., Carter, L., & Bernfeld, S. (2010). Development and Validation of the Family İnfluence Scale. *Journal of Career Assessment, 18*, 276-291.
- Hall, D. T. (1996). Protean Careers of the 21st Century, *Academy of Management Executive, Vol.10, No.4*, 8-16.
- Karaca M. (2013). Performans Yönetim Sisteminin Kurumsal Kariyer Yönetimine Etkisi: Fırat Kalkınma Ajansı Örneği, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,*
- Kurtoğlu, E. (2010). Kariyer yönetiminin kamu kurumlarının etkinliği üzerindeki olası sonuçlarının incelenmesi ve Çorum örneği, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*
- Kozak, A. Meryem., Konaklama İşletmelerinde Kariyer Planlaması. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi, 2001.
- Küçük, N. (2009). Yönetim Bilişim Sistemlerinin Kariyer Yönetimi Üzerine Etkileri. *Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Gebze.*
- Özdaşlı, K. Acar, R. (2017). Bireysel Kariyer Planlama Yapmanın Öğrencinin Başarısı Üzerindeki Etkisi: SBMYO Öğrenci Üzerine Bir Araştırma, *MAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:9, Sayı:21, s:301-3014*
- Schein, E. H. (1990), *Career Anchors Discovering Your Real Values (Revised Edition)*, NewYork: John Wiley&Sons, Inc.

- Tatlı, H. Kazan, H. Öngel, V. (2021). *Kariyer Planlama; Ülkenin Ekonomik İtibarı Ve Kariyer Kaygısı Açısından Bir İnceleme*, Doğu Üniversitesi Dergisi ,C:22, Sayı:1 s:167-185
- Terzi. Y. (2017). Güvenilirlik Analizi, (Ders notu), <https://istfef.omu.edu.tr/tr/hakkimizda/ders-notlari/GA-2017y.pd> (Erişim 15/03/2021)
- Werter, William B.& Keith Davis. (1993). *Human Resource Management*, 3rd Ed., McGraw Hill.

*Bu makale benzerlik taramasına tabi tutulmuştur.
Araştırma Makalesi/ Research Article*

BAŞHOCA TÂMÂNÎZÂDE HÜSEYİN RIFKI EFENDİ’NİN OSMANLI MÜHENDİSLİK EĞİTİMİNE KATKILARI* Osman Özkul**

Öz

18. Yüzyılın sonlarında Batı hocalar, Nizam-ı Cedid faaliyetleri çerçevesinde kurulmuş olan Mühendishane hocalığına getirilmişlerdir. Bu makalede, medresede yetişip müderrislik seviyesine çıkmış ve Mühendishane Mektebinde uzun yıllar baş hocalık yapmış bir ilim adamının çalışmaları incelenecektir. Mühedishane-i Berrî-i Hümayunda Başhoca olan ve Osmanlı ilmi çalışmalarına birçok kitapla katkıda bulunan, Başhoca Hüseyin Rıfki Efendi’nin katkıları ele alınacaktır. Hüseyin Rıfki Efendi, kişiliği ve hizmetleriyle çok önemli bir yere sahip olup; “Batı ilim ve tekniğinin temellerini kuran” bir kişi olarak kabul edilmektedir.

Tâmânîzâde Hüseyin Rıfki Efendi, Mühendishane’de hem dersler vermiş, hem de uzun yıllar Başhoca unvanıyla idaresinde hizmetlerde bulunmuştur. Bu hizmetleri yanında hendese, matematik ve coğrafya gibi fenlerde gerek telif gerekse tercüme eserler vermiştir. Onun çalışmaları Osmanlı toplum yapımı bakımından fevkalade önemlidir. III. Selim döneminde yapılan toplar hakkında “Rıfki Mesleği” olarak isimlendirilen kendine has bir yöntem geliştirmiş ve bunu devlet yöneticilerine de kabul ettirmiştir. Burada onun bu hizmetleri ve eserleriyle yapmış olduğu katkıları incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevre Vergileri, Gelir Dağılımı, Gini Katsayısı, Panel Veri Analizi.

THE CONTRIBUTIONS OF THE CHIEF PRELECTOR TÂMÂNÎZÂDE HUSEYİN RIFKI EFENDİ TO THE OTTOMAN ENGINEERING EDUCATION

Abstarct

At the end of the 18th century, Western prelectors were brought to the Institute in the Imperial Engineer School, which was established within the framework of Nizam-ı Cedid activities. In this article, the work of a scholar who was educated in the madrasah and who rose to the level of mudarris and worked in the Imperial Engineer School for many years at will be examined. The contributions of the Prelector Hüseyin Rıfki Efendi, who is the prelector of the Mühedishane-i Berrî-i Hümayun and who contributed to the Ottoman scholarly works with many books, will be studied. Hüseyin Rıfki Efendi has a very important place with his personality and services; He is regarded as a person who "establishes the foundations of Western science and technology".

Tâmânîzâde Hüseyin Rıfki Efendi gave lectures both in the Imperial Engineer School and was in service for many years with the title Prelector. In addition to these services, he has given translations, both in literature, mathematics and geography. His work is of great importance for the construction of Ottoman artillery. He has developed a unique method called "Rifki Profession" about the balls made during the Selim III. period and was accepted by the state administrators. In this study, his contributions through his services and works are examined.

Keywords: Hüseyin Rıfki Efendi, Madrasah, Imperail Engineer School, Mathematics, Science-Technique

* Bu makale, 0-05 Aralık 2019 tarihinde Sakarya’da düzenlenen “Osmanlı Bilimi Sempozyumu”nda sunulmuş ve özet metin olarak yayımlanmış bildirinin geliştirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, oozkul@sakarya.edu.tr Orcid: 0000-0002-0418-7007

1. GİRİŞ

Osmanlıların Batıdaki yüksekokulları örnek alarak kurdukları Mühendishane Mektebinde ders veren hocalar arasında Avrupalı bazı hocalar ve mühendisler önemli bir mevki almaktaydı. Mühendishanede görev yapan Müslüman hocaların dışındaki, gerek Fransa'dan, İsveç'ten gelen yabancı mühendis ve subaylar, gerekse Musevi, Ermeni ve Rum Osmanlı vatandaşlarına da özel ayrıcalıklar tanınmaktaydı. Onlar da aynı kanunlardan ve avantajlardan faydalanmakta, hatta bunlardan bazıları özel muamele bile görmekteydi. Mesela mühendishanede tercümanlık yapan Zenob namındaki zimmî, teknisyen olan babası Manisar'a verilen bazı vergilerden muafiyet beratının Mühendishanede ihtiyaç olan yabancı dil kitapların tercümesiyle meşgul olduğundan, kendisine de verilmesini istiyor. Ve yazılan taktirten anlaşıldığına göre padişah böyle bir beratın verilmesini emrediyor. Hatta Musevi vatandaşların giydiği sarı mest ve pabuç ile elbise şartının kayıtlardan kaldırılması isteniyor.¹

Ancak bu yabancı hocalar dışında, özellikle teorik ders veren önemli kişiler ulema sınıfına mensup hocalardı. Bunlar medreseden yetişmiş ve medreselerde müderrislik yapmaktaydılar. Bunların arasından nitelikli olanlar seçilerek mühendishaneye hoca olarak tayin ediliyordu. Mühendishane Mektebinde ders verecek bu hocaların seçilmesi konusunda titiz bir yol takip edildiği görülmektedir: Önce belirli alanlarda uzmanlığı ile temayüz eden başarılı olan hocalar tespit edilir; bunlar imtihandan geçirildikten sonra, liyakatleri ve yeterlilikleri oranında hocalık görevine tayin olunurdu. Teorik derslerin esası hendese ve coğrafya konularından oluşuyordu.

Medreseden yetişip, gerek teorik gerekse pratik konularda ders veren ve ayrıca yönetimde görev alan ulema sınıfından birçok önemli isim sayılabilir. Bu kişiler mühendishanenin eğitim geleneğinin oluşmasında ve eğitimin kökleşmesinde önemli bir role sahiptirler. Harita ve coğrafya dersleri veren Seyyid Osman Efendi ve Kasapbaşızâde İbrahim Efendi; uzun yıllar matematik hocalığı yapan Gelenbevî İsmail Efendi; matematik alanındaki şöhretiyle Gelenbevî'yi bile geçen Palabıyık Mehmed Efendi; 1793-1795 yılları arasında hocalık, 1795-1800 yıllarında ise başhocalık yapan, Abdurrahman Efendi bunların ilk akla gelenleridir.²

Bu makalede gerek telif ettiği eserlerle yaptığı kalıcı katkılarla; gerekse uzun yıllar baş hocalık yaparak mektebin kökleşmesinde ve müesseseseleşmesinde ayrıcalıklı bir yere sahip olan Tâ mânîzâde Hüseyin Rıfkı Efendi'nin ilmi kişiliği ile yazdığı ve tercüme ettiği eserler incelenecektir.

Tâ mânîzâde Hüseyin Rıfkı Efendi (öl. 1817)

Hüseyin Rıfkı Efendi, 1795'de kara ve deniz mühendishanelerinin birleştirilmesiyle kurulan Mühendishâne-i Berrî-i Hûmayun'da önce Arapça ve daha sonra diğer dersleri okutmak üzere hoca tayin edilmiştir. Kırım'ın Tamân-Toman şehrinde doğan, Hüseyin Rıfkı Efendi, "asrının meşahir-i fûzalasından olmağla, Mühendishâne-i Berrî-i Hûmayuna 1210/1795 tarihinde arabî ve sâir fûnûn için hoca tayin olub, hayli istidatlı talebe yetiştirmiştir"³, Mühendishânenin ilk baş hocası olduğunu ve ölüne kadar baş hocalık yaptığını bildiren kaynaklar olmakla beraber⁴, 1796 yılına ait bir belgede aynı yıl Hüseyin Rıfkı Efendi'nin ikinci halife olduğu görülmektedir. Bu ayrıntı bir yana, Hüseyin Rıfkı Efendi matematik, astronomi ve fizik alanlarında batıdaki bilimsel gelişmelerinin Osmanlı dünyasına girişinde, dönüm noktası oluşturan isimlerden birisidir. Ondan sonra da Mühendishaneden öğrencisi olan İshak

¹ Ç. Uluçay-E. Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul, 1958, s.498.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet, Maarif: No: 836 ve 67

³ A. Muhtar Paşa, *Ahvalname-i Müellefat-ı Askeriyye-i Osmaniyye*, İstanbul, 1312, s.20

⁴ A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s.206

Efendi ve daha sonraları İbrahim Edhem Paşa bilimsel düşüncenin geliştirilmesi ve bilimsel yöntemin uygulanmasında hizmet etmiş kişilerdir.⁵

Hüseyin Rıfkı'nın batı kaynaklarından yararlanarak hazırlamış olduğu derleme eserleri ve çok önemli çevirileri vardır. Bunlardan en ilginç olanı, İngiliz matematikçisi Bonycastle'nin 1789 yılında yayınlanan Öglid'in **Elementler** adlı eserinin 1797 yılındaki Türkçe basımıdır. Bu kitap Avrupa'da yazılan bütün geometri kitaplarının en mükemmeli olarak kabul görmektedir. Mühendishâneyi 1847-1848 yıllarında ziyarete gelen İngiliz Charles Mac Farlane, okulun kütüphanesinden söz ederken özellikle Hüseyin Rıfkı'nın bu kitabı hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ayrıca Zeytinburnu'nda bazı fabrikalar kurmak üzere İstanbul'a gelen Mr.Sang da bu kitabı incelediğini ve bütün dillerde yazılmış matematik kitapları arasında en güzelinin bu eser olduğunu söylemiştir. Mr. Sang Mühendishanede matematik ve astronomi dersleri vermiştir. Türkçe bildiği için kitabın Türkçe'sini inceleme imkânı bulmuştur.⁶

Hüseyin Rıfkı bu kitabını Türkçe'ye çevirirken, İngiliz mühendislerinden olup, ihtida ederek Müslüman olan, Selim isminde İngilizce'yi bilen bir kişinin yardımını görmüştür. Mac Farlan'ın verdiği bilgilere göre Selim Efendi, bir şeref meselesinden dolayı yakınlarına darılarak memleketini terk edip, İstanbul'a yerleşir ve Müslümanlığı kabul eder.⁷ III.Selim zamanında ihtida ettiğinden, onun fikirlerini beğenip ismini almış olması muhtemeldir. H. Rıfkı Efendi'nin tercüme ettiği "**Öglid Hendese**"nin tercümesinde Selim Efendi'nin yardımcı olduğu, kitabın girişinde yazdığı teşekkürden anlaşılmaktadır.⁸ Selim Efendi, Hüseyin Rıfkı Efendi'nin baş hocası zamanında beşinci halife olarak Mühendishanede vazife yapmaktayken, 1801/1216 de bu vazifeden istifa etmiştir.⁹

Hüseyin Rıfkı Tâ mânî'nin Eserleri "Usûl-i Hendese" Adlı Geometri Kitabı

Hüseyin Rıfkı Tâ mânî'nin bu kitabı, John Bonycastle'ın Elementler'inin "Usûl-i Hendese" adıyla Osmanlı Türkçesine çevirdiği geometri kitabıdır. Bu değerli eser Ali Rıza Tosun tarafından, "Hüseyin Rıfkı Tâ mânî'nin Çalışmaları Işığında Öklid Geometrisinin Türkiye'ye Girişi", adlı doktora tezinde günümüz Türkçesi'ne aktarılmıştır. Bu çalışma sırasında Osmanlı Bilginlerinin Avrupa'daki gelişmelerden yeterince kısa sürede haberdar oldukları, fakat bu gelişmeleri kendi müfredatlarına almakta isteksiz davrandıkları, yeni bilgi ve yöntemleri bile Yunan- İslâm döneminden kalma bilgi ve yöntemlerle isledikleri tespit edilmiştir. Bu da göstermektedir ki bir medeniyetten başka bir medeniyete bilgi geçişi çok kolay ve kısa sürede olmamaktadır. Bu geçişin olması için aralarında psikolojik, ekonomik ve siyasî pek çok etmenin rol oynadığı oldukça uzun bir zaman sürecine ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁰

Hüseyin Rıfkı kitabına hendesenin önemini anlatarak başlamaktadır. Ona göre: Hendese, sağlam binalar yapımına yarayan, delilleri doğru olan ve ispat edilmek istenen teoriyi kesin bir şekilde ispat ve beyan eden en kuvvetli bir ilimdir. Ona göre, bu ilim, astronomi ve coğrafya isimleriyle de ile adlandırılır. Birçok bilim ve tekniğin gelişmesi bu ilme bağlı olduğu ve dayandığı için, çok önemlidir.¹¹

⁵ E.İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi", *Belleten*, Sayı:717, Ankara, Aralık-1992, s.761

⁶ O.N. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, c.I, s.320; Naci Yüngül, *Türkiye'de Teknik Eser Yapımının Gelişmesi ve Bu Gelişimde İ.T.Ü.Yayın Programının Yeri*, İstanbul,1952, s.XII

⁷ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s.321; Uluçay-Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, s.80-81

⁸ H. Rıfkı Tâ mânî, *Usûl-i Hendese*, İstanbul, 1269, s.5

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif, no: 5689; Uluçay-Kartekin, A.g.e., s.81

¹⁰ Ali Rıza Tosun, <https://www.researchgate.net/publication/27570006>, [26.08.2018].

¹¹ Tâ mânî, *Usul-i Hendese*, s.1

Hüseyin Rıfkı kitabın bu teorik faydalarından bahsettikten sonra, diğer pratik maksatlarını ise şöyle sıralamaktadır: Harb tekniklerinin gelişmesini sağlamak, kale, metrisler ve sair istihkâmatın binası ve ordunun yerlerinin isim ve tasviri, lağım, humbara, gemi yapımı... ve benzeri işler. “Elhasıl hergân-ı hayatta vukûf-u ittıla’ına muhtâc olduğumuz ekser eşya bu fenn-i celîlin usulüne müteallik olmağın ta’lîm ve ta’allümü ehemmi-i mühîm ve vacibü’l-ihitimandan olmak mülahesesiyle...” bu kitap tercüme edilmiştir.¹²

Bütün bu faydaları bir tarafa Hüseyin Rıfkı, hendese ilminin pedagojik ve kognitif rolünden de bahsetmekte ve bu ilmin insan zihninin işleyişini geliştirici rolünü de şöyle vurgulamaktadır: “Mîzânü’l-ulûm olan mantık misüllü bir hakikatın tahsil ve talebinde zihnin isabet üzere teemmül ve tefekkür etmek meleke-i rasihasını istiksâle bâdî olduğundan...”¹³ Görüldüğü gibi Hüseyin Rıfkı, hendesenin pratik faydaları yanında, insanın doğru düşünebilme yeteneğini geliştiren, temel bir ilim olduğunu da savunmaktadır.

Hüseyin Rıfkı’ya göre, Usul-ü Hendese bu kadar önemli olmakla beraber, bu konudaki kitaplar yeterince istifadeye uygun değildirler. Eski âlimlerin yazdığı eserlerin üslubu ve ifadelerin çok karışık olmasından dolayı anlaşılması çok zor olmaktadır. Sonrakiler ise, “zikri lazım ve terki elzem olmak zannıyla” bazı bölümleri çıkardıklarından, anlamları kısır kalmış ve anlaşılması zorlaşmıştır. Usul-ü hendese anlatan Öglid’in eserinin bu alanda makbul bir eser olduğu ancak, dikkatlice incelendiğinde bazı ispatlarının hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Öglid’in kullandığı bazı problem çözme yolları, hatalı sonuca götürmektedir.¹⁴

Hüseyin Rıfkı, bu eleştirilerinden sonra bütün bu hususları göz önüne alarak kitabını yazdığını belirtiyor. Kitabın John Bonnycastle tarafından telif edildiği tarih, 1789/1203 dur. Burada önemli bir husus, müellifin tarih verirken hem hicrî, hem milâdî tarihi kullanmasıdır. Mesela, “...Mîladın 1789 senesinin İngiltere üstatlarından kemâl-i dikkat ve dirayet ve ulûm-u riyaziyede haiz-i kesb-üs-sebk-i meleke-i meharet gir...”¹⁵ demektedir. Ona göre bu İngiliz müellif, Öglid’in hatalarını düzelterek eserini daha yetkin bir biçimde kaleme almıştır. Öglid’in nazariyelerinin sağlamalarını yaptıktan sonra, yanlış olan tarafları çıkarmıştır.

Ayrıca John Bonnycastle, Öglid’in kitabının hendese dışında kalan bölümlerini çıkararak, sadece hendese konuları olmak üzere kitabını yazmıştır.¹⁶ Hüseyin Rıfkı bu kitabın önemi anlatıldıktan sonra, yazılış maksadını şu ifadelerle anlatıyor: “...Tertîb-i kavaid-i askeriyye ve tanzîm-i sanayî-i seferiyyeye irade-i keramet ifade-i cihandarîleri mergûb ve ma’tûf olmakdan nâşî işbu tertîbat-ı bedî’adan ezcümle humbaracıyan kışlağı civarında berâ-i ta’lîm ve taallüm-ü bünyâd buyurdıkları Mühendishane-i celîlede halife-i sanî olan abd-i âcîz-i kalîlü’l-bezâ’a ve bende-i zaif-ü kalîlü’l-berâ’a Hüseyin Rıfkı Tamani kulları ve fî’l-asl İngiltere mühendislerinden iken müslüman olarak Osmanlı Devleti’nin hizmetine giren Selim Efendi ile beraber yazılmıştır.”¹⁷

Hüseyin Rıfkı eserin sonuna, kendi fikirlerini ve bazı yorumlarını da eklemiştir. Bu eserin ne kadar değerli olduğunu, dört defa basılmış olması ve yaklaşık yüz sene piyasada tutulup, okutulması göstermektedir.¹⁸

¹² Tâ mânî, *Usul-i Hendese*, s.2

¹³ Tâ mânî, *Usul-i Hendese*, s.3

¹⁴ Tâ mânî, *Usul-i Hendese*, s.3

¹⁵ Tâ mânî, *Usul-i Hendese*, s.4

¹⁶ Tâ mânî, *Usul-i Hendese*, s.4

¹⁷ Tâ mânî, *Usul-i Hendese*, s.5

¹⁸ N. Yüngül Türkiye’de Teknik Eser Yayınının Gelişmesi ve Bu Gelişmede İ.T.Ü. Yayın Programının Yeri, İstanbul, 1955, s. XIII; A. Sayılı, “Turkish Contributions to and Reform in Higher Education and Hüseyin Rıfkı on his work in Geometry, *Ankara Üniversitesi Yıllığı*, c.XII, Ankara, 1966, s.90-98

“Mecmuatü'l-Mühendisîn” Adlı Kitabı

Bu eser, III. Selim döneminde Mühedishane-i Berrî-i Hümayunda baş hoca olan ve Osmanlı ilmi çalışmalarına birçok kitapla katkıda bulunarak, Batı bilim ve tekniğinin esaslarını ortaya koyan Osmanlı büyükleri arasında faziletiyle mümtaz bir yere sahip olan Hoca Hüseyin Rıfki'nin fâzilâne yazılmış eserlerinden birisidir.¹⁹

Kitap içerik bakımından, geometri ilimlerinin pratikte nasıl ve ne şekilde kullanılabileceğini anlatır. Eser bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşacak şekilde yazılmıştır. Hüseyin Rıfki, daha önce tercüme ettiği “Usul-i Hendese” eserinde aksiyom ve ispatların üzerinde durulduğundan; bu kitapta geometrik şekiller, harita resimleri, ölçümler ve benzeri konuları içeren istihkâm, palanga yapımı, humbara ve benzeri konular üzerinde durulmuştur.²⁰ Bu kitapta mühendislik alanında gerekli olan pratik bilgiler de yer almaktadır.

Kitabın sonuç bölümü özellikle top yapımına ayrılmıştır. Ahmet Muhtar Paşa'ya göre bu bölüm 32 sayfadan oluşmakla birlikte, Osmanlı topçuluk yapımı bakımından fevkalade önemlidir. III. Selim döneminde yapılan toplar hakkında **Rıfki Mesleği** olarak isimlendirilen kendine has bir yöntem geliştirmiş ve bunu yetkililere de kabul ettirmiştir.²¹ A. Muhtar Paşa, Hüseyin Rıfki'nin geliştirdiği yöntemin padişahın fermanının gereği olarak gerçekleşen faaliyetler olduğunu vurgulayarak, ayrıntılarını şöyle anlatıyor: “1220 tarihinde şeref-yaftade-i sudûr olan hatt-ı humayun-u keramet-makrun ve fermân-ı âlî mucibince..”²² Hüseyin Rıfki tarafından topların parçaları ve türleri ve hesaplarının, uzunlukları ve kalınlıklarının diğer devletlerin kullandıkları toplara ve tekniklere uygun hale getirildiği anlatılıyor

Görülüyor ki Hüseyin Rıfki batı teknolojisini olduğu gibi aktarmanın ötesinde, kendine has yöntemler geliştirmiştir. Hatta topları ağırlığına göre çekebilecek aracın özellikleri konusunda bir formül bile ortaya koymuştur. Bu kitabı fiziki ve mekanik bilgiler açısından inceleyen Bilim Tarihcisi Sevim Tekeli kitaptaki konuların orijinalliğini ve önemini daha ayrıntılı olarak şöyle anlatmaktadır:

Yerin bir derecelik yayının ölçülmesi konusu: Hüseyin Rıfki, uluslararası ölçü birimlerinde birlik sağlanması şöyle dursun, bir mutabakatın bile sağlanmadığını bu nedenle de karışıklığa düşüldüğünü ve buna bir çare bulmak üzere Fransızların 1683 yılında meridyenin bir derecelik yayını ölçü birimi olarak önerdiklerini ve bu amaçla dünyanın çeşitli bölgelerinde ölçümler yaptıklarını söylemiş ve bunları şöyle sıralamıştır: **Peru**'da Bouguer ve Condamine'nin, **Umit Burnu**'nda La Caille'nin, **İtalya**'da Boscovitch'in, **Fransa**'nın güneyinde Caille ve Cassini'nin **Paris** yakınlarında Picard'in, Lapland'da Moupertius, Clairaut, Lemonier ve Celsius'un gerçekleştirmiş olduğu ölçümler...

Hüseyin Rıfki'ye göre bu ölçümler uluslararası ölçü birimlerinde bir mutabakatın sağlanması çalışmaları dışında, yerin şekli üzerindeki tartışmalara da bir çözüm getirmiştir. Böylece yerin, ekvatorda şişkin kutuplarda basık olduğu kanıtlanmıştır. Bu nedenle de bir derecelik yayın uzunluğu ekvatorda fazla, kutuplarda daha az olacağından, birim ölçü için Paris yakınlarında yapılan ölçümün esas alındığını ve bunun da bizim ölçülerimize çevrildiğinde 146.725 olduğunu söylemiştir.

Mekanik konusu: Hüseyin Rıfki söz konusu kitabında Galileo'nun çalışmalarını da derli toplu bir biçimde aktarmıştır. Bu bakımdan O, modern fiziğin Türkiye'de tanıtılmasına öncülük edenlerden biridir.

Doğal ivmenin hareketi konusu: Dirençsiz bir ortamda bir cisim düşmeye bırakılırsa, bu cismin kat edeceği mesafeyi, kazanacağı hızı veya süreyi bulmak istersek her şeyden önce,

¹⁹ Muhtar Paşa, *Ahvalnâme-i Müellefât-ı Askeriyye-i Osmaniyye*, s.20

²⁰ H. Rıfki Tâmanî, *Mecmuatü'l-Mühendisîn*, İstanbul, 1260, s.3

²¹ Muhtar Paşa, *A.g.e.*, s.21

²² Muhtar Paşa, *A.g.e.*, s.22.

bu cismin bir saniyede kat edeceği mesafenin bilinmesi gereklidir. Avrupalılar bunun 12.94 kadem olduğunu deneysel olarak bulmuşlardır. İkinci saniyede de söz konusu mesafenin iki katı yol alacağı bilinen bir gerçekliktir. ($V = g.t.$)

Mermi Yolu Hareketi konusu: Hüseyin Rıfki, hareketi Tabiî ve kasrî hareket olmak üzere ikiye ayırır. Bırakılan bir cismin hareketi tabiî, fırlatılan bir cismin hareketi ise kasrî harekettir. Ancak fırlatılan bir cismin çizeceği yörünge bu iki hareketin bileşkesi üzerinde olur ve bu bir paraboldür. Topların ağırlıkları, çaplarındaki değişiklik de hava direnci çizdikleri parabolleri etkiler. Ayrıca bir cismin kazanacağı hız ile o cismin ağırlığı bilinirse düştüğü yere uygulayacağı kuvvet de bilinebilir.

Parakete konusu: Hüseyin Rıfki yine bu kitabında, Parakete adı verilen ve denizlerde mesafe ölçmeye yarayan aracın da nasıl yapıldığını anlatmaktadır.²³

“İmtihanü’l-Mühendisîn” Adlı Geometri Kitabı

Hüseyin Rıfki, 1802-1217 yılında geometri ile ilgili seksen sekiz önerme ve bunların teorik ve pratik çözümleriyle ilgili **İmtihanü’l-Mühendisîn** adlı eserini bastırmıştır. İngilizce bir eserden çevrilmiştir. Geometri alıştırmaları yapmaları için yazıldığı ifade edilir. Sonunda 180 kadar şekil bulunan eser Matbaa-i Âmire’de sonraki yıllarda da (1217, 1220, 1246, 1260) birçok defa basılmıştır. Bu kitabını usûl-i hendeseyi öğrenen mühendisler için bir araştırma kitabı olarak hazırlamıştır. Hendese fennini iyi kavramış olan kişilere kolaylık olsun diye hazırladığı bu kitabının içeriğinden de kısaca bahsedilecektir. Böylece Hüseyin Rıfki, matematik ve geometri konularını hem teorik hem de pratik açıdan incelemekle; daha önceden teorik dersler veren Gelenbevî İsmail Efendi’den daha ileriye bir adım daha atmıştır denilebilir.

Hüseyin Rıfki bu kitabında, Usûl-ü Hendese kitabında anlatılan yöntemlerin diğer matematik alanlarına nasıl uygulanabileceğini anlatıyor.²⁴ Ayrıca, yararlanmış olduğu eserlerdeki şekilleri bütün devletlerde kullanıldığı müşterek biçimiyle vermeyi uygun bulduğunu söylüyor: “...zıkr ve tafsîl olunması ehemm ve elzem ve işâret-i mezkûre cemî’ düvelde müşterek ve mültezim olub, iştirâki umûm üzere olsun içün eşkâlî tebdîl olunmaksızın takrîr ve beyân ve bervech-i âtî tafsîli keşf ve a’yân kılındı.”²⁵ Bu yaklaşımdan anlaşılıyor ki, Hüseyin Rıfki bilimsel ve teknik konularda ortak bir terim kullanımını kabul ediyor ve bunu bizzat uygulamaya koyuyor.

“Telhîsü’l-Eşkâl” Adlı Eseri

Geometri alanında yazılan bu eser Osmanlı ve Fransız ölçüleriyle tartıları arasındaki oranların verildiği ilk çalışmadır. Hüseyin Rıfki kitabına III. Selim’in yaptığı yenilikleri anlatarak başlamaktadır. Sultanın kısa zamanda önemli işler başardığını belirterek, kendisine gösterdiği ilgiye de teşekkür etmektedir: “Nice yafte-i hüsn-ü nizâmına i’tibâr-ı hüsravânelerî bedîdar olmağın az zamanda çok husûs resîde-i sâhâ-i mahsûs olub, bu fakîr-i hakîr Hüseyin Rıfki Tâ mânî’yi halîfe-i sâni-i Mühendîshane-i Sultânîye kabulleri...”²⁶

Hüseyin Rıfki daha sonra da, savaşlarda önemli bir fonksiyonu olan lağımcılıkla ilgili olarak yazmış olduğu bu eseri, kendisinin tahsil etmiş olduğu hendese fenniyle ilgili bilgilerinden ve çeşitli mu’teber Avrupa-Efrenç kitaplarından yararlanarak meydana getirdiğini belirtiyor. Ona göre insanoğlu, Allah’ın bir ikrâmı olarak, bütün eşyâya gâlib ve hükümrândır. İnsanlara dağ gibi kalelerin hakkından gelmek, onları perişan etmek kudreti de ilâhî bir lütuf olarak verilmiştir. Lağımcılığı bir teknik olarak kabul eden yazar, bu konuyla ilgili prensipleri, kâideleri okuyanların rahatlıkla anlayabilecekleri bir üslupla kaleme aldığını söylüyor: “fenni

²³ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s.207-208. (Sevim Tekeli’nin eki, s.50)

²⁴ Tâ mânî, *İmtihanü’l-Mühendisîn*, s.3.

²⁵ Tâ mânî, *İmtihanü’l-Mühendisîn*, s.5.

²⁶ Hüseyin Rıfki Tâ mânî, *Telhîsü’l-Eşkâl*, İstanbul, 1215, s.3.

lağma dair kavâid-i merâmında mugalata-i itnâbı terk ile tedvîn ve te'lîf idüb fenn-i mezkûru âsân vechile erbâbına tefhîm zımmında lisân-i Türkî üzere terkîm olunması...²⁷

Hüseyin Rıfki, önce **Fransa mühendislerine göre mu'teber ve müsta'mel olan** ölçü birimleri ile terimleri açıklamak, daha sonra da **ehl-i İslâm indinde mu'teber ve müsta'mel olan** terimler arasındaki nisbetleri belirlemek gerektiğini belirtiyor. Kitabın girişinde Türkçe açıklamaları yapılan Fransızca terimlerden bazıları örnek verilir, sonra da bu terimlerin birim olarak Türkçe'de ne şekilde kullanıldıkları açıklanır ve bir tablo halinde sunulur.²⁸

Mesela libre'nin Türkçe'de birimleri şöyle açıklanır: "Francelu indlerinde mu'teber ve müsta'mel, Paris libresinden her bir libreyi 16'ya taksim eyleyüb herbir kısmına tesmiyesiyle isti'mal eylediklerinde birazı işlem libre-i merkûmeden 50 libresi 19 kıyye-i islâmiye olmağla nisbet ma'lûm olub, her ne mikdar libreyi 19'a darb ve 50'e taksim eyledikte hâric-i kısmet ehl-i islâm kıyyesi olmağla herbir libresi 152 dirhem ve her onsu 9,5 dirhem olduğu nümâyân olur."²⁹

"Usûl-i İstihkâmât-ı Cesîme" Adlı Eseri

Düşmanın saldırısını karşılayıp savmak için yapılan faaliyetleri ile ordunun bir nevi mühendislik sınıfı olarak; savunma ve saldırıda istihkâm birliklerinin rolü çok etkilidir. Hüseyin Rıfki, bu eseri sürekli değişen teknolojiler karşısında Osmanlı ordusunun da yeni yöntem ve tekniklere ihtiyacı olduğunu gördüğü için yazmıştır. İstihkâm konusunu aynı zamanda mühendishanede ders olarak da okutmaktadır. Bu nedenle konuyu tarihi olarak ortaya koyarak başlamakta ve savaş tekniklerinin ve kullanılan mühimmatın niteliklerine göre geliştirilmesi gereken yeniliklerin de farkında olarak kitabı yazdığı anlaşılmaktadır. 372 sayfadan oluşan kitapta 132 şekil de bulunmaktadır. Mehmet Tahir Bey'in "Osmanlı Mürillifleri"nde bahsettiği 1209 (1795) da basılan "Lağım Risalesi" bu eser olabilir. Ancak kütüphanelerdeki ulaşılabildiğimiz nüshanın baskı yılı hicri 1298 / miladi 1871 olarak görülmektedir. Kitabın uzun yıllar değerini koruduğu sonucu çıkarılabilir.

Hüseyin Rıfki'nin kitaplarına girişinde dikkati çeken bir husus var: Kitap hangi ilimle ya da teknikle ilgiliyse, bununla ilgili olarak Allah'ın isimlerinden ve sıfatlarından bahsederek, bu ilmi Allah'ın isimlerine dayandırmasıdır. Mesela bu kitaba başlarken de, Allah'ın kâinatın değişik unsurlarını nasıl düzenli bir biçimde "tahkîm" kıldığı anlatılır.³⁰

Kitabın telif sebebini anlatırken de, Allah'ın hikmeti gereği olarak, kâinattaki unsurların değişmesi ve yenilenmesi gibi harp tekniklerinin de değişmesi gerektiğini söylüyor. "Tabiattaki değişme kanununun gereği olarak, bir zamandan beri harp teknikleri ve askeri yöntemler yeni kanunlara göre tanzîm ve ikmâl edilmekte; aynı zamanda silahlar ve mühimmât dahi bir takım yeni kurallara tabi olduğundan ve her zamanın inşâat ve istihkâmının bu silahlara karşı dayanıklı olması gerektiği tabiidir. Buna binânen, harbin önemli bir şubesi olan istihkâmât tekniklerinde dahi pek çok düzenlemeye ve ıslâha ihtiyaç görülmesiyle, bu fenne dâir olan eserlerin birçok konusu değişmiş ve yeni icatlar ve onların üzerine icrâ kılınan ahvâl ve şekiller hakkında Avrupalılar taraflarından müstakil kitaplar dahi düzenlenmiş ve yazılmıştır."³¹

Mühendishâne-i Berrî-i Hûmayunda Miralay rütbesiyle hocalık yaptığı sıralarda istihkâm hususunda Türkçe bir kitabın eksikliğini gördüğünü anlatan Hüseyin Rıfki bu konuda son yıllarda yabancı lisanlarda çıkmış olan kitapları incelerken, Prusya devletinin istihkâm mir-livası eserlerini beğendiğini ve zâbitanın eğitiminde kullanılması amacıyla tercüme ettiğini belirtmektedir.

²⁷ Tâ mânî, *Telhîsü'l-Eşkâl*, s.3.

²⁸ Tâ mânî, *Telhîsü'l-Eşkâl*, s.4.

²⁹ Tâ mânî, *Telhîsü'l-Eşkâl*, s.5.

³⁰ Hüseyin Rıfki Tâ mânî, *Usûl-i İstihkâmât-ı Cesîme*, İstanbul, hicri.1288, s.1.

³¹ Tâ mânî, *Usûl-i İstihkâmât-ı Cesîme*, s.2.

Kitap hayli büyük olduğundan iki ciltten oluşur: 1.cilt, İstihkâm fennînin geçirmiş olduğu değişiklikler ve son teknikleri içermektedir. 2.ciltte ise, Sivastopol ve Çarliston kalelerinin kuşatmaları sırasındaki tecrübeler ışığında muhasara usulleri ve kale müdafaasının usulleri anlatılmaktadır.³² Burada önemli bir noktayı daha belirtmek gerekiyor: Tecrübelerden yararlanarak teorik sonuçlar elde etmek, tümevarım yöntemi kullanmak demektir. Bu da Tâ mânî'nin o dönemde Batıda deney ve gözlemin çok önemli olduğunun farkında olduğunu gösteriyor. Hüseyin Rıfki, askerî teknoloji ile ilgili şu kitapları da yazmıştır: Lağım Risalesi, Humbara Cedveli ve İrtîfâ Risalesi. Askerlikle ilgili olan bu kitapların dışında, bir de coğrafya kitabı yazmıştır.³³

“el-Medhâl fi'l-Coğrafya” Kitabı

Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun'da astronomi derslerini de okutan Hüseyin Rıfki, bu ders notlarının coğrafya ilgili bölümleri, 1830-1246 yılında öğrencilerinden Hoca İshak Efendi tarafından derlenerek bastırılmıştır.³⁴

Kitaba İshak Efendinin yazdığı önsöze göre³⁵ coğrafya fenninin konusu, dünyanın muhtelif memleketlerinden, yerleşim bölgelerinden belde, kasaba ve karye gibi dağlardan, nehirlerden, çöllerden bahsetmektir. Bunlar arasında uzaklık ve özellikleri bakımından farklılıklar vardır. Coğrafya fenni bu yüzden riya zi ilimlere girmektedir. Bu nedenle coğrafya fenninden önce astronomiyi öğrenmek gerekir. Fakat astronomi pek çok kuralların öğrenilmesini gerektirdiğinden eğitimi zordur. Önceki hocalar bu ilmin öğrenilmesine çok çalışmışlardır. Sultan Selim de bu hususta gereken ilgiyi göstermiştir. Onun himayeleriyle Başhoca Hüseyin Rıfki Efendi, astronomi üzerine karalama halinde kalan notlar çıkarmıştır. İşte kitap, bu notların coğrafya ile ilgili bölümlerinden müteşekkildir.³⁶

Kitabın birinci bölümünde geometrik şekiller tarif edilmektedir. İkinci bölümde, tabiatla ilgili olaylar açıklanmakta, cisimlerin tabiatları basit ve mürekkep olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kâinatı-evreni, klasik bir teori olan **Batlamyus sistemine** göre açıklamaktadır: “Basit cisimler felekî ve unsurî olmak üzere ikiye ayrılır. Felekî olanlar, gezegenlerdir ki bunlara ecrâm-ı esîriyye ve âlem-i ulviyye derler. Unsurî olanlar da dört unsurdan (toprak, su, hava ve ateş) oluşan aşağı âlem ve âlem-i kevn ve fesaddir. Mürekkep cisimler de, tam ve tam olmayanlar olmak üzere ikiye ayrılırlar. Tam olanlar madenler, bitkiler, hayvanlardan, tam olmayanlar da bulut, duman, buhar ve benzerlerinden oluşmaktadır.”³⁷

Kitapta fizik ile ilgili bölümde, Aristo'dan itibaren yaygın olarak kabul edilen kozmoloji anlayışı hâkimdir. Bu anlayış biçimini “Tabiata ilimlerine göre kesindir ki, her hangi bir basit cisim kendi tabiatı üzere tahliye olursa küre şeklinde olur...”³⁸ ifadesiyle anlatılmaktadır. Buradan hareketle şunları söylüyor: “malum ola ki, maddeler âlemi bir küredir ki, onun merkezi Dünya'dır ve bütün gezegenler dokuz adet olup, filozofların ifadelerine göre soğan katları gibi birbirini bir vecihle kuşatarak ihata eylemişlerdir.”³⁹

Hüseyin Rıfki'nin **Batlamyus** sistemine bağlı kalıp, **Kopernik**'in güneş merkezli-heliosantrik sisteminden bahsetmemesini Mühendishanedeki eğitimin pratik amacı doğrultusunda yorumlamak mümkündür. Çünkü bilimsel bilgi olarak Batlamyus'un yer

³² Tâ mânî, *Usûl-i İstihkâmât-ı Cesime*, s.2.

³³ Muhtar Paşa, A.g.e., s.22-23; Kazım Çeçen, *İ.T.Ü.'nin Kısa Tarihiçesi*, İstanbul, 1990, s.XIII.

³⁴ Hüseyin Rıfki Tâ mânî, *el-Medhal fi'l-Coğrafya*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1246/1830.

³⁵ İhsanoğlu, “Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası...”, s.762.

³⁶ Tâ mânî, *el-Medhal fi'l-Coğrafya*, s.3.

³⁷ Tâ mânî, *el-Medhal fi'l-Coğrafya*, s.5-8.

³⁸ Tâ mânî, *el-Medhal fi'l-Coğrafya*, s.10.

³⁹ Tâ mânî, *el-Medhal fi'l-Coğrafya*, s.12.

merkezli sistemi değerini yitirmiş olsa da, pratikte askerlere verilecek eğitim açısından sonuç değişmeyecektir.⁴⁰

Batı'daki bilimsel gelişmelerden haberdar olan, tercüme ve adaptasyonlar yoluyla bunları aktaran Hüseyin Rıfki'nin astronomi konusundaki bu tavrını nasıl açıklamak gerekir? Ve öğrencisi İshak Efendi'nin 1830-34 yıllarında yayınladığı **Mecmûa-yı Ulûm-ı Riyaziye** adlı eserinde yeni astronomi hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmış olmasına rağmen hoca'nın kitabına yazdığı mukaddimede bu konuda bir açıklama yapmaması nasıl yorumlanabilir?

Ekmeleddin İhsanoğlu, Mühendishane-i Berrî-i Hümâyün'da Tâmnâî'den sonra baş hoca olan Seyyîd Ali Bey'in tavrını anlatırken bu konuya şu sözlerle açıklık getirmeye çalışmaktadır: "Seyyîd Ali Bey, **Mir'at-ı Âlem** adını verdiği bu tercümenin önsözünde, Aristo ve Batlamyus'un yer merkezli, Pisagor, Platon ve Kopernik'in güneş merkezli ve Tycho Brahe'nin kendisine has görüşünü tanıtmakta ve yer merkezli görüşü tercih etmektedir. Tercih sebebini açıklarken de bu görüşün İslâm ülkelerinde yaygın olduğunu, takvim yapmak için hazırlanan ziclerin bu görüşe dayandıklarını, dolayısıyla bu görüşün kendi alışkanlıklarına uygun geldiğini belirtmektedir."⁴¹

Hüseyin Rıfki'nin bunlardan başka da yayınlanmış eserleri vardır. M.Tahir Bey'in Osmanlı müelliflerinde zikrettiği diğer eserleri şunlardır: 1209 (1795) da basılan "Lağım Risalesi", "Müsellesat-ı Müsteviye", "Usul-i inşa-i Tarik", Arapça "İrtifa Risalesi" ve "Humbara Cedveli" ve sairedir. Bir de Arapça "Feridetü'l-Münireti fi ilmi'l-Küreti" isminde yazma bir eseri vardır. 1232 (1817) de Medine-i Münevvere'nin mukaddes binalarının tamirine memur olarak gönderildikleri zaman orada vefat etmiştir.⁴²

Hüseyin Rıfki'dan sonra Mühendishanede daha çok kendi yetiştirdiği öğrencileri hoca olmuşlardır. Fakat bunlardan önce gerek Hüseyin Rıfki zamanında, gerekse onun ölümünden sonra da ulema sınıfından olup Mühendishâde hocalık yapan önemli kişiler olmuştur. Bunlardan Sakıb Efendi, Ömer Efendi ve Gelenbevî İsmail'in oğlu Mehmed Emin Efendi en meşhur olanlarıdır.

Sonuç

Osmanlı mühendislik eğitiminin Batı bilim ve tekniğinden etkilenecek yeniden temellendirildiği bir dönemde önemli rol üstlenmiş kişilerin çalışmalarını incelemek bilim ve teknoloji tarihi bakımından önem taşımaktadır. Bu kişilerin üzerinde durmak aynı zamanda, Osmanlıdan Cumhuriyete geçiş sürecini anlamak için de tarihi bir görevdir. Bu süreçte Osmanlı Mühendislik Mektebinde görev yapan yabancı hocalar dışında, ders veren önemli kişiler arasında çok sayıda ulema sınıfına mensup hocalar vardı.

Bunlar medreseden yetişmişler ve bu görevleri esnasında medreselerde hocalık yamaya devam etmekte idiler. Bunların arasından iyi yetişmiş olanlar imtihanlardan geçerek seçiliyor ve mühendishaneye hoca olarak tayin ediliyordu. Mühendishane Mektebinde ders verecek bu hocaların seçilmesi konusunda, III. Selim çok ayrıntılı ve hassas içerikli kanunname hazırlatmıştır. Buna göre önce belirli alanlarda uzmanlığı olan hocalar tespit ediliyorlar; imtihandan geçirildikten sonra, liyakatleri ve yeterlilikleri oranında hocalık görevine tayin olunuyorlardı.

⁴⁰ İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası...", s.762.

⁴¹ İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası...", s.763.

⁴² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt:-3, Meral Yayınları, İstanbul,1972, s.267.

Bunlar arasında Hüseyin Rıfkı'nın katkıları fevkalade önemlidir. Kendi geliştirdiği bir yöntemle yaptığı toplarla gösterdiği başarıyla öne çıkmıştır. Böylece “**Rıfkı Mesleği**” olarak isimlendirilen tekniği yetkililere de kabul ettirmiştir.

Hüseyin Rıfkı batı bilim ve teknolojisini olduğu gibi aktarmakla yetinmemiştir. Bunları yorumlayarak ve kendine has yöntemler geliştirmiştir. Hatta topları ağırlığına göre çekebilecek aracın özellikleri konusunda bir formül bile ortaya koymuştur. Hüseyin Rıfkı bilimsel ve teknik konularda ortak bir terim kullanımını kabul ederek, bilimin uluslararası özelliğini kavradığını da göstererek bunu bizzat uygulamaya koyuyor.

Hüseyin Rıfkı'nın kitaplarının girişinde dikkati çeken bir husus vardır. Klasik İslam eserlerinde bulunan bu özellik; kitap hangi ilimle ya da teknikle ilgiliyse, bununla ilgili olarak Allah'ın isimlerinden ve sıfatlarından bahsederek, bu ilmin Allah'ın isimlerine dayandırmasıdır. Kitabın esas bölümlerinde ise Batı literatüründeki bilgilere ayrıntılı bir biçimde yer verilmektedir. Ancak sonuçta, özellikle coğrafya ile ilgili olarak Batı bilim sisteminin dışına çıkılmaktadır. Diğer Osmanlı coğrafyacılarında görülen bu tutum Hüseyin Rıfkı'da da görülmektedir. Yerin merkezde olduğunu kabul eden Batlamyus sistemi ile güneşin merkezde olduğunu kabul eden Kopernik sistemi konusu buna ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Mesela Hüseyin Rıfkı'nın **Batlamyus** sistemine bağlı kalıb, **Kopernik**'in güneş merkezli-heliosantrik sisteminden bahsetmemesini Mühendishanedeki eğitimin pratik amacı doğrultusunda yorumlamak mümkündür. Çünkü bilimsel bilgi olarak Batlamyus'un yer merkezli sistemi değerini yitirmiş olsa da, pratikte askerlere verilecek eğitim açısından sonuç değişmeyecektir. Ancak bu bakış açısının bir dünya görüşü ve zihniyet biçiminden ayrılıp başka bir dünya görüşüne ve zihniyet biçimine entegre olmanın zor olduğu şeklinde açıklamak daha tutarlı olur.

Kaynakça

- Adıvar, Adnan, (1982), *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Ahmet Muhtar Paşa, (1312), *Ahvalname-i Müellefat-ı Askeriyye-i Osmaniyye*, İstanbul.
- Basbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif Tasnifi, No:2157; 5689
- Bonycastle, John**, (1858), *Usûl-i Hendese*, 272 sayfa, 14 Levha, Taşbaskı (Çev: H.Rıfki Tâ mânî-Selim), **Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne** Matbaası, Şekilli, İstanbul.
- Bursalı, Mehmed Tahir Bey, (1972), *Osmanlı Müellifleri-3*, Meral Yayınları, İstanbul.
- Çeçen, Kazım, *İ.T.Ü.'nün Kısa Tarihçesi*, İstanbul, 1990.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, (1992), “Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)”, *Belleten*, Sayı.717, s.727-780, Ankara.
- Ergin, Osman Nuri, (1977), *ürkiye Maarif Tarihi*, c.I-II, İstanbul.
- Kurdoglu, Fevzi, (1939), *Türklerin Deniz Harb Sanatına Hizmetleri*, İstanbul.
- Sayılı, Aydın, (1966), “Turkish Contributions to and Reform in Higher Education and Hüseyin Rıfki on his work in Geometry”, *Ankara Üniversitesi Yılığ*, c.XII, s.90-98, Ankara.
- Tâ mânî, Hüseyin Rıfki, (1217), *İmtihanü'l-Mühendisîn*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul.
- Tâ mânî, Hüseyin Rıfki, (1215), *Telhîsü'l-Eşkâl*, İstanbul.
- Tâ mânî, Hüseyin Rıfki, (1217), *Mecmüatü'l-Mühendisîn*, Matbaa-yı Âmire, 293 sayfa, İstanbul.
- Tâ mânî, Hüseyin Rıfki, (1288), *Usûl-i İstihkâmât-ı Cesîme*, İstanbul.
- Tâ mânî, Hüseyin Rıfki, (1246), *el-Medhal fi'l-Coğrafya*, Matbaa-i Amire, İstanbul.
- Tosun, Ali Rıza, <https://www.researchgate.net/publication/27570006>, “Hüseyin Rıfki Tâ mânî'nin Çalışmaları Işığında Öklid Geometrisi'nin Türkiye'ye Girişi”, Erişim Tarihi: [26.08.2018].
- Uluçay, Ç. - Kartekin, E., (1958), *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul.
- Yüngül, Naci, (1955), *Türkiye'de Teknik Eser Yayınlarının Gelişmesi ve Bu Gelişmede İ.T.Ü.'nin Yeri*, İstanbul.

*Bu makale benzerlik taramasına tabi tutulmuştur.
Araştırma Makalesi/ Research Article*

ERZURUM ÇİFTE MİNARELİ MEDRESE VE YAKUTİYE MEDRESESİ ÇİNİLİ MİNARELERİNİN MEVCUT DURUMU VE TAMAMLAMA UYGULAMALARI

Işıl KONAĞ*

Öz

Erzurum İli merkezinde bulunan Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi, Anadolu'da inşa edilen medreseler içinde önemli yere sahip Türk-İslam eserleridir. Medreseler ve çinili minareleri zaman içinde farklı etkenlere bağlı olarak bozulmalara uğramış ve onarımlar geçirmiştir. Bu onarımlar incelendiğinde çoğunlukla yapısal bozulmalara önem verildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu eserler, Selçuklu Dönemi çini tekniğine sahip minareleriyle bölgede tek olan yapılardır. Medreseler, mimarisi, tarihi, süslemeleri vb. özellikleriyle pek çok araştırmaya toplu ya da münferit olarak konu edilmiştir. Ancak yapı onarımları bağlamında özellikle çinili minarelerinin koruma-onarımına ilişkin yayına rastlanmamıştır. Bu çalışmada, Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi'nin kısaca tarihi ve mimari özelliklerinden bahsedilerek, eserlerin çinili minarelerinin özgün durumlarına değinilecektir. Ardından çinili minarelerin mevcut korunmuşluk durumlarının tespit edilmesi ve restorasyon geçmişlerinin incelenmesi sonucunda elde edilen bilgiler ile toplu bir değerlendirmeye gidilerek, özgün çinili minarelerin eksikliklerinde görülen tamamlama uygulamaları incelenecektir. Bu sayede minarelerin özgün durumuna kıyasla mevcut durumuna dair bir değerlendirmenin ve belgelemenin yapılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Çifte Minareli Medrese, Erzurum Yakutiye Medresesi, Minare Çinileri, Koruma-Onarım, Tamamlama.

CURRENT STATUS AND COMPLEMENT APPLICATIONS OF ERZURUM CIFTE MİNARELİ MADRAS AND YAKUTİYE MADRASES TILE MINERALS

Abstract

The Double Minaret Madrasa and Yakutiye Madrasah, located in the center of Erzurum province, are Turkish-Islamic works that have an important place among the madrasahs built in Anatolia. Madrasahs and tiled minarets were damaged and repaired over time due to various factors. When these repairs are examined, it is understood that structural deterioration is given importance. However, these works are unique in the region with their minarets and tile technique of the Seljuk period. Madrasahs have been the subject of collective or separate studies with their architecture, history and decorations. However, in the context of building repairs, there has not been any publication on the conservation-repair of tiled minarets. In this study, the historical and architectural features of the Double Minaret Madrasa and Yakutiye Madrasa will be briefly mentioned, and the original status of the tiled minarets of the works will be mentioned. Then, a collective evaluation will be made with the information obtained as a result of determining the current conservation status of the tiled minarets and examining the restoration histories, and the completion practices seen in the deficiencies of the original tiled minarets will be examined. In this way, it is aimed to evaluate and document the current condition of the minarets according to the original.

Keywords: Environmental Taxes, Income Distribution, Gini Coefficient, Panel Data Analysis

* Öğr. Gör. Dr., Kastamonu Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Sanat Eserleri Konservasyonu ve Restorasyonu Bölümü, isilaykonak6@gmail.com. ORCID: [0000-0003-1443-243X](https://orcid.org/0000-0003-1443-243X),

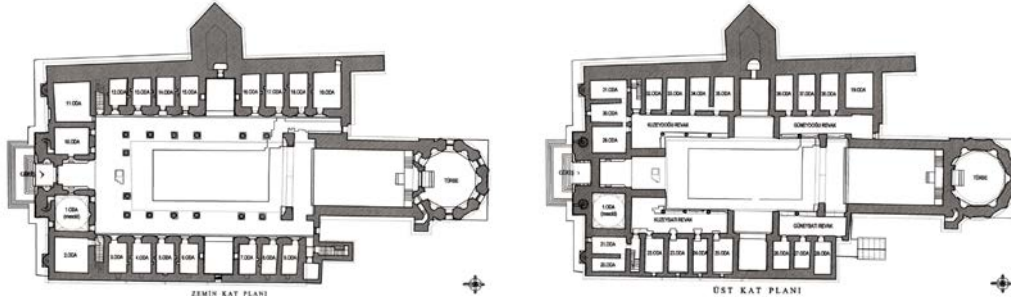
1. GİRİŞ

Erzurum İli, Yakutiye (Merkez) İlçesi, Cumhuriyet Caddesi'nde bulunan Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi¹, Anadolu Selçuklu ve İlhanlı Dönemi mimarisinin önemli eserlerindedir. Çifte Minareli Medrese'nin² vakfiyesi ve kitabesi mevcut olmadığından dolayı inşa tarihi ve banisi hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak kaynaklarda yapının mimarisi, süsleme ve üslup özelliklerinden yola çıkarak inşasına ilişkin IX. ile XIV. yüzyıllar arasında farklı tarihler aktarılmakta, genel kanı olarak XIII. yüzyıl ikinci yarısı kabul görmektedir (Gündoğdu ve Uçan, 2017: 37-48). Yakutiye Medresesi³ ise taç kapısı üzerinde yer alan kitabesinden anlaşıldığı üzere H.710/M.1310-11 tarihlerinde Olcaytu Hudâ-bende döneminde, Bolugan Hatun'un ve Gazân Han yardımlarıyla, Cemâleddin Hoca Yâkut Gazânî tarafından yaptırılmıştır. Medreselerin günümüzde mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir (Denkhalbant, 2013: 295; Konyalı, 1960: 324).

Harita 1: Medreselerin yer aldığı Erzurum şehir plan haritası, Kaynak: (URL 1: <https://www.google.com/maps>)

Çifte Minareli Medrese, açık avlulu, iki katlı dört ve eyvanlı medrese plan tipine sahip olup bu grup medreselerin Osmanlı öncesi Anadolu'daki en büyük örneğidir (Bayburtluoğlu, 1978: 99; E.V.B.M. Çifte Minareli Medrese Sanat Tarihi Raporu). Ayrıca ön cephedeki anıtsal taç kapısı ve iki yanındaki payandalar üzerinde yükselen, yapıya ismini veren minareleriyle de Anadolu Türk mimarisi içinde önemli bir yere sahiptir (Plan 1-2, Foto. 1).

Plan 1: Çifte Minareli Medrese Zemin Kat Planı, Kaynak: Gündoğdu, 2015: 39 (Solda).

Plan 2: Çifte Minareli Medrese İkinci Kat Planı, Kaynak: Gündoğdu, 2015: 39 (Sağda).

¹ Her iki yapı da Gayri Menkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 13.11.1976 tarih ve A-188 sayılı kararıyla tescil edilerek koruma altına alınmıştır (URL 2: <https://erzurum.ktb.gov.tr>).

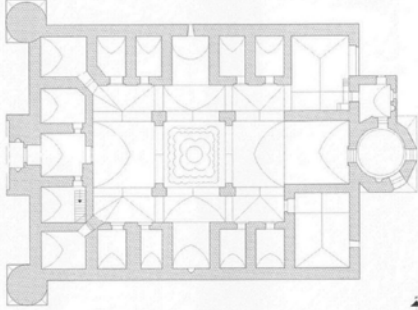
² Çifte Minareli Medrese hakkında detaylı bilgi için bkz. Karamağaralı, 1971; Bayburtluoğlu, 1978; Diez, 1915; Rogers, 1965; Beygu, 1936; Konyalı, 1960; Yetkin, 1952; Kuran, 1969; Ünal, 1982; Kunter, 1947; Aslanapa, 1984; Tuncer, 1986; Gündoğdu, 2015; Gürbüz, 2004.

³ Yakutiye Medresesi Hakkında detaylı bilgi için bkz. Denkhalbant, 2010; Beygu, 1936; Konyalı, 1960; Ünal, 1968; Sözen, 1972; Cantay, 1982; Tuncer, 1991; Zeren, 1996; Akçay, 1965; Çam, 1988.

Foto.1: Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin genel görünümü, Kaynak: Gündoğdu, 2015: 38.

Yakutiye Medresesi ise tek katlı, kapalı avlulu, üç eyvanlı ve revaklı medrese plan tipinin Anadolu'da bulunan iyi korunmuş örneklerinden biridir (Çam, 1988: 289-310; Ünal, 1993: 43; Kuran, 1969: 124-127; Sözen, 1972: 1-7) (Plan 3, Foto. 2). Medrese'nin giriş cephesinin sağ (güney-batı) köşesinde bulunan minaresi ve kabartmalı taş süslemelerle bezemeli taç kapısı da yapıya üstün değer katmaktadır.

Plan 3: Yakutiye Medresesi'nin planı, Kaynak: (URL 3: <https://okuryazarim.com>) (Solda).

Foto. 2: Yakutiye Medresesi'nin genel görünümü⁴ (Sağda).

Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi, tarihi değerleri ve plan özelliklerinin yanı sıra Anadolu Selçuklu üslubundaki, mozaik teknikli çinilerle donatılmış minareleriyle de bölgede bulunan nadir iki eserdir. Ele aldığımız bu iki eserin vazgeçilmez ögesi olan minareler, formları, yükseklikleri ve süslemeleriyle yapının genel görünümüne ve önyüz düzenine büyük ölçüde katkı sağlamaktadır. Günümüzde Çifte Minareli Medrese ise Vakıf Eserleri Müzesi olarak, Yakutiye Medresesi ise Türk İslâm Eserleri ve Etnografya Müzesi olarak kullanıma devam ettirmektedir.

Eserlerin çinili minarelerinde uygulanan teknik ve kompozisyon düzenlemeleri şöyledir;

Çifte Minareli Medrese taç kapısının doğu ve batı köşelerinde yer alan minarelerin şerefe üstü kısımları mevcut değildir⁵. Kaynaklarda bu yapının inşasının tamamlanmadığı ve süslemelerin bu yüzden eksik kaldığı aktarılmaktadır (Gürbüz, 2004: 146). Minareler, zeminden itibaren taç kapı üst seviyesine kadar taş kaide ile yükselmekte, üzerinde tuğla ve çini malzemedeki on altı dilimli gövdesi bulunmaktadır (Bakırer, 1981: 484). Minare gövdelerinin bitiminde, kısmi olarak şerefe altı özgün çinili geniş kuşakları ve mukarnaslı kuşakları yer almaktadır.

Batı minarenin kaidesinin kuzey ve batı yüzlerinde, doğu minare kaidesinin ise kuzey ve doğu yüzlerinde, kare formlu ve birbirlerine yakın ölçülerde panolar yer almaktadır. Minare kaidelerinin üzerindeki pabuç kısımlarında da her yüzde bir tane olacak şekilde, kaide

⁴ Kullanılan fotoğraflar için alıntı yapılan durumda kaynağı parantez içinde belirtilmiştir. Kaynağı verilmeyen tüm fotoğraflar Işıl Konak kişisel arşivine aittir.

⁵ Çifte Minareli Medrese süslemelerinde detaylı bilgi için bkz. Ayduşlu, 2013; Çalışır, 2019.

panolarından daha küçük ölçülerde, kareye yakın dikdörtgen formda panolar bulunmaktadır. Panolarda, patlıcan moru ve turkuaz çiniler ile birlikte tuğlalar, mozaik teknikte uygulanmıştır. Kaide ve pabuç bölümündeki panoların dışında kalan alanlarda ise tüm yüzey turkuaz çini ve tuğlaların dönüşümlü tekrarıyla oluşturulmuştur.

Minare gövdeleri, on altı dilimli-yivli formdadır. Her iki minarede de dikdörtgen tuğlalar ve kare formlu turkuaz çiniler kullanılmıştır. Ancak batı minarede turkuaz çiniler, baklava dilimi formu düzeninde, doğu minarede ise çiniler tuğlalar ile kaydırmalı olarak paralel çizgiler düzeninde tasarlanmıştır. Uygulanan düzen tüm gövdede kesintisiz devam eder (Foto. 3, 4).

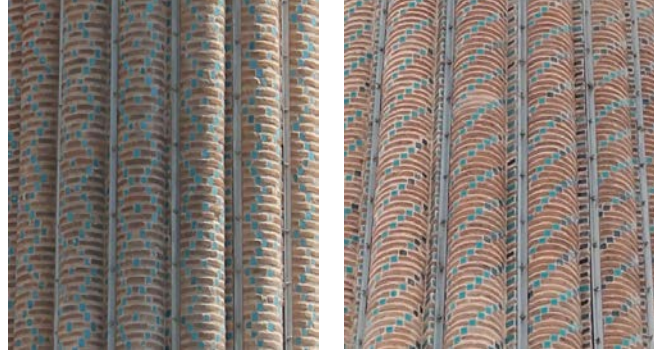

Foto. 3: Çifte Minareli Medrese, batı minare gövdesi (Solda).

Foto. 4: Çifte Minareli Medrese, doğu minare gövdesi (Sağda).

Her iki minarenin tuğlalı gövdelerinin bitiminde geniş çinili kuşaklar yer almaktadır. Bu iki geniş kuşak farklı düzenlemeye sahip olmak üzere, örgülü kufi tarzındaki yazı istifiyle donatılmıştır. Yazılar patlıcan moru, zemin ise firuze rengi çiniler ile mozaik teknikte uygulanmıştır. Bu geniş kuşakları alt ve üstten daha dar geometrik kompozisyonlu iki kuşak sınırlandırmaktadır. Bahsi geçen bu kuşakların üzerinde son olarak mukarnaslı bir bölüm yer alır. Batı minarede iki sıra, doğu minarede üç sıra halinde tasarlanan mukarnaslar, patlıcan moru ve firuze renkli çinilerle birlikte tuğlaların da kullanıldığı, genellikle geometrik ve az da olsa palmet gibi bitkisel motiflerle düzenlenmiştir. Mevcut haliyle minareler, mukarnaslı kuşakların üst seviyesinde alçak bir külahla kapatılmış durumdadır. Batı minare doğu minareden çap olarak biraz daha dardır (Foto. 5, 6).

Foto. 5: Çifte Minareli Medrese, doğu minare şerefe altı kuşak ve mukarnasları (Solda).

Foto. 6: Çifte Minareli Medrese, batı minare şerefe altı kuşak ve mukarnasları (Sağda).

Yakutiye Medrese 'sinin taç kapısının güney köşesinde yer alan minaresinin gövde üstü kısmı mevcut değildir. Minarenin pahlı yuvarlak kaidesi, kesme taştandır. Aynı düzendeki diğer kaide kuzey köşede de bulunmaktadır. Buradan hareketle Medresenin çifte minareli olduğu ve daha sonra kuzey minarenin yıkıldığı veya hiç yapılmadığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır (Ünal, 1973: 93; Denkaltant, 2013: 294). Medrese duvarları bitimine kadar yükselen taş minare kaidesi üzerinde, tuğla malzemedeki yuvarlak gövde yer almaktadır. Minare gövdesinin bitiminde şerefe bulunmamaktadır (Foto. 7, 8).

Foto. 7: Yakutiye Medresesi minaresi (Solda).

Foto. 8: Yakutiye Medresesi minaresi, detay (Sağda).

Minare gövdesi, tuğlaların ok ucu motifi şeklinde dışa taşkın-kabartmalı olarak düzenlenmesiyle ve arada kalan alçak zeminlerde firuze çinilerin yerleştirilmesiyle elde edilen örgülü geometrik düzenlemeye sahiptir. Alçak zeminlerde kalan alanlarda geometrik farklı düzenlemeler uygulanmıştır. Düzenlemelerin tamamında motiflerde turkuaz çini, zeminlerde ise tuğla kullanılmış, iç zeminler dıştan bir sıra ince turkuaz ve patlıcan moru çini ile sınırlandırılmıştır. Uygulanan düzen tüm gövdede kesintisiz devam eder. Mevcut haliyle minare, gövdenin bittiği seviyede sivri bir külahla kapatılmış durumdadır.

Çinili minareler bağlı bulunduğu yapılarla birlikte tarihi süreç içinde farklı etkenlere bağlı olarak çeşitli bozulmalar⁶yaşamış ve bu bozulmalara yönelik pek çok onarımlar geçirmiştir. Eserlere ve çinilerine ilişkin yürütülen araştırmalar sonucunda ulaşılan kaynaklardan ve arşiv belgelerinden; eserlerde ve çinilerinde görülen bozulmaların, zaman içinde iklime bağlı olarak uzun süre kar ve yağmura maruz kalmasına, soğuk ve sert rüzgârlı hava koşullarına bağlı meydana anlaşılmaktadır. Ayrıca, şehrin uğradığı Moğol saldırıları ve istilası sonrasında medreselerin uzunca bir süre terk edilerek işlevsiz bırakılmasına, dolayısıyla da bakımsız kalmasına, Osmanlı döneminde yapıların askeri amaçlı top dökümhanesi ve depo olarak kullanılmasına, günümüzde ise şehir merkezinde bulunmasından kaynaklı hava kirliliğine ve trafik etkilerine maruz kalmasına, yapının bulunduğu bölgenin zemin ve jeolojik yapısının zayıf ve mukavemetsiz oluşuna, zaman içinde bölgede gerçekleşen şiddetli depremlere bağlı olarak da bozulmaların meydana geldiği görülmektedir (Konyalı, 1960: 356; Ünal, 1973: 93; Çam, 1988: 290; Eskici vd., 2006: 171; Kocaman vd., 2018: 45-46; Işık, 2009: 105; Denkhalbant, 2013: 293; Yavaş, 1993: 311; Başar, 1977: 153).

Ulaşılan kaynaklardan Medreselerin tarihi süreçte geçirdiği onarımların daha çok yapısal sorunlara yönelik uygulandığı, çinilerine ilişkin olarak ise çok kısıtlı ve Cumhuriyet sonrası son döneme ait onarım bilgisinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Çifte Minareli Medrese'nin onarımına yönelik ilk bilgi, Osmanlı Dönemine aittir.

Medreseye ilişkin kaynaklardan, yapıda XIV. yüzyılın ortalarına kadar (Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinin sona ermesi) eğitim-öğretime başlanmadığı, XVI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar da (Osmanlı Dönemi) eğitim-öğretim konusunda çok aktif olmadığı anlaşılmaktadır. Medrese'nin bu süreçte serhat şehri vasfını sürdüren Erzurum'da, top döküm ve askeri birim yeri olarak kullanıldığı aktarılmaktadır. Bu hususu Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde de aktarmaktadır⁷. Anlaşıldığı üzere bu tarihlerde Medrese, Sultanı IV.Murat (1623-1640)

⁶ Mimari yapı çinilerinde görülen bozulmalar ve bozulmalara sebep olan etkenler hakkında detaylı bilgi için bkz. (Konak, 2021: 37-58)

⁷ Seyahatnamede yapının durumu "Nice kere Erzurum muhasara olduğundan, atılan toplardan bu Caminin ekser yerleri münhedim olmuş, evkaftı da olmadığından harap olup gitmiştir... Minareleri eflake ser çekmiş olduğundan Sultan Murad-ı Râbi tamir ve termim edip içinde balyemez toplar için bir top imalathanesi yaptırmıştı..." şeklinde aktarılmıştır (Evliya Çelebi 1976: 501).

tarafından kapsamlı olarak tamir ettirilmiş ve daha sonara top imalâthanesi olarak kullanılmıştır. Ancak yapılan onarımların niteliği hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamıştır (Yavaş, 1993: 311; Konyalı, 1960: 340, Rogers, 1965: 80, Sözen, 1970: 73, Karamağaralı, 1971: 209; Ünal, 1989: 54- 55; Ünal, 2002: 200; Gürbüz, 2004: 145; Evliya Çelebi 1976: 501; Gündoğdu, 2015: 40).

Ayrıca eseri yerinde inceleyen Hamilton ve K. Ritterin 1836-37 yıllarına ait yayınlarında ve W. Bachmann'ın 1913 yılına ait yayınında da Medrese'nin halen top döküm yeri olarak kullanıldığı aktarılmaktadır. Anlaşıldığı üzere Medrese, askeri amaçla top dökümhanesi olarak 300 yılı aşkın bir süreçte kullanılmış ve amaç dışı kullanımı yapının bozulmasına da sebep olmuştur (Bachmann 1913: 74-79; Hamilton 1842: 178-202; Ritter 1843: 766; Gündoğdu, 2015: 40; Yörükoğlu, 1978: 235-246).

Medrese 1846 yılından sonra tekrar medrese olarak kullanıma açılmıştır. Ancak daha sonra İ. Hakkı Konya'lı 1920 li yıllara ait olduğunu belirttiği fotoğraflardan yola çıkarak, o dönemde medrese eyvanlarının ön yüzlerinin örülerek ikametgâh haline getirildiğini, orta alanda yığılı duran malzemelerden de inşaat deposu gibi kullanıldığını anlaşıldığını aktarmaktadır (Konyalı, 1960: 357). Ayrıca yine diğer bir kaynaktan 1920 li yıllarda gerçekleştirilen bir onarımdan bahsedilmekte ve onarım sırasında kötü durumda olan minare yivlerinin arasına demir profiller yerleştirilerek minareler sağlamlaştırılmaya çalışıldığı aktarılmaktadır (Ünal, 1989: 5; Işık, 2009: 48).

Medrese, 1940'lı yıllara kadar oldukça kötü durumda olmakla birlikte, 1942-1967 yılları arasında "Erzurum Müzesi" olarak kullanılmıştır (Rölöve Raporu, 2007'den aktaran Sipahi ve Yalçın, 2010: 1199; Yörükoğlu, 1978: 235-246). 1950 li yıllarda cephede ve minare kaidelerindeki eksikliklerde tamamlama yapılmıştır (Işık, 2009: 48). Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1976 yılında, avlu ve çevresinde sondaj kazıları yürütülmüş, duvarların özgün dokusunda bazı değişiklikler yapılmıştır. Avluda bulunan su tesisat unsurlarının tahrip olduğu, bağlantının kesildiği de görülmüştür. Batı yönde zemin seviyesinden yükseltilen zemin kotunun, özgün seviyeye indirilmesiyle oluşan baskı sonucu batıdan doğuya doğru kayma meydana geldiği tespit edilmiştir (Karpuz, 1976: 30, Yörükoğlu, 1978: 30-235-246; Gündoğdu, 2015: 40).

Her dönemde farklı harç (çamur, çimento, kireç harç vb.) ve malzeme kullanıldığı anlaşılan yapıdaki onarımlarda orijinal dokunun bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Dönem itibariyle koruma temelli restorasyon algısının tam olarak oluşmadığı ve bu sayede Medrese'nin asli özelliklerini kısmı olarak yitirdiği görülmüştür (Gündoğdu, 2015: 43). Ana eyvan ve kümbet çevresinde 1977 yılında yapılan temel sondajlarının doğru yürütülememesi sonucu özgün temellerin tespit edilmesi oldukça zor hale gelmiştir (Özerol, 2008: 37).

2006 yılına ait restorasyon raporuna göre, yapının sergi alanı olarak yeniden işlevlendirilmesi düşünülmüş (Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporu, 2006'den aktaran Sipahi ve Yalçın, 2010: 1199), 2007 yılına ait rölöve raporuna göre ise mevcutta çay bahçesi, sergi salonu olarak kullanıldığı ve Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğüne Medrese'nin müze binası olarak işlevlendirilmesinin uygun görüldüğü aktarılmıştır (Rölöve Raporu, 2007'den aktaran Sipahi ve Yalçın, 2010: 1199).

2008 yılına ait restorasyon raporlarında, tespit edilemeyen özgün yapı izlerinin jeoradar yöntemi ile incelemesinin yapılması, öncelikli olarak minarelerinin müdahale görmesi, mevcut çimento harçlı külahların sökülerek yeni bir koruma külahının oluşturulması, minarelere kuş pisliklerinin zarar verdiği ve bu durumun engellenmesi gerektiği, minare yivleri arasındaki profillerin yıprandığı, bu sorunun daha kalıcı bir şekilde çözülmesi gerektiği aktarılmıştır (Özerol, 2008: 37-38). Yapı örgü taşlarında gerekli temizlik yapılması, yıpranan ve rutubet alan yerlerin epoksi ile tamamlanması, dışarıdan algılanmayacak biçimde bir merdiven sahanlığı oluşturarak güneydoğu ve güneybatı kanadını üst kata ulaştırarak ilişkilendirilmesi, ana eyvanın önündeki revak tonozunun tamamlanması, minarelerde şerefe

atlarının tamamlanması, yıpranmış, korozyona uğramış tuğlaların yenilenmesi, mevcut ve kayıp çinilerin envanterinin çıkarılması, bozulmaların onarılması, onarılması mümkün olmayanların uygun desende ve renkte boyanması, şerefe üstlerinde yeni koruyucu saçakların yapılması, su tesisatı ve kanal sisteminin çalışır hale getirilmesi, havuzda kazı çalışması yapılması, taç kapı yüzeyi uygun yöntemlerle ve malzemelerle temizlenmesi, restorasyon sonucunda da yapıya işlev verilmesi kararları alınmıştır (Karpuz ve Eravşar, 2008: 25).

2009 yılına gelindiğinde Medrese'nin tüm elemanlarına ilişkin detaylı mevcut durum tespiti yapılmış ve oldukça detaylı restorasyon raporu hazırlanmıştır. Minareler ve çinilerine ilişkin olarak yapılan tespitler ve kararlar şu şekildedir;

Minarenin mevcut kaide ve gövdelerinde ciddi ve tehlikeli oranda çürüme, aşınma, derz açılması ve çatlamalar ile derz harçlarında bağlayıcılık özelliğinin yitirilmesi söz konusudur. Çinilerde ise dökülmeler ile yüzeysel doku bozulmaları ve renk değişimi mevcuttur. Minarelerde yakın dönemde yapılan beton bohçalama elemanları iyi durumda görünmekte ancak gövde yivleri arasındaki güçlendirme profilleri tehlikeli oranda oksitlenme ve çürüme görülmekte olup yakın gelecekte işlevini kaybedecek durumdadır. Buna göre, minarelerindeki tuğla ve çini eksiklikleri özgüne uygun biçimde tamamlanması, beton ile tamamlanan yüzeylerin temizlenerek yeni tuğla veya çinilerle kaplanması, mevcut beton külah üzerine kurşun kaplama yapılması, yüzeysel olarak aşınmış ancak taşıyıcılığını koruyan tuğlalarda 5 cm. kadar yüzeylerin kazınarak temizlenmesi, tuğla tozu, hidrolik kireç ve beyaz çimento esaslı harç ile sıvanmak suretiyle imitasyon yapılması, taşıyıcılık özelliğini yitiren tuğlalarda ise özenli bir biçimde çürütülerek sökülmesi ve orijinal form, boyut ve malzeme ile yenileme yapılması, tuğla derzlerinde gerekli onarımların yapılması kararı alınmıştır (Işık, 2009: 106-119-124)

2010 tarihinde onaylanan karar ile Medrese, "Vakıf Eserleri Müzesi" olarak tasarlanmıştır (Işık ve Yeğin, 2010: 2). 2011 yılında kısmi zemin kayması ve yüzey aşınmaları ile ilgili olarak; devlet katkılarıyla kapsamlı restorasyon çalışmaları yeniden başlatılmıştır (URL 4: https://tr.wikipedia.org/wiki/çifte_Minareli). 2011-2016 yılları arasında sürdürülen restorasyon çalışmaları da önceki restorasyon kararlarına benzer kararlar alınmış ve alınan kararların uygulamaları yapılmıştır. Minareler ve çinileri bağlamında, doğu ve batı minarelerde kayma meydana gelen yerlerdeki tuğla ve çiniler sökülmüş ve yeniden monte edilmiştir, eksikliklerde yeniden üretim çini ve tuğlalar kullanılarak tamamlanmıştır, minare çinilerine yüzeysel temizlik ve sağlamlaştırma yapılmış ve gerekli yerlerde epoksi uygulamasıyla derzleme yapılmıştır, minarenin önceden yapılan beton külahlarının üzerine ahşap konstrüksiyon hazırlanmış ve üzeri bakır kaplanmıştır (Gündoğdu ve Uçan, 2017: 69-73). Son restorasyon projesine göre Medrese günümüzde sergi salonu ve müze olarak kullanılmaktadır (Sipahi ve Yalçın, 2021: 1199)

Yakutiye Medresesi'nin Osmanlı Dönemine ait onarım bilgisine ulaşamamıştır. Ancak Medrese'nin o dönemde dökümhane olarak kullanıldığı ve 19. yüzyılın sonlarından itibaren ise askeri depo olarak kullanıldığı bilinmektedir. Medrese, 1944-1947 yıllarında ise Arkeoloji Müzesi olarak hizmet vermiştir (Tavukçu, 2019: 219).

Yapının onarımına ilişkin ilk bilgi, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen ancak detaylarına ulaşamayan 1964 ve 1973 tarihli onarımlardır (Çam, 1988: 295; Eskici vd., 2006: 171). Medrese'nin etrafı zaman içinde muhdes yapılarla çevrilmiş ve 1970-1980'li yıllarda bu yapılar yıkılarak, çevre düzenlemesi yapılmıştır. Böylece Medrese'nin ortaya çıkması sağlanmıştır (URL 2: <https://erzurum.ktb.gov.tr>). Medrese, 1991 yılında Kültür Bakanlığı tarafından içeriğine ulaşamayan yeni bir onarım daha geçirmiştir (Çam, 1988: 295; Eskici vd., 2006: 171). 1984 -1994 yılları arasında sürdürülen onarımların ardından Medrese, 29 Ekim 1994 tarihinde yeniden kullanıma açılmış ve "Türk-İslam Eserleri ve Etnografya Müzesi" olarak hizmet vermiştir (Tavukçu, 2019: 219; URL 2: <https://erzurum.ktb.gov.tr>).

Bahsi geçen onarımlar ve yeniden kullanımlar sırasında yapının asli bünyesinde yapısal kimliğini bozacak önemli değişiklikler olmamış ancak onarımların izlerinden de anlaşıldığı üzere özgün malzemeye yoğun miktarda yenileme uygulanmıştır. Dolayısıyla bu durum özgün yapı malzemelerinin korunması anlayışından uzaklaşmış ve yeniden yapım amacı ile yeni malzemeyle değişimin benimsendiğini göstermektedir. Benimsenen bu uygulama ile özellikle dış cephe kaplamalarında gereğinden fazla yenilenme yapıldığı ve bu nedenle özgün taşıci işaretlerinin (damga) büyük ölçüde tahrip olduğu anlaşılmaktadır (Çam, 1988: 295; Eskici vd., 2006: 171).

2005 yılına ait restorasyon raporunda ise yapının özgün malzemesinin korunması temelinde, var olan bozulmalar ve yapılması gerekli uygulamalar detaylı olarak belirlenmiştir. Yapılması önerilen uygulamalar kısaca şöyledir;

Yapıyı, tehdit eden ve bozulmasına sebep olan sert iklimsel koşulları, hava kirliliği ve farklı yollar ile yapıya ulaşan sudan korumak için gerekli önlemler alınmalı ve koruyucu müdahaleler yapılmalıdır. Bunun için drenaj ve çatı problemlerinin giderilmesi gerekmektedir. Yapı malzemeleri yüzeyinde görülen birikimlerin (kir ve tortu) temizlenmeli, özgün renk ve doku ortaya çıkartılmalıdır. Temizlikte seçilecek yöntem ve malzeme özgün malzemeye zarar vermeyecek nitelikte olmalıdır. Yapı malzemelerinde görülen fiziksel güç kaybı ve devamında görülen aşınma, dökülme, çatlama ve parça kayıplarının durdurulması ve zayıflamış malzemelerin güçlendirilmesi gerekmektedir. Güçlendirme uygulamalarında kullanılan malzeme ve yöntem özgün malzemeye zarar vermeyecek nitelikte olmalıdır. Aşınmış-ufalanmış, özelliğini kaybetmiş derz dolguları ve eski onarımlarda kullanılmış çimento katkı harçlar, özgüne uygun renkte ve dokudaki harç ile yenilenmelidir. Önceki onarımlar esnasında minare gövdesine uygulanan tamamlamalarda özgün yüzeylerin renkli sıva ile kaplandığı anlaşılmaktadır. Ancak yapısal bütünlüğü ve genel durumu iyi olan minare gövdesinde bu sıvaların temizlenip yenilenmesi örgüye zarar verebileceğinden, herhangi bir müdahaleye gerek yoktur (Eskici, 2005: 67-68-69).

Kültür Bakanlığı tarafından 2009 yılında kapsamlı bir şekilde onarılan Medrese'nin, çevre düzenlemesi de yaptırılmıştır (URL 5: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Yakutiye>). Son onarıma ilişkin detaylı bilgiye ulaşamamıştır.

Anlaşıldığı üzere Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi tarihi süreç içinde çeşitli bozulmalar yaşamış ve farklı nitelikte onarımlar yapılmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda ilk dönem onarımlarında Medreselerin genellikle yapısal bozulmalarına müdahale edildiği, süsleme onarımlarının ikinci planda kaldığı, son dönem onarımlarında ise süsleme unsurlarının da yapısal unsurlar kadar dikkate alındığı, detaylı ve özenli onarılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Yapıların çinili minarelerinde bu onarımlar esnasında temizlik, sağlama, yenileme, tamamlama vb. uygulamaların yapıldığı tespit edilmektedir.

Çalışma konumuz özelinde Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi'nin çinili minarelerinin özgün hali, geçirdiği onarımlar ve mevcut durumları değerlendirildiğinde;

- Pano bozulmaları⁸ bağlamında “birim malzeme kaybı”,
- Malzeme bozulmaları⁹ bağlamında “çatlak-kırık”, “parça kaybı”,
- Onarım ve diğer müdahalelerden kaynaklı bozulmalar¹⁰ bağlamında “tamamlama” olarak farklı bozulmalar ve uygulamalar tespit edilmiştir.

Sıralanan “birim malzeme kaybı”, “çatlak-kırık” ve “parça kaybı” türü eksikliklerinde farklı zamanlarda, farklı tekniklerde ve farklı malzemelerle yapılan altı ayrı tipte tamamlama uygulaması tespit edilmiştir. Bu tamamlama uygulamaları aşağıdaki gibidir;

⁸ Pano bozulmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. (Konak, 2021: 37-41).

⁹ Malzeme bozulmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. (Konak, 2021: 42-46).

¹⁰ Onarım ve diğer müdahalelerden kaynaklı bozulmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. (Konak, 2021: 55-58).

Birinci tip tamamlama, çini birim malzeme eksikliklerinde yeniden üretim çiniler ile yapılan uygulamalar şeklindedir. Bu uygulama, Çifte Minareli Medrese'nin batı ve doğu minarelerinin kaidesindeki çinili panolarda, gövdede kullanılan çinilerde, şerefe altındaki geniş kuşaklarda, geniş kuşağı alttan ve üstten sınırlandıran ince kuşaklarda ve mukarnasların özgün çini eksikliklerde tespit edilmektedir. Yakutiye Medresesi minaresinde ise alçak zeminde yer alan gövde çinilerinin oldukça yoğun bölümündeki çini eksiklikleri tespit edilmiştir.

Foto. 9: Çifte Minareli Medrese, doğu minare şerefe altı kuşağında ve mukarnas çinilerinde uygulanan tamamlamalar (Solda).

Foto. 10: Çifte Minareli Medrese, batı minare gövde çinilerinde uygulanan tamamlamalar (Ortada).

Foto. 11: Çifte Minareli Medrese, doğu minare kaide pano çinilerinde uygulanan tamamlamalar (Sağda).

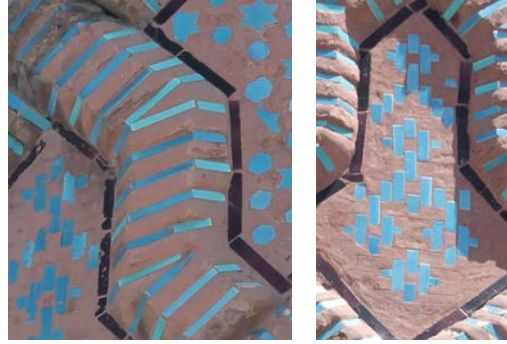

Foto. 12: Yakutiye Medresesi minare gövdesindeki yüksek kabartma örgü çinilerinde uygulanan tamamlamalar (Solda).

Foto. 13: Yakutiye Medresesi minare gövdesindeki alçak zemin çinilerinde uygulanan tamamlamalar (Sağda).

Çoklu çini birim malzeme kaybı görülen alanların bahsi geçen birinci yöntemle tamamlandığı anlaşılmaktadır. Tamamlamada kullanılan yeniden üretim çiniler, özgün çinilerin formlarına, boyutlarına, yüksekliklerine, dokularına ve renklerine uygun olarak üretilmiştir. Yeni üretim çinilerin özgün çinilerle oldukça yakın özellikte olması görsel bütünlüğü olumlu yönde desteklemiş ancak özgün çinilerin ayırt edilmesini güçleştirmiştir. Bu uygulamanın görsel bütünlük algısı temelinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Yeniden üretim çinilerin özgün çinilere kıyasla zamana bağlı olarak göstereceği dayanıklılığı ancak tarihi süreç içinde anlaşılacaktır (Foto. 9, 10, 11, 12, 13).

İkinci tip tamamlama, tuğla birim malzeme eksikliklerinde yeniden üretim tuğlalar ile yapılan uygulamalar şeklindedir. Bu uygulama, Çifte Minareli Medrese'nin batı ve doğu minare kaidelerindeki panolarında, gövdelerde kullanılan tuğlalarda, şerefe altındaki geniş kuşağı alttan ve üstten sınırlandıran ince kuşaklarda ve mukarnaslarındaki tuğla eksikliklerde tespit edilmektedir. Yakutiye Medresesi Minaresinde ise alçak zeminde yer alan gövde tuğlalarının oldukça yoğun bölümünde meydana gelen tuğla eksikliklerinde tespit edilmiştir.

Çoklu tuğla birim malzeme kaybı görülen alanların bu yöntemle tamamlandığı anlaşılmaktadır. Tamamlamada kullanılan yeniden üretim tuğlalar, özgün tuğlaların formlarına, yüksekliklerine, dokularına ve renklerine uygun olarak üretilmiştir. Ancak minare gövde tuğlalarının bazı bölümlerinde olduğu gibi genişliklerinde bir miktar farklılık tespit edilmektedir. Bu bakımdan bu bölgelerde aralarda kullanılan harç kalınlıkları biraz daha fazla görülmektedir. Yeni üretim tuğlaların özgün tuğlalar ile oldukça yakın özellikte olması görsel

bütünlüğü olumlu yönde desteklemiş, aynı zamanda özgün tuğlaların eskimişlik farkıyla ayırt edilmesini sağlamıştır. Yeniden üretim tuğlaların özgün tuğlalara kıyasla zamana bağlı olarak göstereceği dayanıklılığı ancak tarihi süreç içinde anlaşılacaktır (Foto. 14, 15, 16, 17).

Foto. 14: Çifte Minareli Medrese, doğu minare kaide pano tuğlalarında uygulanan tamamlamalar (Solda).

Foto. 15: Çifte Minareli Medrese, doğu minare gövde tuğlalarında uygulanan tamamlamalar (Ortada).

Foto. 16: Çifte Minareli Medrese, batı minare, kaide pano tuğlalarında uygulanan tamamlamalar (Sağda).

Foto. 17: Yakutiye Medresesi, gövde tuğlalarında uygulanan tamamlamalar.

Üçüncü tip tamamlama, çini birim malzeme eksikliklerinde yeniden üretim tuğlalar ile yapılan uygulamalar şeklindedir. Bu uygulama, Çifte Minareli Medrese'nin batı minare kaidesinin batı panosundaki özgün çini eksikliklerinde tespit edilmektedir. Panodaki altı kollu yıldızda ve altındaki den-dan formunda meydana gelen çini birim malzeme kayıplarının bu yöntemle tamamlandığı anlaşılmaktadır. Tamamlamada kullanılan yeniden üretim tuğlalar, özgün çinilerin formlarına, boyutlarına, yüksekliklerine, dokularına uygun olarak üretilmiştir. Yeni üretim tuğlaların özgün çinilerle renk harici oldukça yakın özellikte olması görsel bütünlüğü olumlu yönde desteklemiş aynı zamanda bu sayede onarımda tamamlanan alanları vurgulamıştır. Yeniden üretim tuğlaların özgün çinilere kıyasla zamana bağlı olarak göstereceği dayanıklılığı ancak tarihi süreç içinde anlaşılacaktır (Foto. 18).

Foto. 18: Çifte Minareli Medrese, batı minare kaidesinin batı panosu çinilerinde uygulanan tamamlamalar.

Dördüncü tip tamamlama, çini ve tuğla birim malzeme eksikliklerinde farklı nitelikte harçlar (çimento, kireç vb.) ile yapılan uygulamalar şeklindedir. Bu uygulama, Çifte Minareli Medrese'nin batı ve doğu minarelerinin mukarnas nişlerindeki çini ve tuğla eksikliklerinde tespit edilmektedir. Yakutiye Medresesi Minaresinde ise gövdenin yüksek örgü tuğlalarında ve alçak zeminde yer alan gövde tuğlalarında meydana gelen eksikliklerinde uygulanmıştır.

Çoklu tuğla birim malzeme kaybı görülen alanların ve birim çini malzeme kaybı görülen alanların bu yöntemle tamamlandığı anlaşılmaktadır. Tamamlamada kullanılan harçlar

farklı niteliktedir. Bu farklılık, farklı zamanlarda yapılan onarımlarda kullanılan malzemeye bağlıdır. Eski onarımlarda çimento katkılı harç kullanıldığı kaynaklarda aktarılmaktadır (Gündoğdu, 2015: 43). Bu harçların özgün çini ve tuğlaların mevcut durumu üzerinde tehlike oluşturmadığı ve temizlenmesi durumunda ise tahribat oluşabileceği ihtimaliyle olduğu gibi bırakılmıştır (Eskici, 2005: 67-68-69). Yakın tarihli onarımlarda ise özgüne zarar vermeyecek nitelikte alçı ve kireç katkılı harçlar kullanılmıştır. Yapılan bu tür harçlı tamamlamalar özgün çini ve tuğlaların formlarına, yüksekliklerine, dokularına ve renklerine uygun olarak kullanılmıştır. Ancak Yakutiye Medresesi Minaresi gövdesinin yüksek örgü tuğlalarında görülen bazı tamamlamalarda harç malzemesinin form, ölçü ve sınırlarına dikkate edilmediği tespit edilmiştir. Bu durumda özensiz bir şekillendiriş söz konusudur. Harçlı tamamlamaların özgün harçlara kıyasla zamana bağlı olarak göstereceği dayanıklılığı ancak tarihi süreç içinde anlaşılacaktır (Foto. 19, 20, 21, 22).

Foto. 19: Çifte Minareli Medrese, doğu minare mukarnas çinilerinde uygulanan çimento katkılı harç ile yapılan tamamlamalar (Solda).

Foto. 20: Çifte Minareli Medrese, batı minare mukarnas çinilerinde uygulanan renklendirilmiş alçı ve kireç katkılı harç ile yapılan tamamlamalar (Sağda).

Foto. 21: Yakutiye Medresesi, minare gövde alçak zemin tuğlalarında uygulanan renklendirilmiş alçı ve kireç katkılı harç ile yapılan tamamlamalar (Solda).

Foto. 22: Yakutiye Medresesi, minare gövde yüksek zemin örgü tuğlalarında uygulanan renklendirilmiş alçı ve kireç katkılı harç ile yapılan tamamlamalar (Sağda).

Beşinci tip tamamlama, özgün çini ve tuğla birim malzemelerin kenar-köşe eksikliklerinde harçlar (çimento, kireç vb.) ile yapılan uygulamalar şeklindedir. Bu uygulama, Çifte Minareli Medrese'nin batı ve doğu minarelerinin kaide pabuç çinilerinin eksikliklerinde tespit edilmektedir.

Az miktardaki özgün çinilerin aşınma-ufalanmalarına bağlı gelişen kenar-köşe kayıplarının bu yöntemle tamamlandığı anlaşılmaktadır. Tamamlamada kullanılan harçlar sadece eksikliklerin tamamlanması amacıyla kullanılmıştır. Estetik bir kaygı güdülmediği, sağlamaştırma amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Tamamlamalarda özgün çinilerin sınırlarına dikkat edildiği ve yüzeylerine taşırılmadığı tespit edilmiştir (Foto. 23).

Foto. 23: Çifte Minareli Medrese, batı minare kaide pabuç çinilerindeki kenar-köşe kayıplarında uygulanan harç ile tamamlama.

Altıncı tip uygulama, özgün çini ve tuğlalarda görülen aşınma-ufalanma tipi eksikliklere sağlamaştırma yaparak yüzey eksikliklerine dokunmadan olduğu gibi bırakılması şeklindedir. Bu uygulama, Çifte Minareli Medrese'nin batı ve doğu minarelerinin kaide kuzey panolardaki özgün çini ve tuğla eksikliklerde tespit edilmektedir.

Minarelerin kaide kuzey panolarının merkezindeki yuvarlak formlu kuşak çini ve özgün tuğlalı yüzeylerde görülen yüzey eksikliklerinde bu yöntemin uygulandığı anlaşılmaktadır. Onarımlarda uygulanan bir yöntem olarak özgün malzemelerin sağlamaştırıldığı yapıya ilişkin restorasyon kayıtlarından anlaşılmaktadır. Özgün malzemelerin korunması adına yapılan farklı bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır (Gündoğdu-Uçan, 2017: 73) (Foto. 24, 25).

Foto. 24: Çifte Minareli Medrese, Batı minare kuzey pano (Solda).

Foto. 25: Çifte Minareli Medrese, doğu minare kuzey pano (Sağda).

SONUÇ

Erzurum Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi, XIII. ikinci yarısı ve XIV. yüzyıl ilk çeyreğine tarihlendirilen, Anadolu'da inşa edilmiş en büyük ölçülü, iyi korunmuş ve önemli medrese binaları olarak değerlendirilmektedir. Medreseler, Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinin mimarileri, sanat anlayışları, teknolojileri vb. hususlarda belge özelliği taşıyan imza nitelikli yapılarıdır. Aynı zamanda Medreseler, Erzurum'da bulunan ve Selçuklu Dönemi çini tekniklerinin uygulandığı ender eserlerdir. Zira şehirde, bu özellikte çinilere sahip başka tarihi yapı bulunmamaktadır. Şehir merkezinde birbirlerine yakın konumlarda bulunan Medreseler, tarihi seyir içinde benzer amaçlarda kullanılmışlardır. Her iki eser de çok uzun dönemler askeri depo ve top dökümhanesi olarak kullanılmış ardından da müze olarak kullanılmıştır. Medreseler'in, bulunduğu bölgede maruz kaldıkları sert iklim koşulları, inşalarından sonra gerçekleşen Moğol saldırıları ve istilaları, sonrasında uzunca bir süre işlevsiz bırakılarak bakımsız kalması, Osmanlı döneminde askeri amaçlı olarak kullanılması, şehir merkezinde bulunmasından kaynaklı yoğun hava kirliliği ve trafik etkilerine maruz kalması, inşa edildikleri bölgenin zemin ve jeolojik yapısının zayıf ve mukavemetsiz oluşu, bölgede gerçekleşen şiddetli depremler vb. etkiler sonucu yapısal ve süsleme unsurlarında farklı bozulmalar meydana gelmiştir. Bu bozulmalar zaman içinde onarılarak giderilmeye çalışılmış ve bu sayede eserler günümüze özgün durumundan çok fazla kayıp vermeden gelebilmiştir.

Çalışma konusu kapsamında incelediğimiz Medreseler'in çinili minarelerinde oluşan bozulmalar sonucunda da farklı onarımlar uygulanmıştır. Bu onarımlarda minarelerde temizlik, sağlamlaştırma ve tamamlamalar yapılmıştır. Tespit edilen tamamlamalar farklı tiplerde uygulanmıştır. Tamamlama uygulamaları, koruma-onarım ilkeleri gereği özgüne zarar vermeden, özgünü koruyarak gerçekleştirilmesi gereken ve bu sayede kültür varlıklarının gelecek nesillere aktarmasında kilit öneme sahip onarım uygulamalarıdır. İncelediğimiz eserlerdeki tamamlama uygulamalarının bir kısmı bu amaca hizmet eder niteliktedir ki bu uygulamalar ülkemizde koruma bilincinin daha da geliştiği son dönem tamamlamalarıdır. Ancak özellikle Cumhuriyet ilk dönem tamamlamalarında kullanılan sakıncalı malzeme (çimento katkılı harç gibi) kullanımı ne yazık ki minarelerin özgününe zara verir niteliktedir. Son onarımlarda mümkün olduğunca bu tür sakıncalı malzemelerin (çimento katkılı harç) temizlenmesine çalışılsa da temizlenirken daha fazla zara verebilecek durumlar oluşabilecektir. Bu durumlarda malzemenin olduğu gibi bırakılması tercih edilmiştir. Böylesi çimento katkılı harç malzemenin kullanıldığı alanların farklı etkenler ile aktif hale gelerek bozulmaması için rutin kontrollerin yapılması daha da önem kazanmaktadır.

Tamamlama uygulamalarında onarım kadar görsel bütünlüğü kazanma isteği de amaçlanmaktadır. Ancak bu amaç özgün malzemenin korunması gerekliliğinin önüne geçmemelidir. Minareler bu bakımdan tamamlama yapılan diğer bazı örneklere göre iyi durumdadır. Zira minarelerde amacını aşan tamamlama uygulamalarına gidilmediği görülmektedir. Tamamlamalarda özgün malzemenin boyut, renk, form, doku vb. özelliklerine uygun malzeme kullanılmış ve bu durum görsel bütünlüğün oluşmasında olumlu katkı sunmuştur. Ancak mimetik tamamlamalarda özgün malzemenin ayırt edilesinde bir miktar zorluk yaşandığı söylenebilir.

Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye medresesi özelinde tüm tarihi yapı çini ve tuğlalarına yönelik yapılacak sonraki onarımların, özgün malzemeye zarar vermeyecek nitelikte, özgünün önüne geçmeyecek ölçüde ve özgünü korumak amacı temelinde uygulanması gerektiğine tekrar vurgu yaparak, bahsi geçen nitelikte onarımlar yapılacağını ümit etmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Akçay, İ. (1965). “Yakutiye Medresesi”, Vakıflar Dergisi, Sayı. 6, 146-152.
- Aslanapa, O. (1984). Türk Sanatı, İstanbul.
- Ayduslu, N. (2013). “Erzurum Çifte Minareli Medrese’nin Çinileri ve Özellikleri”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt. 17, Sayı.2, 59-76.
- Bachmann, W. (1913). Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan, Leipzig.
- Bakırer, Ö. (1981). Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu’da Tuğla Kullanımı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Başar, Z. (1977). Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Bayburtluoğlu, Z. (1978). “Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Önyüz Düzeni”, Vakıflar Dergisi, V.G.M. Yayınları, Sayı XI, 67-127.
- Beygu, A. (1936). Erzurum Tarihi: Anıtları, Kitabeleri, İstanbul.
- Cantay, T. (1982). XII.-XIII. Yüzyıllarda Anadolu’da Cephe Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (doktora tezi), İstanbul.
- Çalışır, G. (2019). Erzurum Çifte Minareli Medresesinin Desen Tezyinatının Tespiti ve Dijital Ortama Aktarılması, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya.
- Çam, N. (1988). “Erzurum’da Yakutiye Medresesi ile İlgili Bazı Mülahazalar”, Vakıflar Dergisi, Sayı. XX., 289-310.
- Denkhalbant, A. (2010). Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi: İran, Azerbaycan, Hindistan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (doktora tezi), İstanbul.
- Denkhalbant, A. (2013). Yakutiye Medresesi ve Kümbeti, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 43, 293-295.
- Diez, E. (1915). Die Kunst der islamischen Völker, München.
- Eskici, B.; Akyol, A. A.; Kadioğlu, Y. K. (2006). “Erzurum Yakutiye Medresesi Yapı Malzemeleri, Bozulmalar ve Koruma Problemleri”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı. 46, 165-188.
- Eskici, B. (2005). Erzurum Yakutiye Medresesi Rölöve-Restorasyon Raporu.
- Evliya Çelebi. (1976). Seyahatname, Cilt. II, İstanbul.
- Gündoğdu, H. (2015). “Erzurum Çifte Minareli Medrese’nin Son Restorasyonunda Ortaya Çıkan Yeni Bulgular”, Vakıf Yıllığı Restorasyon Dergisi, Sayı.10, 36-44.
- Gündoğdu, H.; Uçan, E. (2017). Erzurum Çifte Minareli Medrese 2011-2016 Restorasyonu, İstanbul.
- Gürbüz, O. (2004). “Erzurum Çifte Minareli Medrese’nin Yapım Tarihi ve Banisi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı. 25, 145-160.
- Hamilton, W.J. (1842). Research in Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geoloji (in 1836), London
- Kunter, H. B. (1947). “Hatuniye Medresesi”, Ülkü Dergisi, Sayı. 5, s. 17-19.
- Işık, M. P. (2009). Erzurum Çifte Minareli Medrese Rölöve, Restitüsyon, Restorasyon ve Mühendislik Hizmetleri Projeleri, “Teknik İzah Raporu”.
- Işık, M. P.; Yeğin, M. (2010). “Çifte Minareli Medrese Erzurum Vakıf Eserleri Müzesi Yeniden İşlevlendirme Projesi Raporu”.
- Karpuz, H., (1976). “Erzurum’da Anıtların Onarım Çalışmaları Sırasında Ortaya Çıkan Yeni Binalar ve Buluntular”, MTRE Bülteni, Cilt, 2, Sayı.7, 30.
- Karpuz, H.; Eravşar, O. (2008). “Erzurum Çifte Minareli Medrese Mimarlık Tarihi Raporu”. *Çifte Minareli Medrese Mimarlık Tarihi Raporu.pdf (Erişim tarihi 21.02.2022)

- Kocaman, İ.; Kazaz, İ.; Okuyucu, D. (2018). "Tarihi Erzurum Yakutiye Medresesi'nin Yapısal Davranışının İncelenmesi", Dokuz Eylül Üniversitesi-Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi, Cilt 20, Sayı 58, 36-51.
- Karamağaralı, H. (1971). "Erzurum'daki Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülhazalar", Selçuklu Araştırmalar Dergisi, Sayı. III, 209-247.
- Konak, I. (2021). "Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahrettin Ali'nin Vakıf Eserlerindeki Çinilerin Geçirdiği Onarımlar ve Mevcut Korunma Durumlarının Değerlendirilmesi", Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Konyalı, İ. H. (1960). Erzurum Tarihi, İstanbul.
- Kuran, A. (1969). Anadolu Medreseleri, Cilt 1., Ankara,
- Özerol, M. E. (2008). "Erzurum Çifte Minareli Medrese Ön Çalışma Raporu" E.V.B.M.
- Ritter, K. (1843). Erdkunde: West Asien, III, Berlin.
- Rogers, J. M. (1965). "The Çifte Minare at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas", Anatolien Studies, XV, 82-84, Ankara.
- Sipahi, S.; Yalçın, İ.C. (2006). "Erzurum Çifte Minareli Medrese Restitüsyon ve Restorasyon Raporu", Rölöve, Restitüsyon, İnşaat, Makina ve Elektrik Projeleri Yapım İş, T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Sipahi, S.; Yalçın, İ.C. (2007). "Erzurum Çifte Minareli Medrese Rölöve Raporu", T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü.
- Sipahi, S.; Yalçın, İ.C. (2021). "Tarihi Medreselerin Yeniden İşlevlendirilmesi: Erzurum Çifte Minareli Medrese", International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn:2630-631X) 7(46): 1195-1210.
- Sözen, M. (1972). Anadolu Medreseleri, Cilt. II, İstanbul.
- Tavukçu, Z. A. (2019). "Etnografya Müzelerine Bir Örnek: Kuruluşunun 25. Yılında Yakutiye Medresesi Türk-İslam Eserleri ve Etnografya Müzesi", Sosyal, Beşeri Ve İdari Bilimler Alanında Araştırma Ve Değerlendirmeler, Cilt.3, 217-231, Ankara.
- Tuncer, O. C. (1986). Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar, Ankara.
- Tuncer, O. C. (1991). Anadolu Kümbetleri: Beylikler ve Osmanlı Dönemi, Cilt. II, Ankara.
- Ünal, R. H. (1968). Les monuments islamiques anciens de la ville d'Erzurum et de sa région, Paris.
- Ünal, R. H. (1973). "Erzurum ili dâhilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı: 6, Erzurum.
- Ünal, R. H. (1978). Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi'nin Tanıtılması, Atatürk Üniversitesinin Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı IV. Kitap "Çeşitli Konular", Ankara.
- Ünal, R. H. (1982). Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taç Kapılar, İzmir.
- Ünal, R. H. (1989). Çifte Minareli Medrese (Erzurum), Ankara.
- Ünal, R. H. (1993). Erzurum Yakutiye Medresesi, Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.
- Ünal, R.H. (2002). Erzurum Hatuniye (Çifte Minareli) Medrese, Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, 200.
- Yavaş, D. (1993). Çifte Minareli Medrese, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 8, 311-312, İstanbul.
- Yetkin, S. K. (1952). "Erzurum Çifte Minareli Medresesi", EAÜİFD, Sayı. 2-3, 46-49, Ankara.
- Yörükoğlu, Ö. (1978). "Çifte Minareli Medrese (Hatuniye) Hafriyatı", Vakıflar Dergisi, Sayı. XII, 235-246.
- Zeren, E. Ş. (1996). Erzurum Çifte Minareli ve Yakutiye Medreselerinin Bazı Çağdaş ve Benzer Anadolu Yapılarının Ön Yüz Taç kapı Süslemeleri ile Karşılaştırılması: XIII. ve XIV.yy. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (doktora tezi), Erzurum.
- URL 1: <https://www.google.com/maps> (Erişim tarihi: 20.02.2022)
- URL 2: <https://erzurum.ktb.gov.tr> (Erişim tarihi: 20.02.2022).
- URL 3: <https://okuryazarim.com> (Erişim tarihi: 20.02.2022).

URL 4: https://tr.wikipedia.org/wiki/ ifte_Minareli (Erişim tarihi: 20.02.2022).

URL 5: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Yakutiye> (Erişim tarihi: 20.02.2022).

*Bu makale benzerlik taramasına tabi tutulmuştur.
Araştırma Makalesi/ Research Article*

XIX. VE XX. YÜZYIL'DA KÜTAHYA'DA FAALİYET GÖSTEREN GAYRİMÜSLİM TÜCCARLAR *

Ümran ENGÜR **

Öz

Araştırmanın temel noktası XIX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan süre içinde Kütahya'da yaşamış olan gayrimüslim tüccarların, iktisâdi ve ticari hayattaki durumlarını tespit etmek ve aynı dönem içerisinde Kütahya'daki Müslümanlara nispeten iktisadi açıdan hangi seviyede oldukları sorularına cevap aramaktır. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının siyasi konularda olumsuz bir imaj sergilemeleri onların sosyal ve ekonomik açıdan yeterince iyi analiz edilememesine neden olmuştur. Bu çerçevede bütün gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının iktisadi ve ticari hayatlarının iyi anlaşılması için yerel tarih incelemelerinin bir araya getirilmesi gerekmektedir. İşte bu noktada belirli bir alan içerisinde yaşayan gayrimüslimlerin, iktisâdi-ticari hayatlarının incelenmesi hem iktisadi tarihimiz açısından hem de farklı dil, din ve kültüre sahip unsurların bir arada yaşama becerilerinin ortaya çıkarılması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler; Kütahya, Osmanlı, Gayrimüslim, Ticaret, Tüccar

NON-MUSLIM MERCHANTS OPERATING IN THE XIX. AND XX. CENTURIES IN KÜTAHYA

Abstract

The main point of the research from the middle of the XIX. century until the first quarter of the XX. century to determine their status of economic and commercial life of non-Muslim merchants who lived in Kütahya during this period, to compare them to the Muslims in Kütahya in the same period to seek answers to the questions of what level they are economically. Non-Muslim Ottoman citizens who displaying a negative image on political issues, their social and economic has not been adequately analysed. In this context, in order to have better understanding of the economic and commercial life of non-Muslim Ottoman citizens, local history of reviews need to be combined. In this context, economic-commercial lives of non-Muslims within a certain area both our economic history and in terms of finding out coexistence skills of elements with different languages, religions and cultures are important.

Key Words; Kütahya, Ottoman, Non-Muslim, Trade, Merchant

* Bu makale Doç. Dr. Arif Kolay danışmanlığında *Kütahya ve Çevresinde Gayrimüslimlerin Ticari Faaliyetleri(1839-1918)* adlı Yüksek Lisans tezinden yararlanılarak yapılmıştır.

** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, hande2043@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3148-7010>.

1. GİRİŞ

Kütahya, II. Kılıç Arslan'ın 1180'de Batı Anadolu'ya başlatmış olduğu sefer sonrasında kesin olarak Selçuklu idaresine geçmiştir. Kütahya'daki Selçuklu hâkimiyeti, 1280'de Moğolların Anadolu'yu ele geçirmelerinden sonra özellikle Anadolu'nun batı kesimlerinde merkezi idarenin çöküşüne kadar devam etmiştir (Turan, 2015: 185-194). Bundan sonraki süreçte ise *Germiyanoğullarının* Kütahya'da idare kurdukları ve bunu 1395–1402 arasındaki Osmanlı egemenliği dönemi hariç 1420'ye kadar sürdürdükleri görülmektedir. 1429 tarihinde kesin olarak Osmanlı idaresine geçen Kütahya, 1833 yılına kadar Anadolu sancak merkezi olarak idarî teşkilatta önemli bir yer elde etmiştir (Varlık, 1996: 33-35). Gerek Selçuklu, gerek Germiyanoğulları ve Osmanlıların Kütahya'daki ilk idareleri sırasında kentte önemli bir gayrimüslim unsurun yaşadığı bilinmektedir. Fakat gayrimüslimlerin varlığından bahseden bir kayıt bulunmamaktadır (Bayartan, 2009: 58). Bu eksiklik 1520'de gerçekleştirilen tahrir kayıtlarına kadar devam etmektedir. Nitekim bu ilk tahrir kayıtları içerisinde kentte *Yahudiyan*, *Ermeniyan* ve *Rumiyan* adlı üç tane gayrimüslim mahalle adı yer almaktadır. 1520 tarihli tahrir kaydına göre; Kütahya'nın 145 hane¹ ve 729 nüfus ile en büyük mahallesi Ermeniyan Mahallesi'dir. Rumlar ise 26 hane ile 131 nüfusa sahip iken Yahudiler 15 hane ile 75 kişilik nüfusa sahiptir. Bu verilere göre şehirdeki gayrimüslimler toplam nüfusa göre % 21,6'lık orana sahiptir. Genel nüfusa oranla Ermeniler nüfusun % 16,9'unu, Rumlar % 3'nü, Yahudiler ise % 1,7'ni oluşturmaktadır (Türkkan, 2014: 117).

İbrahim Çakır'ın *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kütahya Kazası* adlı çalışmasına göre; 1675-1676 Avarız Tahrir defteri kayıtlarında Kütahya'da Büyük Orta, Lala, Küçük Orta ve Çerçi-Kefere mahallelerinde sadece gayrimüslimler yaşamaktadır. Ahi Erbasan, Çerçi Müslüman, Ahi Evran, Şhreküstü, Lala Hüseyin Paşa ve Bölücek mahallelerinde gayrimüslimler, Müslümanlar ile birlikte ikâmet etmektedirler (Çakır, 2016: 252). Kütahya şehir nüfusunun % 84'ü Müslüman, % 16'sı gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Büyük Orta, Küçük Orta, Lala ve Çerçi Kefere Mahallesi'nde kayıtlı gayrimüslim hane toplamı 79'dur. Şehrin diğer mahallelerinde Müslümanlarla birlikte yaşayan gayrimüslimler, Ahi Erbasan Mahallesi'nde üç, Çerçi Müslüman Mahallesi'nde 12, Şhreküstü Mahallesi'nde 13, Lala Hüseyin Paşa Mahallesi'nde iki, Bölücek Mahallesi'nde iki, Ahi Evran Mahallesi'nde iki hane olarak kaydedilmiştir. Buna göre şehirdeki gayrimüslim hanelerinin toplamı 113'tür (Çakır, 2016: 254). Evliya Çelebi, seyahatnamesinde bu dönemde şehirde üç Ermeni ve üç Rum Mahallesi olduğunu, Yahudilerin artık sadece ticaret amacıyla şehre gelip gittiğini ancak şehre yerleşmediklerini belirtmiştir (Kahraman, 2017: 20).

Lokman Aydın'ın *1834 tarihli Kütahya Reaya Nüfus Defteri* çalışması ile çok uzun bir dönem sonrası Kütahya'daki gayrimüslim nüfus hakkında bilgi edinilebilmektedir. Reaya nüfus defteri kayıtlarına göre; Kütahya'da yaşayan Rumların toplam sayısı 1.092'dir. Çerçi Müslüman ve Ahi Evran mahallelerinde Müslüman halk ile birlikte yaşayan Rumlar, Lala Hüseyin Paşa Mahalle'sinde Müslüman, Katolik ve Ermenilerle aynı mahallede yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Çerçi Kefere ve Ahi Evran mahallelerinde sadece Rumlar ikamet etmişlerdir. Çerçi Müslüman Mahalle'sinde, Rum reaya erkek nüfus 535'tir. Mahallenin adı Müslüman olsa da nüfusun % 78'i Rumlardan oluşmaktadır. Müslümanlar ve Rumların birlikte yaşadığı Ahi Evran Mahallesi'nde Rumlar 154 erkek nüfusa sahipken, sadece Rumların yaşadığı Çerçi Kefere Mahallesi'nde 329 erkek nüfus bulunmaktadır. Müslüman, Rum, Katolik ve

¹ XIV. Yüzyıla ait Tahrir defterlerinde hane deyimini "aile" anlamında kullanılmakta ise de buradaki hane bir vergi hanesidir. Vergi mükellefi çift resmi ödeyen bir baba yanında "mücerred" oğlu ya da vergi mükellefi kardeşi ayrı ayrı yazılmakla beraber aynı çatı altında oturmaktadırlar. Hane deyimini için ayrıntılı bk. (Göyünç, 2011: 346).

Ermenilerin birlikte yaşadığı tek mahalle olan Lala Hüseyin Paşa'da toplam 852 Rum erkek bulunmaktadır. Onları 223 kişi ve % 26'lık oran ile Ermeniler takip etmektedir. Rumlar 74 kişi ile % 9, Katolikler 36 kişi ile % 4'lük oranı oluşturmuşlardır (Aydın, 2019: 541-542). Kütahya'da toplam 963 Ermeni reaya yaşamakta olup, bunların en yoğun oldukları mahalleler Lala Hüseyin Paşa ve Büyük Orta Mahallesi'dir. Ahi Mustafa Mahalle'sinde ise sadece 3 Ermeni vardır. Ermenilerin Katolik mezhebi ayrı bir millet olarak kaydedilmiştir. Kütahya'da toplam 373 Katolik reayadan % 36'sı Küçük Orta, % 20'si Büyük Orta, % 16'sı Şhreküstü Mahallesi'nde yaşamaktadır. Balıklı, Hacı Ahmed ve Lala mahallelerindeki Katoliklerin toplam oranları % 26'dır. Ahi Mustafa Mahalle'sinde 185 Müslüman ve 3 Ermeni yanında bir baba ve oğul olmak üzere 2 Katolik kayıtlıdır. Ahi Erbasan Mahallesi'nde ise 166 Müslümana karşılık Katolik reaya dört kişi olarak tespit edilmiştir. Kütahya'da toplam 963 Ermeni reaya yaşamakta olup, bunların en yoğun oldukları mahalleler Lala Hüseyin Paşa ve Büyük Orta Mahalleleridir. Ahi Mustafa Mahalle'sinde ise sadece 3 Ermeni vardır (Aydın, 2019: 546-550).

Refik Arıkan'ın *Tanzimat Döneminde Kütahya* adlı çalışmasındaki 1844-1845 temettüat defterleri verilerine göre Ermeniler 664 hane ile 4.235 nüfusa sahip olup bunun 134 hane ile 853 kişilik kısmı Katolik olarak tespit edilmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeniler, Balıklı, Lala Hüseyin Paşa, Ahi Erbasan, Büyük Orta, Küçük Orta, Şhreküstü, Bölücek, Hacı Ahmed, Ahi Mustafa mahalleleri gibi birçok mahallede karışık olarak yaşamaktadırlar. Ermenilerin yaşadığı mahalleler arasında en fazla nüfusa sahip oldukları mahalle 204 hane ve 1.446 nüfusla Çerçi Süleyman Mahallesi'dir. Onu 117 hane ve 645 nüfus ile Lala Mahallesi ve 102 haneli 635 nüfusla Şhreküstü Mahallesi takip etmektedir. Kütahya mahalleleri arasında en az Ermeni'nin yaşadığı yer ise 11 hane ve 56 nüfusla Bölücek Mahallesi'dir (Arıkan, 2010: 93-95). 1844-1845 temettüat sayımlarına göre Ermenilerden sonra gelen ikinci gayrimüslim grup olan Rumlar ise, 221 hane ve 1.345 nüfusla gayrimüslim nüfus içinde % 24 orana sahiptir. Kütahya'nın beşte bir nüfusunu oluşturan Rumlar, yerleşim düzenleri açısından Çerçi Kefere, Çerçi Müslüman, Lala Hüseyin Paşa ve Ahi Evran gibi mahallelerde Müslümanlar ile birlikte karışık olarak yaşamaktadırlar (Arıkan, 2010: 96-104). Osmanlı Devleti'nde yapılan kanun ve nizamname değişikliklerinden biri olan *1881 Sicil-i Nüfus Nizamnamesi* sonrası yapılan nüfus sayımında ise Kütahya'da Müslümanlardan sonra ikinci büyük grup Ermenilerdir ve bunlar da dini olarak Gregoryan ve Katolik olmak üzere iki farklı millet şeklinde kaydedilmişlerdir. Ermenilerin Gregoryan mezhebinden olanları, 2.353 kadın ve 2.296 erkek olmak üzere toplamda 4.649 kişidir. Katolikler ise çoğunluğu Kütahya merkezde ikamet eden ve geri kalanı Eskişehir Kazasında yaşamak üzere 515 kadın ve 451 erkek ile toplamda 966 kişidir. Rumlar ise 3.293 kadın ve 3.436 erkek olmak üzere sancak genelinde toplam 6.729 kişidir (Arıkan, 2010: 93-104).

1. Gayrimüslimlerin Mesleki Dağılımları

Osmanlı Devleti, idari bütünlüğün ve toplumsal birliğin sağlanabilmesi için giriştiği tüm reformların başarısını, sağlam bir mali alt yapı oluşturulmasına bağlıyordu. Bu nedenle mali problemlerin çözümlenmesinin ancak devletin yeterli ve sağlam gelir kaynaklarına ulaştırılması ile mümkün olacağını düşünüyordu. Bu amaçla yapılacak mali reformları yürütebilmek için 1842'de eyaletlerde muhassıllık sistemi kurulmuştur. Bu sistemden olumlu bir netice elde edilemeyince, 1845'te nüfusun vergi ödeme gücüne göre, adil vergi dağılımını gerçekleştirmek amacıyla "*temettü*" sayımları yapılmaya başlanmıştır. Bu sisteme göre; nüfusun sahip olduğu emlak, arazi, hayvan, tüccar ve esnafın bir yıldaki tahmini gelir miktarı tespit edilerek defterlere kayıt ediliyordu. Temettüat defterlerinden sadece nüfusun arazi, hayvan, gayrimenkul bilgileri dışında bölgeler ve kişiler arasındaki ticari faaliyetler ve bu faaliyetlerden elde edilen gelirler hakkında çeşitli bilgilere de ulaşılabilmektedir. Temettüat defterleri, ticari faaliyetler sonucu elde edilen gelirlerin sektörlere göre dağılımını, sanai ve

ticari faaliyetlerden elde edilen gelir türlerini de yansıtmaktadır (Güran, 2014: 192-202). Defterlerde hane numaralarının üzerine hane reisi hangi iş ile meşgul ise o iş, mesleği olarak kaydedilmiştir. Bu veriler şehirde faaliyet gösteren meslek gruplarını tespit etme olanağı da vermektedir (Özcan, 2011: 155). Ayrıca kuşaktan kuşağa bilgi ve beceri aktarımıyla bazı meslek dallarında belirli grupların uzmanlaşması, Osmanlı toplumunda *etnik iş bölümü* olarak adlandırılabilir bir mesleki dağılım getirmiştir (Polat, 2014: 7-8). Bu doğrultuda temettuat defterlerine göre Kütahya'da bulunan gayrimüslim halkın mesleki dağılımlarının kabaca bir tasnifi yapılmıştır (BOA.ML.VRD.TMT.d.nr.8740, 8746, 8748, 8750, 8756, 8758, 8766, 8769, 8770, 8771, 8778; 29 Zilhicce 1261/29 Aralık 1845).

Tablo 1: Gayrimüslimlerin Mesleki Dağılımları

Meslek Adı	Adet	Meslek Adı	Adet
Abacı	3	Irgat	17
Attar ²	12	Kalaycı	1
Arpa Satıcısı	1	Kasap	1
Ayak Tüccarı ³	1	Kazzaz ¹⁵	6
Bahçıvan	1	Kazzaz Çırağı	1
Balıkçı	5	Kazancı	3
Bardakçı	10	Keçeci	2
Bardakçı Kalfası	1	Kemani ¹⁶	1
Bardakçı Çırağı	1	Kiremitçi	5
Bakkal	5	Kiremitçi Kalfası	1
Bakkal Çırağı	1	Kuyumcu	37
Bakırcı	44	Kuyumcu Kalfası	3
Bakırcı Kalfası	2	Kuyumcu Çırağı	3
Bakırcı Çırağı	3	Kuyumcu Hurdacısı	1
Bakırcı Tüccarı	1	Kürkçü	20
Berber	8	Kürkçü Çırağı	3
Berber Çırağı	2	Kürkçü Kalfası	3
Beylik Çobanı	1	Koltukçu ¹⁷	1
Bezirgân ⁴	45	Kömürcü	1
Bezzaz ⁵	11	Lüleci ¹⁸	8
Boyacı	9	Mahalle Kâhyası ¹⁹	1
Boyacı Kalfası	1	Manifaturacı	1
Boyacı Çırağı	1	Makberci(Mezarcı)	1
Bozacı	1	Mektep Hocası	1
Çanakçı	9	Mimar	1
Çanakçı Kalfası	1	Mubayaacı ²⁰	2
Camcı	1	Papaz	4
Çamurcu	4	Pabuççu	153
Çam Kerestecisi	1	Papuççu Ustası	1
Çemberci ⁶	2	Papuççu Irgadı	2
Çerçici ⁷	3	Pabuççu Çırağı	1
Çerçi Çırağı	1	Sabuncu	1
Değirmenci	8	Saraydar ²¹	1

² Attar; Güzel kokular ile şifalı bitkileri ve bunlardan yapılan ilaçları satan kişi (Sarı, 1991: 94).

³ Ayak Tüccarı; Dükkân sahibi olmayan, dükkân kiralamaya ekonomik gücü yetmeyen, küçük sermayeli seyyar satıcılardır. Seyyar satıcıların belirli bir ticaret mekânları yoktur (Bilge, 2018: 61).

⁴ Bezirgân; İpek ve kumaş olmak üzere her türlü ticaret ve alım satım işleriyle uğraşan tüccar anlamındadır. XVI. yüzyıla ait Osmanlı Sancak Kanunnamelerinde ise ticaret erbabı ipek tüccarı, seyyar tüccar anlamında kullanılmıştır (İpşirli, 1992:103).

⁵ Bezzaz; Bezcilerle manifaturacılara verilen isimdir (Pakalın, 2009: 228).

⁶ Çemberci; Sözlükte Çenber şeklinde olup tahtadan veya demirden yapılan daire halka kasnak veya başa bağlanan yemeni şeklinde geçmektedir (Devellioğlu, 1993: 154).

⁷ Çerçici; Her nevi ufak tefek eşya satan ve genellikle para ile satmayıp başka mallarla değiştiren gezginci esnaf hakkında kullanılan tabirdir. Eşyayı yere yayarak satanlara çerçici denildiği gibi yaymacı da denilirdi (Pakalın, 2009: 352).

Dest-i Bardakçı	2	Saray Kalfası	1
Debbağ(Tabak) ⁸	10	Simitçi	1
Dikimci	1	Şekerci	1
Dikimci Kalfası	2	Şekerci Çırağı	1
Dikimci Çırağı	7	Tahmis ²²	1
Demirci	1	Tellak	3
Dökümcü	2	Terzi	156
Dökümcü Kalfası	1	Terzi Kalfası	15
Dülger ⁹	13	Terzi Çırağı	29
Eczacı	2	Terzi Baskıcısı	2
Enfiyeci ¹⁰	1	Terzi Hurdacısı	1
Eskici	12	Tüccar	5
Ekmekçi Kalfası	1	Ütücü	1
Fincancı ¹¹	21	Yağcı	7
Fincancı Kalfası	14	Yağcı Kalfası	1
Fincancı Çırağı	9	Yağcı Çırağı	1
Haffaf ¹²	1	Yemenici Ustası ²³	1
Haffaf Çırağı	1	Yemenici Baskıcısı	1
Hamal	4	Yırtımcı ²⁴	10
Hekim	1	Yırtımcı Tüccarı	1
Han Odabaşısı ¹³	2	Yorgancı	2
Hizmetkâr ¹⁴	3	Toplam	840
Meslek Grupları	Yüzde	Meslek Grupları	Yüzde
Esnaf Grubu	%5.980	Resmi Hizmet	%2.5
Ticaret Grubu	%4.62	Eğitim Hizmeti	%08.4
Yapı ve İnşaat	%2.68	Dini Hizmet	%33.6
Hizmet Sektörü	%2.10	Güzel Sanatlar	%08.4

¹⁵ *Kazzaz*: İpekçi, ipek işleyen ve ipek satan kişi (Devellioğlu, 2009: 500).

¹⁶ *Kemani*; Alaturka müzikte keman çalan kimse anlamındadır (Akalin, 2011: 1383).

¹⁷ *Koltukçu*; Dükkân sahibi olmayan, dükkân kiralamaya ekonomik gücü yetmeyen, küçük sermayeli seyyar satıcılarıdır. Seyyar satıcılar ürünlerini güneşlik ve hasır örtülerle korunan koltuk denilen tezgâhlarda satarlardı (Bilge, 2005: 22-23).

¹⁸ *Lüleci*; Çubuklarla nargilelerde kullanılan ve lüle denilen aleti yapan sanatkârın adıdır. Ayrıca lüleden yazı hokkası, fincan, kahve şeker kutusu, tütün kasesi gibi ürünler de yapılırdı (Pakalin, 2009: 372).

¹⁹ *Mahalle Kâhyası*; Osmanlı'da kâhya tabiri toplum ve idare hayatında uzun bir süre muhtar kocabaşı anlamına gelen gayrimüslim kethüdalar için kullanılmıştır. Osmanlı kaynaklarında kethüda resmi devlet görevlileri için kullanılmakta olup II. Mahmut döneminde gayrimüslimlerin yaşadığı yerlere kâhya tayin edilmiştir. Ayrıntılı bk. (Canatar, 2002: 332-334).

²⁰ *Mubayaacı*; Devlet adına üretici ve esnaftan maliyetine yakın bir fiyatla bir nevi aynı vergi niteliğinde olan mal ve eşyayı satın alma işini yapan görevli anlamındadır (Devellioğlu, 1993: 700).

²¹ *Saraydar*; Konaklarda mutfak ve diğer bazı hizmetlerde çalıştırılan kimselere verilen isimdir (Pakalin, 2009: 126).

⁸ *Debbağ*; Ham deriyi kullanılabilir hâle getirmek için uygulanan işlemlerin tümüne tabaklama denir. Bu işi yapana da tabak ustası denilmektedir (Pakalin, 2009: 498).

⁹ *Dülger*; Yapıların kaba ağaç işlerini yapan kimsedir (Akalin, 2011: 734).

¹⁰ *Enfiyeci*; Kurutulmuş tütünden yapılan ve buruna çekilen keyif verici toz satan kimse (Akalin, 2011: 799).

¹¹ *Fincancı*; Porselen veya cam eşya satan kimse (Akalin, 2011: 878).

¹² *Haffaf*; Ayakkabı, terlik gibi ürünleri yapan ve satan kişi (Devellioğlu, 1993: 310).

¹³ *Han Odabaşısı*; Bir handa odaların kiraya verilmesi işini üstlenen yönetici ve anahtarlarını koruyan kimse anlamındadır. Odabaşılar, hanlardaki oda sahiplerinden kira toplayarak geçimlerini sağlarlardı. Ayrıca hanların güvenliğini sağlar, gelip gidenleri kontrol ederek kayıt altında tutar ve gelip gidenler hakkında zabıtları bilgilendirirdi. (Akalin, 2011: 1787).

¹⁴ *Hizmetkâr*; Ücretle iş gören erkek işçi, uşak (Akalin, 2011: 1107).

²² *Tahmis*; Kavrulmuş ve öğütülmüş kahve satan yer (Akalin, 2011: 2244).

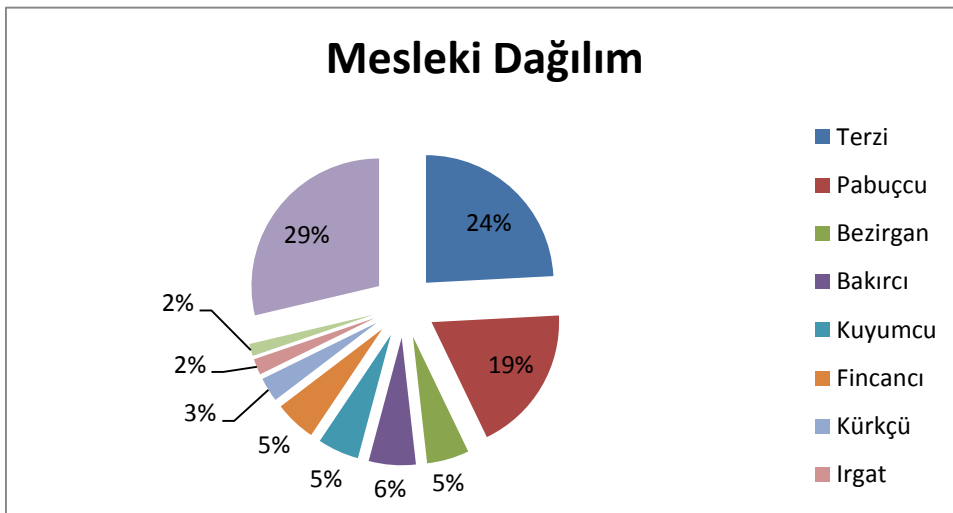
²³ *Yemenici*; Birinci tanıma göre; yemeni üzeri elle boyanarak veya kalıpla basılarak renk ve desen verilen ve kadınlar tarafından kullanılan bir baş örtüsüdür. İkinci tanıma ise hafif ve kaba bir çeşit erkek ayakkabısıdır (Diyarbakırlıoğlu, 2010: 97).

²⁴ *Yırtımcı*; Bez, kumaş ve dokuma ürünleri satan manifaturacı kimse anlamındadır (Akalin, 2011: 2595).

Sağlık Hizmeti	%1.26	Usta, Kalfa, Çırak	%9.66
----------------	-------	--------------------	-------

Şehir ve kasabalar ticaret ve esnaflık faaliyetlerinin yoğun olduğu yerler olması nedeniyle Kütahya'daki 743 gayrimüslim, esnaflık ve tüccarlık gibi ticari faaliyetlerde bulunmaktadır. Kütahya'daki gayrimüslimler içinde en kalabalık meslek grubunu, mal üretimi ve satış faaliyetlerinin bir arada yürütüldüğü 712 kişi ile esnaf grubu oluşturmaktadır. Şehirdeki gayrimüslimler 47 farklı esnaflık türünde faaliyet göstermekle birlikte esnaf grubu içinde en önemli gelir grubunu 203 kişi ile terziler oluşturmaktadır. Bu sırayı 157 kişi ile papuççuluk mesleği takip etmektedir. Nitekim belirli bir meslek türündeki bu yoğunlaşmanın iç iş kapasitesinden doğmadığı, bölgenin dış ticarete yönelik ayakkabı ve giyim üretim merkezi olduğu söylenebilir. Gayrimüslimlerin ekonomik açıdan en önemli ikinci gelir grubunu ise belirli bir ticari niteliği olan malın satış işini yapan tüccarlar oluşturmaktadır. Şehirde bezirgan, tüccar, ayak tüccarı, koltukçu gibi isimlerle anılan tüccarlık mesleklerini 55 gayrimüslim yürütmektedir. Gayrimüslimler arasında üçüncü meslek grubunu; dülgere, kiremitçi, boyacı, çam kerestecisi, mimar gibi meslekler ile anılan 32 kişi ile yapı ve inşaat alanı oluşturmaktadır. Şehirde dördüncü meslek grubunu ise 25 kişi ile fiziki beden gücü gerektiren işlerde çalışan hizmet sektörü oluşturmaktadır. Hizmet sektöründe çalışan ırgat, hizmetkâr, vb. ücretli işçilerin bölgede geçici iş gücüne gerek gösteren bağ ve bahçeciliğin yoğun olduğu yerlerde faaliyet gösterdiği söylenebilir. Daha sonra gelen beşinci meslek grubunu ise attar, eczacı ve hekim olarak kayıt edilen 15 kişi ile sağlık hizmeti oluşturmaktadır. Şehirde mahalle kâhyası ve mubayaa gibi resmi devlet hizmetlerini yerine getiren üç gayrimüslim bulunmaktadır. Şehirde gayrimüslimlerin kendi dini hizmetlerini yerine getirebilmesi için dört papaz bulunmaktadır. Yine gayrimüslimlerin eğitim hizmetini mektep hocası olarak kaydedilen bir kişi icra etmektedir. Meslek grupları arasında en dikkat çekici olan kişi ise kemani olarak kaydedilen keman çalan bir sanatkârın olmasıdır. Ayrıca bazı gayrimüslimlerin yanında oğulları kalfa ve çırak olarak kayıt edilmiştir. Çocukların babalarıyla aynı mesleğe yönelmeleri aile içinde başlayan eğitimin devamı ve iş kurmak için gerekli olan alet ve edevatı tedarik etmesi açısından daha kolay olmasından ileri geldiği tahmin edilebilir. Bazı gayrimüslimler de baba mesleğinin dışında farklı bir iş kolunda usta, kalfa ve çırak olarak kayıt edilmiştir. Nihayetinde toplamda 115 kişinin usta, kalfa ve çırak olarak kayıt edilmesi gayrimüslimlerin mesleki eğitime çok önem verdiğini göstermektedir. Kütahya'daki gayrimüslimlerin mesleki dağılımları grafik üzerinde ise şöyledir;

Grafik 1: Kütahya'daki Gayrimüslimlerin Mesleki Dağılımları

2. Gayrimüslimlerin Ticaret Mahkemesi Üyeliği

Tanzimat Dönemi'ne kadar Osmanlı Devleti'nde her türlü uyuşmazlıkların çözüm yeri olan Şer'i Mahkemeler, en yetkin yargı kurumları olarak görev yapmaktaydı. Ancak Avrupa ile gittikçe artan ticaret; batılı yaşam tarzı ve kültürünün bilinmesi ihtiyacını doğurmuş, bu kabiliyetleri büyük ölçüde eksik olan kadıların ticari davalara bakmakta yetersiz kalması nedeniyle, ilk defa 1215 (1800–1801)'de Gümrük Emanetinde bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon yerini 1838'de Ticaret Nezareti bünyesinde kurulan Ticaret Meclisi'ne bırakmıştır (Demirci, 2019: 278). Tanzimat'ın ilânının hemen ardından 1840'ta Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Ticaret Mahkemeleri ise, Osmanlı vatandaşları ile yabancılar arasındaki ticari uyuşmazlıkları çözmek için teşkil edilmiştir (Ekinci, 2004: 54). Kurulan mahkemeler 1847'de bazı değişiklikler geçirmiştir. Düsturun birinci tertibinde yer alan Kanunname-i Ticaret'in 1850'de yürürlüğe girmesiyle Fransız Ticaret Kanunu'nun uygulanması süreci başlamış, bunu 1860'ta Ticaret Mahkemeleri'nin kurulmasını sağlayan kanun, 1861'de Usul-û Muhakemat-ı Ticaret Nizamnamesi ile 1863'te yürürlüğe giren Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi izlemiştir (Demirci, 2019: 278).

1864'te ise Vilâyet Nizamnamesi ile ticaretin gelişmiş olduğu başka Osmanlı şehirlerinde de Ticaret Mahkemeleri açılmıştır. Buna göre Ticaret Mahkemesi, vilâyet merkezlerinde yer alacak ve sancaklardaki Ticaret Mahkemesi davaları burada görülecekti. Genellikle ticaret işlerinin yoğun olduğu yerlerde Ticaret Mahkemelerinin kurulmasına ihtiyaç duyulduğundan Ticaret Mahkemeleri gerekli görülen merkez ve taşrada bulunacaktı. Her bir Ticaret Mahkemesi Meclisi'nde bir reis ve iki daimi ve dört geçici üye bulunacaktı. Reislerden biri *reis-i evvel* adıyla, o bulunmadığı zaman ise yerine *reis-i sani* görevlendirilecekti. Bir Ticaret Mahkemesi'nin bulunduğu bölgede kanunen iyi ve başarılı kimseler ile ticaret elçilik müdürü tarafından tasdiklenmiş tüccarlardan oluşan bir meclis teşkil edilecekti. Mecliste Ticaret Mahkemesi'nin geçici üyelerini çoğunlukla seçecek bu isimler, Ticaret Nezareti aracılığıyla Babiali'ye bildirmesiyle birlikte Padişah iradesi alınıp onaylanacaktı. Gerektiği kadar başkâtip ya da kâtip ve kefilli mübaşirler bulunacaktı. Geçici üyeler maaş almamakla birlikte devlet memuru sayılacaktı (Ekinci, 2004: 55-56).

Nitekim ticari faaliyetlerin yoğun olduğu Osmanlı şehirlerinden Kütahya'da da gayrimüslimlerin ticari anlaşmazlıklarını çözmek için 1868 yılında Ticaret Mahkemesi kurulması gerekli görülmüştür. Kurulacak olan Ticaret Mahkemesi'nin başkanlığına ise Hâcegândan Süleyman Bey, daimi azalığına; Mehmet Bey, Eyüp Efendi ve Rum milletinden Çulluzade Elya Ağa getirilmiştir. Yine kâtipliğine Ahmet Efendi, tahrirât kalemi mülâzımlığına da Mehmet Efendi ile tüccarlardan seçilen dört kişilik geçici üyeliğe ise Latifzâde Hacı Ali Ağa, İbrahim Efendi, Ermeni milletinden Andonoğlu Espan Ağa ve Katolik milletinden Zakarinoğlu Heci Artin Bey getirilmiştir. Ticaret Mahkemesi'nde yer alacak üyelerin maaşları da belirlenmiştir. Buna göre Ticaret Mahkemesi gelirinden maaşların ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda Ticaret Mahkemesi başkanı olan Süleyman Bey'e 1000 kuruş, daimi azalara dörder yüz, kâtime beş yüz kuruş, tahrirat kalemi mülâzımı olan Mehmet Efendi'ye 250 kuruş, mahkemede düzeni sağlamak için iki çavuşa 150'şer kuruş, kırtasiye masrafları için 30 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Ticaret kanunlarına göre memurlara verilecek maaşlar ve yapılacak harcamalara verilecek tahsisat uygun bulunmuştur (BOA. İ.ŞD.7/400.Lef.1-2; 6 Rebiülahir 1285/27 Temmuz 1868). Ticaret Mahkemesi kurulduktan

sonra mahkemede görülen dava hususu ile ilgili ayrıntılı bilgiler mevcut değil ise de 1869 yılı itibariyle Kütahya Ticaret Mahkemesi'nde görülen dava sayısı 59 olup, 27 tane dava ile ilgili hüküm verilmiştir. Ayrıca Anadolu'daki Ticaret Mahkemeleri içinde önem derecesi bakımından 53. sırada olup, mahkeme geliri ise 127.436 kuruştur (Demirci, 2019: 104-150). 1870 yılı itibariyle Hüdavendigar Vilayet salnamelerinde Ticaret Mahkemesi'nin üyelerinin isimleri geçmektedir²⁵.

3. Gayrimüslimlerin Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası Üyeliği

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda Avrupa'daki gibi Ticaret ve Sanayi Odaları'nın kurulmasının, ülkenin kalkınması ve ticaretin gelişmesi açısından son derece önemli olduğunu görmüştür (Gülsoy ve Nazır, 2009: 29-187). Bu amaçla 1882'de ziraat ve ticaret sektöründeki temsilcileri tek bir kurum çatısı altında toplayıp, ticaret ve sanayinin gelişmesi için araştırmalar yaparak bu konudaki tespit, görüş ve düşüncelerini devlete sunmakla görevli *Dersaadet Ticaret Odası* teşkil edilmiştir. Ticaret Odası'nın, ticaret ve sanayinin gelişmesi için gereken tedbirleri almak, her çeşit mal, eşya, para, senet ve ticaretle ilgili diğer konular hakkında düzenli kayıt tutulması gibi görevleri bulunmaktaydı. Bu arada Osmanlı kamuoyunun Avrupa'daki iktisadi ve ticari gelişmeleri gazeteler aracılığıyla ilgiyle takip ediyor olması da 1885'te *Dersaadet Ticaret Odası* gazetesinin yayın hayatına girmesini zorunlu kılmıştır. Yerli tüccar ve sanayisi için iç ve dış piyasadaki gelişmeleri takip etme açısından önemli bir haber kaynağı olan *Dersaadet Ticaret Odası* gazetesi, ticaret, sanayi, tarım, maliye gibi çeşitli konular hakkında bilgiler vermekle kalmıyor, okuyucularını piyasa şartlarından, yatırım imkânlarından, hükümetin ticareti geliştirme politikalarından söz ediyordu. Ayrıca Ticaret Odası, gerekli görülen yerlerde borsa inşa etmek, ticaret ve tüccara ilişkin sorunları Ticaret Nezareti'ne bildirmek, Ticaret Kanunu ve Ticaret Mahkemelerinin düzenlenmesiyle ilgili görüş bildirmek ve taşrada Ticaret Odaları'nın kurulmasına öncülük yapmakla da görevliydi. Ziraat ve Ticaret Odaları'nın içtüzük maddelerine bakıldığında Müslüman ve gayrimüslim yerli veya yabancı her tüccar ve sanayici bu kuruma üye olabilirdi (Gülsoy ve Nazır, 2009: 45-55). Bu doğrultuda Kütahya Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası üyelerinin isimleri içerisinde gayrimüslimler de yer almaktadır.

Tablo 2: Gayrimüslimlerin Ziraat ve Ticaret Odası Üyeliği

Sene	Ziraat ve Ticaret Odası Üyeleri
1884-1889	Başkan Üftedazâde Hacı Süleyman Ağa, Üyeleri; Kölezâde Mustafa Efendi, Heci İstavri Ağa, Kürdzâde Hacı Mustafa Efendi, Haçek Ağa, Kâhyaoğlu Esvador Ağa ²⁶ .
1892	Başkan Talip Paşa, Üyeleri; Mustafa Efendi, Haçek Ağa, Anastas Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Karaağazade Abdurrahman Bey, Esvador Ağa, Kâtip Salih Efendi ²⁷ .
1893	Başkan Hocasade Rasih Efendi, Üyeleri; Elifzâde Hacı Mustafa Efendi, Debbağ Esnafından Hacı

²⁵ İleriki yıllarda görev alan ticaret mahkemesi üyelerine bakınız. (HVS, 1287/1870: 83); (HVS, 1288/1871:75); (HVS, 1289/1872: 74); (HVS, 1290/1873: 81); (HVS, 1291/1874: 76); (HVS, 1292/1875: 83); (HVS, 1293/1876: 81); (HVS, 1294/1877: 81); (HVS, 1296/1879: 162); (HVS, 1297/1880: 117); (HVS, 1301/1884: 167).

²⁶ Osmanlı Devleti'nde 1881 yılında Ziraat Odaları'nın kurulmasından sonra 1884 tarihli Hüdavendigar Vilayet Salnamesinde Kütahya'da ilk defa Ziraat Odası'nın adı geçmektedir. Buna göre 1889'a kadar Hüdavendigar Vilayet Salnamelerinde geçen isimler Ziraat Odası üyeleridir (HVS, 1301/1884: 167); (HVS, 1302/1885: 522); (HVS, 1303/1886: 296); (HVS, 1304/1887: 185); (HVS, 1305/1888: 89); (HVS, 1306/1889: 223); 1888 ve 1889 yılında Ziraat Odası'nın başkanlığına Mustafa Efendi geçmiştir.

²⁷ (HVS, 1310/1892: 172); 1882'de *Dersaadet Ticaret Odası*'nın aktif olarak faaliyete geçmesiyle 1892 tarihinde Kütahya'da Ziraat ve Ticaret Odası üyeleri aynı başlık altında zikredilmeye başlanmıştır.

	Himmet Ağa, Rum milletinden Heci Yuvani Ağa, Ermeni milletinden Ağvacıyan Ohannes Efendi, Mecad Mehmet Efendi, Dikişçi esnafından Mustafa Bey, Rum milletinden Ocakoğlu Anastas Ağa, Cevartoğlu İstefan Ağa, Katolik milletinden Kethüdaoğlu Karabet Ağa, Planisoğlu Agop Efendi ²⁸ .
1894	Başkan Talip Paşa, Üyeleri; Mustafa Efendi, Karaağazâde Abdurrahman Bey, Katolik milletinden Esvador Ağa, Hacı Mustafa Efendi, Ermeni milletinden Haçek Ağa, Kâtip Salih Efendi (HVS, 1321/1894: 233).
1895	Başkan Sayih Bedreddin Efendi, Üyeleri; Kölezâde Mustafa Efendi, Elya Efendi, Karaağazade Abdurrahman Ağa, Belediye Kâtibi Salih Efendi (HVS, 1313/1895: 293).
1896-1899	Başkan Talip Paşa, Üyeleri; Kölezâde Mustafa Efendi, Rum milletinden Kostanti Ağa, Ağvacıyan Ağa, Karaağazâde Abdurrahman Ağa, Ermeni milletinden Mardiros Ağa, Belediye Kâtibi Salih Efendi (HVS, 1314/1896: 223); (HVS, 1315/1897: 212); (HVS, 1316/1898: 142); (HVS, 1317/1899: 180).
1900	Üyeleri; Karaağazâde Küçük Ömer Efendi, Yesrizâde Ahmet Efendi, Haralambo Efendi, Kâhyaoglu Artin Efendi, Sırrızâde Hacı Nafiz Bey, Hazine-i Dava Vekili Anastas Efendi, Küçük Karabet Efendi, Kâtip Halil Efendi ²⁹ .
1901-1902	Başkan Kâsım Efendi, Üyeleri; Ziraat Muallimi Hüsameddin Efendi, Küçük Ömer Efendi, Anastas Efendi, Karabet Efendi, Hacı Nafiz Efendi, Ahmet Efendi, Haralambo Efendi, Artin Efendi, Kâtip Salih Efendi (HVS, 1319/1901: 186); (HVS, 1320/1902: 189).
1903-1907	Başkan Kâsım Efendi, Üyeleri; Küçük Ömer Efendi, Anastas Efendi, Karabet Efendi, Hacı Nafiz Efendi, Ahmet Efendi, Haralambo Efendi, Artin Efendi, Kâtip Salih Efendi ³⁰ .

Osmanlı Devleti'nde Ziraat ve Ticaret Odaları'nın kurulmasının ardından 1880 yılında Dersaadet Sanayi Odası'nın teşkil edilmesi için faaliyete geçilmiştir. Fakat Dersaadet Sanayi Odası asıl kuruluş sürecini 1889 yılında Ziraat ve Ticaret Odası'na bağlanarak *Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası* ismini almasıyla tamamlamıştır. Sanayi Odası'nın kuruluş amacı ise; sanayinin gelişmesi için gerekli önlemleri almak, fabrika ve tezgâh kurulmasına zemin hazırlamak, sanayi sergileri düzenlemek, sanayi gazeteleri çıkarmak, fabrika ile ilgili kayıtlar tutmaktır. Sanayi Odası, ayrıca sanayisi gelişmeye müsait olan şehirlerde Sanayi Odası şubeleri açacaktı (Gülsoy ve Nazır, 2009: 60). Bu doğrultuda Kütahya'da da Sanayi Odası teşkil edilerek, üyeliklerine Müslümanların yanı sıra gayrimüslim tüccarlar da getirilmiştir.

Tablo 3: Gayrimüslimlerin Sanayi Odası Üyeliği

Sene	Sanayi Odası Üyeleri
------	----------------------

²⁸ (HVS, 1311/1893: 169); 1889'da Dersaadet Sanayi Odası kuruluş sürecini tamamlamasıyla 1893'te Kütahya Ticaret ve Sanayi Odası aynı başlıkta zikredilmeye başlanmıştır.

²⁹ (HVS, 1318/1900: 184); 1894'ten 1903'e kadar olan yıllarda Kütahya Sanayi Odası üyeleri ayrı olarak yer almıştır.

³⁰ (HVS, 1321/1903: 197); (HVS, 1322/1904: 186); (HVS, 1323/1905:191); (HVS, 1324/1906: 389); (HVS, 1325/1907: 475); 1904, 1905,1906, 1907 tarihli salnamelerde Kütahya Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası üyeleri aynı başlık altında toplanmıştır. 1904'ten sonra Kâtip Halil Efendi'nin üyeliği vardır.1906 tarihli salnamede ise Haralambo Efendi'nin adı geçmemektedir.

1890-1891	Başkan Hocasade Rasih Efendi, Üyeleri; Abazade İbrahim Efendi, Mehmet Ağa, Mustafa Bey, Heci Yuvani Ağa, İstefan Ağa, Karabet Ağa, Hacı Mustafa Efendi, Hacı Himmet Efendi, Anastas Ağa, Heci Ohannes Ağa, Agop Ağa ³¹ .
1892-1896	Başkan Hoczâde Rasih Efendi, Üyeleri; Elifzâde Hacı Mustafa Efendi, Debbağ esnafından Hacı Himmet Ağa, Rum milletinden Ocakoğlu Anastas Ağa, Ermeni milletinden Ağvaciyan Heci Ohannes Ağa, Mecad Mehmet Efendi, Dikicibaşı Mustafa Efendi, Rum milletinden Heci Yuvani Ağa, Cavertoğlu İstefan Ağa, Katolik milletinden Kâhyaoglu Karabet Ağa, Planisoğlu Agop Ağa ³² .
1897-1900	Başkan Hocasade Rasih Efendi, Üyeleri; Elifzâde Hacı Mustafa Efendi, Debbağ Esnafından Hacı Himmet Ağa, Ocakoğlu Anastas Ağa, Dikişçi Mustafa Efendi, Heci Yuvani Ağa, Agop Ağa, Ağvaciyan Heci Ohannes Ağa ³³ .
1901-1903	Başkan Hocasade Rasih Efendi, Üyeleri; Mustafa Efendi, Anastas Efendi, Heci Yuvani Ağa, Agop Ağa, Heci Ohannes Efendi (HVS, 1319/1901: 186); (HVS, 1320/1902: 189); (HVS, 1321/1903: 197).

4. Gayrimüslim Tüccarların Devlet ile Olan İlişkileri

Osmanlı Devleti, yoğun olarak gayrimüslimler tarafından gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin geliştirilmesi ve tüccarları yönetimin denetimi altında tutulmasını hedefleyen ticari politikalar benimsemiştir. Devlet yöneticileri, tüccarların Osmanlı iktisadi düzeni çerçevesinde önemli işlevleri yerine getirdiğinin bilincinde olması dolayısıyla onlara geniş hareket özgürlüğü sağlıyor, özel bir statüleri olduğunu kabul ediyordu. Devlet gerektiğinde tüccarlara imtiyazlar sağlıyor, gerektiğinde bölgesel ticaret tekellerinin kurulmasına izin veriyordu. Ancak ticaretin ve tüccarların her zaman ve her yerde var olan düzen çerçevesinde kaldıkları ve istikrarlı bir çizgi takip ettikleri söylenemez. Osmanlı yöneticileri tüccarların ticari faaliyetlerinin devletin sürdürmeye çalıştığı iktisadi düzenle çeliştiğinin ve bu dengeyi bozabilecek etkilerinin olabileceğinin farkındaydı. Nitekim daha fazla kâr elde etmek amacı ile karaborsacılığa ve stokçuluğa başvurarak halkın iktisadi yaşam dengesini bozan tüccarlar, kent yaşamında çeşitli kıtlıklar ve darlıklar ortaya çıkmasına sebep olabiliyordu. Bu nedenle devlet, tüccarların faaliyetlerini denetleyerek ticari faaliyetlere gerektiğinde müdahale ediyordu (Pamuk, 2003: 67) Mesela; 1914'te Kütahya'da Sanatoryan kardeşlerin ürettiği ağdalı pekmez ürünü İstanbul'da Zafer Ticarethanesi'ne ihraç edilmektedir. Sanatoryan kardeşlerin, ağdalı pekmez ürününü Kütahya'dan İstanbul'a ihraç edebilmesi için devlet merkezinden izin almaları gerekiyordu. Merkezden verilen cevaba göre ise; Kütahya'da pekmez ve ağda ürünlerinin karaborsaya düşüp oldukça yüksek fiyatlara satıldığı belirtildikten sonra, pekmez gibi maddelerin Kütahya Belediyesi tarafından %10 oranında ayrılarak halkın rahat bir şekilde erişebilmesi için fiyatının indirilmesi istenmiştir. Ancak belirlenen bir fiyatla bölgedeki halkın pekmez ve ağda ürünleri ihtiyacı karşılandıktan sonra geri kalan pekmez ürününün ihracı serbest bırakılmıştır (BOA.DH.İ.UM.EK.105/49.Lef.1; 19 Rebiülahir 1332/17 Mart 1914).

³¹ (HVS, 1307/1890-1308/1891: 389); 1889'da Dersaadet Sanayi Odası'nın faaliyete geçmesiyle 1890-1891 yılına ait salnamede Kütahya'da ilk defa Sanayi Odası'nın ismi ayrı olarak yer almıştır.

³² (HVS, 1310/1892: 173); (HVS, 1312/1894: 233); (HVS, 1313/1895: 293-294); (HVS, 1314/1896: 223); Cavertoğlu İstefan'ın 1896'da üyeliği gözükmemektedir.

³³ (HVS, 1315/1897: 213); (HVS, 1316/1898: 142); (HVS, 1317/1899: 180); (HVS, 1318/1900: 185); 1898'de Ohannes Efendi'nin üyeliği gözükmemektedir.

Diğer taraftan gayrimüslim tüccarların ticaret yapmasının doğal bir neticesi olarak bazen Müslümanlar ile veya gayrimüslimler ile alışveriş anlaşmazlıkları ve borçlanma meseleleri de ortaya çıkabiliyordu. Nitekim Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki davaların çoğunu ticari anlaşmazlıklar ve borç davaları oluşturmaktaydı. Her iki kesim arasında ticari ve ekonomik ilişkiler nedeniyle vaktinde ödenmeyen borçlar veya alacakları temin etme maksadıyla Şer'i mahkemeler müracaat edilen yetkin yargı kurumlarıydı. Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar gibi hakkını arayan ya da savunan gayrimüslimler için de Şer-i mahkemelerin yetkili yargı mercii olması dolayısıyla gayrimüslimler de sorunlarının çözümü için Şer-i mahkemeye başvurabiliyordu (Erkan, 2015: 50-59). Bu çerçevede Kütahya'da bulunan gayrimüslim tüccarlar da ticari faaliyetleri münasebetiyle bazı kişiler ile alışveriş anlaşmazlığı yaşayabiliyordu. Örneğin; 1849'da Kütahyalı berathlı Avrupa tüccarından Beraş'ın, enfiyeci Sava ve bazı tüccarlardan alacağı³⁴ vardır. Aynı zamanda tefeci takımından olan Tüccar Beraş borçlulardan almak istediği paradan ayrı, yapmış olduğu zarar için de oldukça yüksek miktarda faiz talep etmektedir. Merkezi hazine, ticari kredi ilişkilerinde faiz miktarını % 8 oranında belirlediğinden borçluların ödemesi gereken faiz oranını nizamnamelere göre uygun bulmuştur. Ancak borçlular Şer-i mahkemeye katılmışlar ise de borçlarını ödemekten sürekli kaçınmışlardır. Sorun neticeye ulaşmayınca bu defa merkezden konuyla ilgilenmesi için bir mübaşir görevlendirilerek alışveriş anlaşmazlığının nizamnamelere uygun bir şekilde çözümlenmesi için borçlular İstanbul'daki mahkemeye çağırılmıştır (BOA.A.MKT.213/46.Lef.2;4 Şevval 1265/23 Ağustos 1849).

Bu arada devletin devamlılığı için iktisâdi ve ticari gelişmeye inanan Osmanlı Devleti, ticari faaliyetlerini de bu çerçevede yönlendirmiştir. Buna binaen Osmanlı Devleti, topraklarında ticareti geliştirmek için çeşitli şekillerde ticareti teşvik edici adımlar atmıştır. Nitekim devlet, ticareti canlandırmak için tüccar ve zanaatkâra vergi muafiyeti sağlıyor, gerektiğinde tüccarlara imtiyaz verip bölgesel ticaret tekellerinin kurulmasına izin veriyordu. Ayrıca, ticaret yollarının güvenliği, tüccara gösterilen kolaylıklar, gerektiğinde tüccarlara sermaye tahsisi, tüccarın zarar ve ziyanının tazmini, düşük gümrük ücretleri, ticaret merkezlerini birbirine bağlayan han, kervansaray gibi yapıların yapılması, pazar alanları oluşturulması Osmanlı Devleti'nin tüccarları desteklemesine ve ticareti teşvik etmesine yönelik çalışmalarıdır (Ayverdi, 2013: 174). Mesela; 1910'da Kütahyalı çini üreticisi Minasyan ve ortağı Avrupa'ya ihraç edeceği çini ürünlerinin gümrük vergisinden muaf tutulması için merkeze dilekçe yazarak, çini üretiminin bulunduğu durumu da açıklamıştır³⁵.

³⁴ Tüccar Beraş'ın alacakları için gönderilen pusulada; Abacı Heci Kiryako 53,660 kuruş, Enfiyeci Sava 15,300 kuruş, kardeşi Nikola 4,300 kuruş, Papazoğlu Yanko 13,050 kuruş, Keryasanoğlu Kostan 19,159 kuruş, Yağcıoğlu Yuvan 39,445 kuruş, Heci Kostanoğlu Heci Elya 15,650 kuruş borçlu olarak görülmektedir. Ayrıca Tüccar Beraş, faiz olarak 147,790 kuruş ve paranın zararı için de 12,800 kuruş ile toplamda 160,590 kuruş para talep etmektedir (BOA.A.MKT.213/46.Lef.3; 4 Şevval 1265/23 Ağustos 1849).

³⁵ Dilekçeye ayrıntılı olarak bakıldığında; "Kütahya'daki gayrimüslim çini üreticisi Minasyan ve ortağı, ilk olarak çinilerin gerektiği değeri yeterince bulamaması ve kıymetinin tam olarak anlaşılmasından dolayı üzüntülerini dile getirmişlerdir. Minasyan dilekçesinde Kütahya'daki çini üreticileri tarafından şevk ve gayret ile üretilen çinilerin birçok yerde çok fazla rağbet gördüğünü, pek çok mimari eserde de kullanıldığını belirttikten sonra, çini üretiminin Kütahya'nın zenginleşmesine ve gelişmesine katkı sağladığını ancak çini ürünlerine artık eskisi kadar talep olmadığını ve terk edilmiş bir sanat olarak kaldığını dile getirmiştir. Bundan dolayı da yavaş yavaş çini üretimi azalmış ve birkaç özel çini üretimi ile sınırlı kalmıştır. Minasyan ayrıca çini üretiminin tekrar canlandırılması yolunda yapılacak çalışmaların ülkenin kalkınması açısından son derece faydalı olabileceği önerisinde bulunmuştur. Daha sonra ise çinilerin devlet dairelerinde kullanılması ile çini ürünleri için talep artmış, bu sanatın yeniden canlandırılması ümidi ortaya çıkmıştır. Minasyan, çininin üretildiği maddenin artık oldukça ucuza temin edilmesiyle çiniden alınacak Resm-i Nisbiyye vergisinin de oldukça makul bir seviyeye indirildiği ve Avrupa'dan talep görülen çinilerin ihraç edileceği ile ilgili çalışmaların yapılmakta olduğunu haber aldığını belirterek bu durumdan oldukça memnun kaldığından bahsetmiştir. Bu durumda çini ithalat ve ihracatı için alınan Resm-i Nisbiyye ve gümrük vergisinden geçici bir süre muaf tutulması Minasyan ve ortağı tarafından belirtilmiştir" (BOA.ŞD.546/2.Lef.1; 29 Muharrem 1328 /10 Şubat 1910).

Bunun üzerine devlet merkezi tarafından cevap gecikmemiş ve Minasyan'ın Avrupa'ya ihraç edeceği çinilerin vergiden muaf tutularak gerekli kolaylığın sağlanacağı belirtilmiştir. Çini üreticisi Minasyan, ayrıca Avrupa'ya gönderilmek üzere İstanbul'dan sevk edilen Kütahya çinileri hakkında Resm-i Nisbiyye vergisi konusunda Haydarpaşa Liman Memurluğu ile de birtakım problemler yaşamaktadır. Buna karşın Orman ve Maden Nezareti İngiltere'ye ihraç edilecek Kütahya çinilerinin Resm-i Nisbiyye vergisinden muaf tutulması için çalışmalara başlanılacağını bildirdikten sonra çinicilik mesleğinin korunması ve geliştirilmesi yolunda adımlar atılacağını belirtmiştir. Nitekim bundan sonraki süreçte ise İngiltere'ye ihraç edilmek üzere gönderilen 12 sandık miktarındaki çeşitli çini ürünleri Haydarpaşa Limanı yoluyla sevk edilmiştir. Çini üreticisi Minasyan ise vergiden muaf tutularak tekrar zorluk yaşamaması için Haydarpaşa Liman Memurluğu bu konu hakkında uyarılmıştır (BOA.ŞD.546/2.Lef.4; 29 Muharrem 1328/10 Şubat 1910).

Diğer taraftan Osmanlı esnaf ve tüccarları meslek ve ticaret hayatlarında da, çeşitli nedenlerden kaynaklanan bir takım sorunlar ve engeller ile karşılaşabiliyordu. Bu sorunların bir kısmı, esnaf ve tüccarların geleneksel şekilde devam eden ticarî ahlâk ve prensiplerinin değişikliklere uğramasından ve çöküşünden kaynaklanabiliyordu. Bir kısmı da devletin, para ve ticaret sisteminin ortaya çıkardığı ekonomik politikadan; ülkedeki idarî, askerî düzeninin bozulmasından ve bu alanlarda devletin geliştirdiği stratejilerden ortaya çıkabiliyordu. Devlet idaresinde ve sisteminde görülen aksamalar da esnaf ve tüccarlara tesir ederek onların ticarî ve sosyal düzenlerini değiştirebiliyordu. Osmanlı Devleti'ndeki esnaf ve tüccarlar toplumun bireyleri olarak bu etkilerden kendine düşeni alıyorlardı (Güler, 2000: 133-144). Bu çerçevede Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim tüccarların meyhane işletmeleri toplum nezdinde olumsuz itibar sahibi olması dolayısıyla meyhaneler zararlı mekânlar olarak görülüp sürekli bir kapatılma tehdidi ile karşı karşıya kalıyordu. Bundan dolayı meyhane sahipleri bir sermayeye sahip olamayarak zarara uğrayabiliyordu. Örneğin; 1902'de Kütahya'daki gayrimüslim meyhaneci esnafından Artinoğlu Esteban'ın dükkânında yapılan teftiş sonrası zabtiyeler tarafından bir rapor sunulmuştur. Bu rapor üzerine Esteban'ın dükkânı kapatıldığı gibi sermayesi için bulundurduğu beş yüz kilo miktarındaki üzümleri de bozulmuştur. Tüccar yaşadığı probleminden söz ederek bu konuda gerekli yardımın yapılmasını talep etmiştir (BOA.DH.MKT.M.120/8.Lef.1; 2 Ramazan 1320/3 Aralık 1902).

Ayrıca Osmanlı Devleti'nde ticari hayatta çeşitli şekilde problem ve engellerle karşılaşan tüccarlar olduğu gibi; sahte mühür, damga, belge düzenleyerek ticari ahlâk ve prensibe yakışmayan faaliyetlerde bulunan tüccarlar da olabiliyordu. Osmanlı Devleti Şer-i ve Örfi hukuka dayanan bir devlet olması nedeniyle ticari ilişkilerin karşılıklı rıza ve memnuniyet ilkesine dayanmasına oldukça önem veriyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti içerisinde, her konuda olduğu gibi ticari ilişkilerde de haksızlığa uğradığını düşünen herhangi bir kimseye, şikâyetini doğrudan doğruya devlet merkezine iletme imkânı sunuluyordu (Koç, 2019: 122). Mesela 1850 yılında Kütahya Şer-i Mahkemesinde Çukacı Agop ve Ahmet Hilmi arasında ticari ilişkiler dolayısıyla bir alışveriş anlaşmazlığı davası görülmüştür. Çukacı Agop'un Ahmet Hilmi adlı kişiden alacağı olmakla birlikte Ahmet Hilmi'nin bu borcu ödemekte gücü yetmemektedir. Ahmet Hilmi'nin faizli olan borcuna, kayınpederi Mehmet Ağa senetle kefil olmuştur. Çukacı Agop, bu kişinin borcundan daha fazla para temin edebilmek maksadı ile Mehmet Ağa'dan Ahmet Hilmi adına bir mühür bastırılmasını isteyerek bu mühürü kendisine teslim etmek zorunda bırakmıştır. Çukacı Agop gizlice sahte senet yaparak senedin üstüne Ahmet Hilmi'nin borcundan fazla miktarda meblağ eklemiştir. Bu durumu öğrenen Ahmet Hilmi ise, babası Mehmet Ağa'ya ait olan senedin geri verilmesini isteyerek sahte senet düzenleyen Çukacı Agop'tan şikâyetçi olmuştur (BOA.A.MKT.UM.24/53.Lef.2; 27 Ramazan 1266/6 Ağustos 1850).

5.Para Finansmanı Olarak Gayrimüslim Tüccarlar

Tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte iltizam sisteminin yaygınlaşması ve vergi gelirleri toplama işi olan mültezimlerin, iltizam sisteminde vergi toplama hakkını elde etmesi ancak güvenilir bir kefil bulma şartı ile sağlanmıştır. Para finansmanında kaynak ihtiyacının doğması ile çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan sarraf grubu, o dönemde para finansmanının yanında, iltizam sisteminde mültezimlerin devlete olan borçlarına kefil olarak ön plana çıkmışlardır. Mültezimlerin hazineye olan borçlarının sarraf güvencesiyle temin edilmesi merkezi hazineye sabit bir gelir getiren sigortaydı. Mültezimin ihaleyi kazanıp vergi toplama hakkını elde etmesiyle birlikte hazine ile mültezim adına borcu üstlenen sarraf arasında, alacaklı taahhüt eden ilişkisi, sarraf ile mültezim arasında ise ödünç veren borçlu ilişkisi doğmaktaydı. Hazine-i Âmire tarafından yapılan ihalelerde iltizam bedellerinin ödenme şeklini düzenleyen 1858 tarihli nizamnameye göre sarraflar hazineye müteahhit olarak senet verirler ve borç tutarı taksitlerle bağlanırdı. İlk peşinat ve geri kalan taksitlerin hazineye ödeme işlemini mülteziime kefil olan sarraflar gerçekleştirirdi. Sarrafın mülteziime ödünç para vermesi durumunda ise mültezimler, sarrafların kefilliğine karşılık gelmek üzere bir senet verirlerdi. Mültezim, vergileri topladıktan sonra sarrafa olan borcunu öder ve borcunu gösterir senedi iade alırdı (Akyıldız, 2009: 163; Koyuncu, 2014: 296-310). Taksitler zamanında ödenirse sorun çıkmaz, gecikme yaşanması durumunda ise hazine tarafından çeşitli önlemler alınırdı. Zira mültezimin para göndermemesi durumunda sarrafın taahhüdünü yerine getirememesi devlet maliyesinin sekteye uğramasına neden oluyordu. Bu durumda sarraflar bir dilekçe ile başvurup alacağının tahsil edilmesini merkezden talep ettiğinde, merkez de ilgili yerin mübaşir ve mutasarrıflarına sarrafların alacaklarının tahsili için emirnameler gönderirdi. Merkezi hazine taksitlerini zamanında ödemeyen mültezimlerden faiz alınması ya da mal ve eşyalarına el konulması gibi çeşitli tedbirler ile ödemelerdeki aksamaları önlemeye çalışmıştır (Akyıldız, 2009: 164; Koyuncu, 2014: 369-370).

Nitekim Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde görülen iltizam yoluyla vergi bedeli toplama işini üstlenen mültezimlere kefil olan gayrimüslim sarraf grubunun Kütahya'da da varlığı görülmektedir. Bölgedeki mültezimler, sarraflara ödemesi gereken parayı zamanında ödeyemediği takdirde sarraflar merkezi hazineden parasının faiz ile ödenmesini talep ediyordu. Nitekim mültezimden faizli olarak alacağı para için taşrada bulunan sarraflar için belirlenmiş bir nizamname ve tüzük yoktu. Bu nedenle devlet, iltizam işinde senede bağlı borcun, mültezimin ödememesi takdirinde, sarrafın İstanbul'daki sarraf kuralı ve nizamına³⁶ dayanarak ödeme zamanı geçmiş olan parasını gecikme zammı ile alabilmesine izin veriyordu. Dolayısıyla sarraflar devlet maliyesini ve iltizam sistemini finanse ettikleri için daha yüksek bir oranda faiz talep etmelerine devlet müsaade ediyordu (BOA.A.MKT.179/48.Lef.1;19 Cemaziyelevvel 1265/12 Nisan 1849). Örneğin; 1846'da Avrupa tüccarı sarraf İstefan, iltizam taksitinden dolayı kefil olduğu Mültezim Sırrızade Ahmet Arif Efendi'den gecikme zammı ile alacağının tahsil edilmesini istemiştir. Sarraf İstefan bu alışverişin Hazine-i Âmire ile ilgili borcu kapsamından dolayı paranın faiz ile ödenmesinin sarraf nizamnamesine uygun olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Kütahya Şer-i Mahkemesinde görülen dava sonucunda Ahmet Arif adlı kişinin borcu olduğu onaylandıktan sonra Sarraf İstefan'a olan borcunu ödemekte mali durumunun elverişli olduğu belirtilmiştir.

³⁶ Her meslek grubu gibi sarrafların işlerini yürütürken uyacakları genel ilkeler vardı. Genel hatları ile bu ilkelerin sınırları sarraf nizamnamesi ile çizilmekte ve sarrafların hareket alanı belirlenmekte idi. Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren geniş sarraflar zümresi içinde İstanbul sarraflarının önemli bir yeri vardı. İstanbul sarrafları ilk defa 1691'de düzenli bir teşkilat altında toplanmıştı. İstanbul sarraflarının faaliyetleri para sistemini ve finans sektörünü doğrudan etkilediği için devlet, sarrafları kontrol altında tutmayı zorunluluk olarak görüyor ve kontrolünün dışında sarraflık yapılmasının önüne geçmek istiyordu. Gediksiz (ruhsatsız) sarrafların sebep olduğu dengesizliği engellemek isteyen devlet, sarraflara müdahale ediyordu. Devletin sarraf teşkilatına yaptığı müdahaleler "nizam verme" olarak adlandırılıyor ve nizam verme esnasında sarraflar denetleniyordu. İstanbul Sarrafları hakkında bakınız. (Bölükbaşı, 2014: 16-96).

Ancak ödemenin gerçekleşmemesi üzerine merkezi hazine iltizam meselesinde duruma müdahil olmuştur. Sarraf İstefan'ın mağdur olmaması için Ahmet Arif'in faizli olarak borcunu bir an önce ödemesi kararını almıştır (BOA.A.DVN.18/57.Lef.1; 3 Zilkade 1262/23 Ekim 1846).

İltizam işlerinde kredilendirmeyi sağlayan Kütahya'daki gayrimüslim sarraflar, aynı zamanda küçük esnaf veya köylüye cari piyasa faiz sınırı üzerinden para şeklinde krediler vererek Murahaba (tefeci) ilişkilerine giriyordu. Tefecilik yapan gayrimüslim sarraflar Kütahya'da siyasi ve ekonomik güç sahibi kişilerdi. Devlet merkezi tefecilik ile ilgili faiz miktarını % 15 oranında belirlemiş ise de kredilerin faiz oranı bu sınırı bazen geçiyordu. Küçük esnaf ve köylü yüksek faiz karşılığında krediyi zamanında ödeyemediğinde faizin faizi katlanarak gittikçe borç miktarı daha da büyüyordu. Bu durumda köylü veya esnafın borç yükü çok fazla olduğundan borcunu ödeyemiyor ya da ödediği takdirde yeniden borçlanmak durumunda kalıyordu. Bu durumdan yararlanan Murahabacı(tefeci) gayrimüslim sarraflar, verdiği krediyi ödenemez bir borç durumuna getiriyor ve her yıl sadece faiz temin ederek alacağını faiz sağlayan tahvil gibi devamlı bir gelir kaynağına dönüştürüyordu. Bu nedenle merkezi hazine tefeci takımının kredi ilişkilerinin düzenleyen ve tefecilik ile ilgili alışverişin yasaklanması ile ilgili bir emirname göndermiştir (BOA.A.MKT.179/48.Lef.1; 19 Cemaziyelevvel 1265/12 Nisan 1849). Her ne kadar tefecilikle ilgili borç konusunun çözülmesi için emirname gönderilmiş olsa da faydası olmamış ve sorun çözülememiştir. Nitekim Kütahya'dan 30 kişilik bir grup 19 Mayıs 1852 tarihli bir dilekçede aynı zamanda *tefeci taifesinden* de olan ve sarraflık yapan tüccar Hayrabetoğlu Karabet hakkında şikayette bulunmuşlardır. Sarraf Karabet'in halkın aldığı krediden dolayı çok kısa bir süre içerisinde faizin faizini istemekte olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca tefecinin istediği faizden dolayı büyük bir zarar ve zulme uğradıklarını ve borç sıkıntılarının giderilmesi için devletten yardım istediklerini belirtmişlerdir. Dahası sarraf Karabet, faizin faizi olan alacaklarını tahsil etmek için baskı ve zorbalığa başvurup alacaklı olduğu kimseleri birkaç ay tevkif ettirmiştir. Böylece hapisanede tutuklu bulunan halkın, emlak, dükkân ve bahçe gibi geçimlerini sağladıkları ve yaşamlarını sürdürdükleri gayri-menkulleri zimmetine geçirmiştir. Dilekçeyi veren grup, Kütahya'da ticari kredi ilişkilerinde % 8'den fazla faiz alımı yasaklandığı zaman memnun olduklarını, fakat sarraf Karabet'in bu duruma razı olmadığını ve alacaklarını % 8 yerine, % 12 üzerinden hesaplayarak önceki borca eklediğini dile getirmişlerdir (BOA.A.MKT.DV.58/17.Lef.1; 29 Recep 1268/19 Mayıs 1852).

Ayrıca selem veya veresiye satış ile küçük üreticiye kredi vererek, üreticinin ürettikleri tarım ürünlerinin iç ve dış pazarlanması ile uğraşan gayrimüslim tüccar grubu da bulunmaktadır. Tüccarlar, hasat sonunda elde edilecek ürünü, piyasa fiyatının altında belirlenen bir fiyatla üreticiye borç para (kredi) vererek alıyorlardı. *Selem İşlemi* adı verilen bu sistem ile ürün ortaya çıkmadan satılmış oluyordu. Selem uygulamasında müşteri, üretimde doğabilecek zarardan sorumlu değildi. Selem işleminde tüccarın kazancı, ürünün hasat zamanındaki piyasa fiyatı ile kredide belirlenen fiyat arasındaki farktı. Ayrıca üretici, tüccardan aldığı krediyi karşılayacak miktarda ürün teslim edemezse borcuna tefeci faizi uygulanarak üretici ek yükümlülük altına girebiliyordu. Bazı tüccarlar ise üreticiye belirli bir faiz oranı ile kredi veriyor ve vadesinde borca karşılık ürünü düşük fiyatla aldıktan sonra tekrar köylüye yüksek fiyatla satıyordu. Üreticiler, üretilmediği bazı eşya ve mallara ihtiyaç duyarak, tüccarlardan mal-ürün şeklinde kredi ve benzer yardımlar da alabiliyordu. Üretici, mal ve ürünü tüccardan veresiye almak zorunda kalıyordu. Üretici, tüccardan aldığı malları piyasa değerinin en az yarısının üzerinde bir fiyatla alıyordu (Güran, 2013: 162-164). Örneğin merkezi İngiltere'de olan Misterr Deri Şirketi ve ortaklığının Kütahya ve Uşak'ta ticari işlerini yürüten Dimitri, Kostanti ve Dimitoğlu adlı tüccarlar selem sistemi ile bu bölgede İngiliz imali olan malın ticaretini yapmaktadırlar. Tüccarlar, bütün satışları kredi ile yaparak

ödemeleri bölgenin üretimi ile karşılıyorlardı. Tüccarlar üreticilere ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hasattan birkaç ay önce borç ile şeker, kahve, kırmızı, çivit, demir, sanayi ürünleri ve çeşitli ürünleri veresiye satıyorlardı. Ancak üreticilerin nakit paraları olmadığından, üreticiler borçlarını hasat zamanında elde ettikleri ürünleri ile ödemektedirler. Dolayısıyla, bu bölgedeki ticaret, Avrupa mallarının Osmanlı tarım ürünleri ile değişiminden ibaret olduğundan nakit para akışı söz konusu değildir. Ancak tüccar tarımsal ürünlerden zarar ettiği takdirde, ürünün fiyatını üretici yüksek miktarda ödeyerek tamamlamaktadır. Ayrıca, üreticiler tüccarlardan aldıkları ürünler için, o günkü piyasa değeri üzerindeki fiyatla ve ek olarak belli bir faiz üzerinden ödeme yapıyorlardı. Böylece tüccar hasat zamanı gelmeden satılan ürünü piyasa fiyatının oldukça aşağısından alarak üreticiyi yüksek faiz ile borç yükü altına sokuyordu (BOA.HR.MKT.26/41.Lef.1; 4 Ramazan 1265/24 Temmuz 1849).

6.Gayrimüslim Tüccarların Aldıkları Ticaret Yol İzinleri

Osmanlı Devleti topraklarında yabancıların seyahat edebilmesi ancak Babıali'den yol emri veya tezkiresi belgesi alması ile gerçekleşiyordu. Osmanlı sınırları içinde yabancı tüccarlar, anlaşmalar çerçevesinde, bazı şartlara bağlı olarak yol emri alabilmekte ve yolculuk yapabilmekteydi (Bağış, 1983: 31). Osmanlı Devleti, yabancı devletlerle yaptığı anlaşmalar ile diğer devletlerin vatandaşlarına topraklarında güven içinde seyahat edebilme izni ve garantisi vermiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren *yol emri*, *yol emri şerifi*, *yol hükmü şerifi* adıyla geçen yol izinleri, ticari sınıftan Müstemin, Beratlı, Avrupa ve Hayriye Tüccarlarına da verilmiştir (Sezer, 2003: 106-108). Seyahat eden kişilere verilen yol emirlerinde yetkililerden kendilerine yardımcı olunması, korunmaları, ihtiyaçlarının sağlanması yazılı olduğundan rahatça yolculuk yapabiliyorlardı (Sezer, 2003: 110). Ayrıca seyahat edenler arasında ticaret yapmak amacıyla gelenlere de ticaret yol izni verilmekteydi. Mesela; Avusturya İmparatorluğu Nemçe halkından Luka Karaskiyoviç ticaret yapmak üzere başka Osmanlı şehirlerine de uğramakla birlikte Kütahya'ya doğru gitmek için ticaret yol izni istemiştir (BOA.DVN.DVE.3/41.Lef.1; 4 Safer 1262/1 Şubat 1846).

Tüccarların ticaretini yaptığı malın cinsi, nereden nereye ve ne miktarda gönderdikleri yol izni belgelerinde net olarak belirtilmemiştir. Ancak Osmanlı şehrindeki tüccarlar, temsilcileri vasıtasıyla devletin değişik bölge ve şehirlerinde hizmetkâr istihdam etmeleri ve ticaret yol emri talebinde bulunmaları bunların büyük bir ticaret kapasitesine sahip olduklarını göstermektedir (Bağış, 1983: 92). Tüccarlar, işlerini yönetmek ve takip etmek üzere iki nefer hizmetkâr kullanma hakkına sahipti. Tüccar, ikamet ettiği yer dışında olan işlerini halletmek üzere hizmetkârını göndermek zorunda kalır ise dilekçe ile izin isteyerek aldığı ticaret yol emri ile hizmetkârı serbestçe seyahat edebiliyordu (Keleş, 2015: 222). Bu çerçevede Kütahya'daki beratlı Avrupa tüccarından Gavril Veled-i Andon adlı tüccar, iki hizmetkârından biri olan Yosef Veled-i Çorçı'nın ayrılması ile yerine Dikran Valdestipan'i hizmetinde çalıştırmak ve ticaret yapmak amacıyla Bağdat'a gitmek için ticaret yol izni talebinde bulunmuştur (BOA.DVN.152/52.Lef.1; 17 Şaban 1860/10 Mart 1860).

Ayrıca ticaret yol izinlerinin dışında seyahat etmek isteyen tüccarlardan bazılarının da tavsiye mektubu olarak izin istedikleri görülmektedir. Tüccarların seyahat ederken yanlarında tavsiye ve kredi mektupları bulundurmaları büyük elçiliklerden destek sağlamak ve ayrıca gittikleri yerlerdeki konsoloslar ve tüccarların yanında kalabilmesi için geçerliydi (Sezer, 2003: 110-111). 1861'de İzmirli Tüccar Kirkor Ebra ve ortakları Mahilaki ve Todori, Kütahya'ya ticaret yapmak üzere gelme talebinde bulunmuşlardır. Tüccarların, ticari işlerinde kolaylık sağlanması ve yardım edilmesi hususunda temsilcileri aracılığıyla Kütahya Mutasarrıflığına bir tavsiyename mektubu yazılması ile Kütahya'daki yetkili makamlardan izin alabilmişlerdir (BOA.HR.MKT.360/2.Lef.2-3; 25 Zilkade 1277/4 Haziran 1861).

Diğer taraftan Kütahya sancağına bağlı olan Eskişehir Kazasında çıkarılan lületaşı madenini Viyana gibi Avrupa şehirlerine ihraç işi ile meşgul olan gayrimüslim tüccarlar da bulunmaktadır. Lületaşı ticareti ile ilgili bazı tüccarların ortak ticaret şirketi kurdukları ve tüccarlardan birinin şirket işlerini yürütmek üzere Viyana'da geçici süreliğine ikamet ettiği tespit edilmiştir. Mesela; Çığırkanoğlu Artin Veled-i Karabet, Kütahya'nın Hacı Ahmet mahallesinde oturmakta ve lüle taşı ticaretiyle meşgul olmaktadır.1891 tarihinde ticaret yapmak için Eskişehir'e gelen lüle taşı tüccarından Zeytünzâde Tefik Efendi ile Kütahya'da ortak bir şirket kurmuştur. Artin Veled-i Karabet, ticaret işlerini yürütmek üzere 1893 tarihinde Viyana'ya gitmiş ve şirketin hesaplarının yeniden görülmesi için Kütahya'ya dönmesi gerekmiştir. Bundan dolayı Artin Veled-i Karabet'in ortağı Zeytünzâde Tefik Efendi, Viyana'ya telgraf çekerek ortağına pasaport verilmesi için gerekli kurumlara müracaat ettikten sonra izin alabilmiştir (BOA.DH.TMIK.M.65/27.Lef.2; 4 Şaban 1316/18 Aralık 1898).

Osmanlı Devleti'nde yabancı üst düzey kişilerin ve resmi görevlilerin araştırma ve inceleme gezilerini gerçekleştirebilmek için yol izni isteklerinin olduğu da görülmektedir. Mesela; 1910'da ticaret konularında araştırma ve inceleme gezisi yapmak üzere Viyana'dan Ticaret ve Nafia Nezareti Müsteşarı Mösyö Rişader Rideler ile müşaviri Mösyö Le Doktor Viktor Doridel Ridenştayn Kütahya'ya gelme talebinde bulunmuşlardır. Heyetin temsilcileri tavsiyename mektubu ile Kütahya Mutasarrıflığını gezi konusu hakkında bilgilendirmiştir. Bunun üzerine Kütahya'daki resmi makamlar Viyana'dan gelen heyete ticari konularla ilgili yapacakları araştırma-inceleme gezisi için her türlü yardım ve kolaylığın sağlanacağını belirtmiştir (BOA.DH.MUI.126/1.Lef.2; 16 Şaban 1328/23 Ağustos 1910).

SONUÇ

Osmanlı Devleti, bünyesinde bulundurduğu gayrimüslimleri, kendi dini, sosyal ve hukuki yaşamlarını düzenleyen millet sistemi çerçevesinde yönetmiştir. Bu sistem içerisinde gayrimüslimler, Osmanlı toplumunun bir parçası olarak Müslümanlar ile beraber yaşama imkânı bulmuşlardır. Zira her Osmanlı şehrinde olduğu gibi Kütahya'daki gayrimüslimler de Müslümanlar ile sosyal ve kültürel alanlarda olduğu gibi ticari ve iktisadi alanlarda da birbirleri ile uyum içerisinde yaşamışlardır. Kütahya'da yoğun olarak ticaret ve esnaflık faaliyetleri yürüten gayrimüslimler, Ticaret Mahkemesi ve Ticaret-Sanayi Odası gibi kurumlarda üye olarak söz sahibi olmuşlardır. Ayrıca devlet merkezi ile resmi ilişkileri bulunan gayrimüslim sarraf gurubundan olan tüccarlar, iltizam sisteminde mültezimlere kefil olarak devlete nakit sermaye akışı sağlamışlardır. Aynı zamanda Murahabacı (tefecî) olan gayrimüslim sarraflar bölgede kredi finansmanlığı yaparak iktisadi ve mali yönden giderek güçlenmişlerdir. Bu vasıta ile Kütahya'da mali ve ticari mekanizma içinde giderek servet gücünü arttıran bir gayrimüslim zengin grubu ortaya çıkmıştır. Kütahya'daki gayrimüslim tüccarlardan bazıları Beratlı Avrupa tüccarlığı konumunu elde ederek birçok ticari ayrıcalık ve imtiyaz ile ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. İç ve dış ticaret faaliyetleri yönünden oldukça yoğun olan Kütahya, ticaret yol izinleri olarak ticari faaliyetlerini sürdürmek isteyen gayrimüslim tüccarların uğrak noktalarından biri hâline gelmiştir.

KAYNAKÇA**Arşiv Kaynakları**

Bâb-ı Âlî Divan-ı Hümayun Kalemî (A.DVN) 18/57; 152/2.

Bâb-ı Âlî Sadaret Mektubî Kalemî (A.MKT) 179/48, 213/46.

Bâb-ı Âlî Sadaret Mektubî Deâvi Kalemî (A.MKT.DV) 58/17.

Bâb-ı Âlî Sadaret Mektubî Umum Vilayât Kalemî (A.MKT.UM) 24/53.

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH.İ.UM.EK) 105/49.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH.MKT) 120/8.

Dâhiliye Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Kalemî (DH.MUI) 126/1.

Dâhiliye Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu (DH.TMIK.M) 65/27.

Hariciye Mektubî Kalemî (HR.MKT) 26/41, 360/2.

Şura-yı Devlet İrade (İ.ŞD) 546/2, 7/400.

Maliye Varidat Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d) 8740, 8746, 8748, 8750, 8756, 8758, 8766, 8769, 8770, 8771, 8778.

Salnameler

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi; 1287(1870); 1288(1871); 1289(1872); 1290(1873); 1291(1874); 1292(1875); 1293(1876); 1294(1877); 1296(1879); 1297(1880); 1301(1884); 1302(1885); 1303(1886); 1304(1887); 1305(1888); 1306(1889); 1307(1890); 1307-1308(1891); 1310(1892); 1311(1893); 1313(1895); 1314(1896); 1315(1897); 1316(1898); 1317(1899); 1318(1900); 1319(1901); 1321(1903); 1323(1905); 1325(1907).

Tetkik Eserler

Akalın, Ş.H. (2011). *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay.

Akyıldız, A. (2009), "Sarrafılık", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (C.36, ss.163-165), Ankara: Türkiye Diyânet Vakfı Yay.

Arıkan, R. (2010). "Tanzimat Döneminde Kütahya", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Doktora Tezi), Sakarya.

Aydın, L. (2019). "1834/1250 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Kütahya Sancağında Reaya Nüfus", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.10, S.19, 533-558.

Ayverdi, S. (2013). *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul: Kubbealtı Yay.

Bağış, A.İ. (1983), *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara: Turhan Kitabevi Yay.

Bayartan, M. (2009). "Osmanlı'dan Günümüze Kütahya Şehrinin Yapı Taşları: Mahalleler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, S.18, 57-70.

Bilge, S.M. (2018). *Osmanlı İstanbul'unda Esnaf ve Ticaret*, İstanbul: Kitapevi Yay.

- Bölükbaşı, Ö. F. (2014). ‘İstanbul Sarrafları (1691-1835)’, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.30, 16-96.
- Canatar, M. (2002). ‘Kethüda’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (C.25, ss.332-334), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Çakır, İ.E. (2016). ‘XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kütahya Kazası’, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.20, S.1, 243-274.
- Demirci, A. (2019). ‘Osmanlı Devletinde Taşra Ticaret Mahkemeleri (Beyrut, İzmir, Selanik ve Ankara Örnekleri)’, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Doktora Tezi), Ankara.
- Devellioğlu, F. (2009). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Haz. Güneşal, A.S.), Ankara: Aydın Kitapevi Yay.
- Diyarbakırlıoğlu, M.A. (2010). *Kayıbolan Meslekler ve Son Ustalar*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yay.
- Ekinci, E.B. (2010). *Osmanlı Mahkemeleri(Tanzimat ve Sonrası)*, İstanbul: Arı Sanat Yay.
- Erkan, N. (2015). ‘XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı Üsküdar Sicillerine Göre Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Hukuki Boyutu’, *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, 77-108.
- Göyünç, N. (2011). ‘Hane Deyimi Hakkında’, *Tarih Dergisi*, S.32, 331-348.
- Güler, İ. (2000). ‘XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler’, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.2, 121-158.
- Gülsoy, U. ve Nazır, B. (2009). *Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yay.
- Güran, T. (2013). *XIX. Yüzyıl’da Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- İpşirli, M. (1992). ‘Bezirgân’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (C.6, ss.103-104), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kahraman, S.A. (2017). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (C.1, ss.20), İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Keleş, E. (2015). ‘Avrupa Tüccarlarının Hukuki ve Ticari Durumlarına Dair Bazı Tespitler(1835-1868)’, *Belleten Dergisi*, C.79, S.284, 199-292.
- Koç, M. (2019). ‘Osmanlı Ceza Hukukunda Hile(Aldatma-Dolandırıcılık) Suçları ve Cezaları’, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.19, S.1, 119-139.
- Koyuncu, N. (2014). ‘Osmanlı Devleti’nde Sarrafların Mültezimlere Kefilliği’, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.5, S.1, 295-325.
- Özcan, S. (2011). ‘XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop’taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı’, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.19, 145-172.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (C.1,2,3) İstanbul: Milli Eğitim Yay.
- Pamuk, Ş. (2003). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yay.
- Polat, Z. (2014). ‘Osmanlı Devleti’nde Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Yapısından Kentsel Kesitler’, *Yeni Türkiye Dergisi*, S.60, 1-18.

- Sarı, N. (1991). ‘‘Attar’’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (C.4, ss.94-95), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sezer, H. (2003). ‘‘Osmanlı İmparatorluğunda Seyahat İzinleri, (XVIII-XIX. Yüzyıl)’’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.20, S.33, 105-124.
- Turan, Ş. (2015). ‘‘Moğolların Anadolu’yu İstilâsı Sonrası Türkmen Tarzında Şekillenme’’, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.29, 185-194.
- Türkkan, A. (2014). ‘‘Tanzimat’tan Sonra (1839)Kütahya’daki Hristiyanların Dini-İdari Durumları Ve Yaşadıkları Tartışmalı Meseleler’’, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, 111-133.
- Varlık, M.Ç. (1996). ‘‘Germiyanoğulları’’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (C.14, ss.33-35), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

*Bu makale benzerlik taramasına tabi tutulmuştur.
Araştırma Makalesi/ Research Article*

KASTAMONU YAZMA ESER KÜTÜPHANESİNDE KORUNAN 3597 ENVANTER NUMARALI KUR'AN-I KERİM'İN TEZİYİNAT BAKIMINDAN İNCELENMESİ*

Mine DİLBER**

Öz

Dini konulu el yazmalarının kaynağı olan eserler arasında yer alan Kur'ân-ı Kerîmler, İslam dininin kutsal kitabı olmasının yanında sanatsal açıdan da önem arz etmektedir. Kur'ân-ı Kerîmler, kitap sanatları çerçevesinde değerlendirilen cilt, hat, tezhip ve ebru sanatı ile ilgili değerli örnekleri bünyesinde barındırıp, geçmişten günümüze değin üslup, teknik, motif ve kompozisyon açısından farklılıklar arz eden birçok çalışmaya çatı oluşturmuştur. Kütüphane, müze ve özel koleksiyonlarda muhafaza edilen el yazması Kur'ân-ı Kerîmler uygun ortam şartlarının sağlanması neticesinde günümüze kadar korunarak gelebilmiş ve biz araştırmacılara geçmişe dair ışık tutmuş ve gelecek kuşaklara aktarım konusunda ön ayak olmuş önemli eserler arasında yer almaktadır. 2018 yılında Kültür başkenti seçilen Kastamonu ilinde yer alan T.C. Yazma Eserler Kurumu Yazma Eser Kütüphanesi de dini, ilmi ve edebi konulu birçok yazma esere ev sahipliği yapmaktadır. Bu eserler arasında yer alan 37 Hk 3597 envanter numaralı Kur'ân-ı Kerîm çalışmaya konu edinmiş, tezhip ve cilt sanatı açısından dönem özellikleri, üslup, motif, işçilik, renk ve kompozisyon bağlamında analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân-ı Kerîm, El Yazması Eser, Tezhip, Cilt

Abstract

The Qur'an, which is among the manuscripts on religious subjects, is important in terms of art as well as being a sacred work representing the religion of Islam. The Qur'an, which contains valuable examples in terms of binding, calligraphy, illumination and marbling art, which are evaluated within the framework of book arts, have formed a framework for many studies that differ in style, technique, motif and composition from past to present. Manuscripts of the Qur'an, which are preserved in libraries, museums and private collections, are among the important works that have survived to the present day as a result of providing suitable environmental conditions and have shed light on the past for us researchers and pioneered the transfer to future generations. Located in Kastamonu, which was chosen as the Cultural Capital in 2018, T.C. The Manuscripts Library of the Manuscripts Institution also hosts many manuscripts on religious, scientific and literary subjects. Among these works, the Qur'an with inventory number 37 Hk 3597 was the subject of the study, and the characteristics of the period in terms of illumination and bookbinding were analyzed in terms of style, motif, workmanship, color and composition.

Keywords: Qur'an, Manuscript, Illumination, Binding

* Bu makale çalışması; Mine DİLBER'in "Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Yer Alan 19. Yüzyıl'a Ait Kur'ân-ı Kerîmlerin Tezvinat Özellikleri ve Özgün Tezhip Çalışmaları" (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı, Ankara, 2019) başlıklı sanatta yeterlik tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, ORCID: 0000-0001-6000-7915, T.C. Kastamonu Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, Kastamonu-Türkiye, dilbermine@gmail.com

GİRİŞ

Gerek ülkemizde gerekse yurtdışında bulunan müze, kütüphane ve özel koleksiyonlar, hat, tezhip, cilt, ebru ve katı sanatının en nadide örneklerini içeren Kur'ân-ı Kerîmleri muhafaza etmektedir. Kastamonu ilinde yer alan Yazma Eser Kütüphanesi de birçok değerli el yazması Kur'an-ı Kerîme ev sahipliği yapmaktadır. Geçmişten günümüze ışık tutan ve korunup, yaşatılmaya çalışılan bu nadide eserler, gelecek nesillere aktarılması hususunda bilim ve sanat yönünden önem arz etmektedir. Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan ve ketebe kaydında hicri 1290 tarihinin yer aldığı, eserin miladi tarihinin ise 1872'ye denk geldiği, dolayısıyla eserin ait olduğu dönemin XIX. yüzyılın son çeyreğini yansıttığı tespit edilmiş olan Kur'ân-ı Kerîm'in tezyinatı çalışma kapsamına alınmıştır. Bu kütüphanede toplam 168 adet kayıtlı 10 adet ise kayıtsız el yazması Kur'ân-ı Kerîm bulunmaktadır. Bu eserlerin çoğunun tarihi belli değildir. Birçoğunda ise süsleme bulunmamaktadır. Bu yüzden çalışma kapsamında ele alınan eserin seçiminde, ilgili eserin tarihinin belli olması; süslemesinin bulunması ve eserin daha önce çalışılmamış olması belirleyici unsur olmuştur.

Kur'an'ın nüzülü ile başlayan en önemli iş ise, yazı eylemiyle ilâhî kelâmın hatasız ve noksansız kayda geçirilmesidir. Resûlullah'ın nezaretinde yürütülen bu iş vahiy kâtipleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Onun vefatının ardından Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinde ayetlerin yazılı olduğu farklı malzemeler iki kap arasına alınıp birleştirilmiş, Hz. Osman'ın halifeliği zamanında bütün Kur'an parşömen (rakk) üzerine yazılarak "Mushaf" haline getirilmiştir. İlk İslâm yazmacılığı, Hz. Osman'ın Kur'ân-ı Kerîm'i istinsah ettirerek bir nüshasını Medine'ye, diğer nüshalarını da Kûfe, Basra ve Şam'a göndermesiyle başladığı ifade edilmektedir. Araştırmacılara göre İslâmiyet'te ilk yazmaların bu Mushaf olduğu belirtilmektedir (Bilgin, 2013:369).

3597 envanter numaralı eserin tarihlendirildiği XIX. yüzyıl tezhip sanatı özellikleri açısından Osmanlı el yazması Kur'ân-ı Kerîm yazıcılığı ve süslemeciliğinin XIX. yüzyılda da devam ettiği, dönemin sonlarında önce rokoko, daha sonra da klasik tezhip üslubuyla son bulunduğu görülmektedir (Mahir, 1992:21). XIX. yüzyılda birçok sanat alanında olduğu gibi kitap sanatlarında da batının etkisiyle yeni zevk ve görüşler ortaya çıkmıştır (Yağmurlu, 1973:81). Bu dönemde hat sanatı en parlak dönemini yaşarken, tezhip sanatı da Barok ve Rokoko tarzını benimseyerek zengin örnekler vermiştir (Demiriz, 1995:39). Bu yüzyıla kadar yapılan tezhiplerde hat daima ön planda yer almış, ona uygun çizilen desenlerle süsleme hattın arka planında kalmıştır. Gaye yazının güzelliğine güzellik katmak, ona bir nevi elbise vazifesi görmektedir. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde tezyinatın diğer bütün hususiyetleri gibi bu anlayışında kaybolduğu görülmektedir. Bu dönemde Rokoko tarzında yapılan bezemelerde yazıdan önce tezhip dikkat çeker. Yazı bezemenin ağırlığı altında ezilmektedir. Klasik tezhipte yazı sahasını çeviren ve etraftaki bezemeden yazı alanını ayıran altın cetvel, Rokoko üslubunda daha geniş tutulmuştur. Tığlar tamamen kaybolmuş, yerini ufak yaprak ve vazolar ile goncalar almıştır. Bu dönemin en güzel süsleme unsurları olan mücevher duraklar, renkli geçmelerden hazırlanmış birbirinden değişik zengin çeşitler ile işlenmiştir (Derman, 1999:117). XIX. yüzyılın sonlarına doğru müzehhipler bir yandan rokoko üslubunda eserler vermeye devam ederken, diğer yandan da klasik tezhip özelliklerini oldukça uygun bir şekilde bir arada kullanmışlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Hüseyin Hüsnü Efendi ve Osman Yümnî Efendi (1839-1919) rokoko ve klasik üslupta eserler vermiş müzehhiplerin başında gelmektedir. Hüseyin Hüsnü Efendi ve Osman Yümnî Efendi'nin eserlerinin rokokodan klasik üsluba geçiş özellikleri taşıdığı düşünülmektedir (Taşkale, 2010:10).

3597 envanter numaralı eserin tarihlendirildiği XIX. yüzyıl cilt sanatı özellikleri açısından XVIII. yüzyılın sonunda ve özellikle XIX. yüzyılda görülen ve kap üzerine ezilmiş varak altını ile dört dilimli yaprak motifi ve parmaklık şeklinde çizgiler çekilen halk arasında “kafes şemse” de denilen, cilt yüzeyini tamamen kapladığı gibi cildin göbek kısmında da yer alan Zilbahar cilt adındaki bir süsleme türünün uygulandığı görülmektedir. Sonraları, oluşturulan dikdörtgenlerin araları küçük yıldızlarla süslenip kaplar daha zengin görünümlü hale getirilmiştir (Aritan, 1993:552). XIX. yüzyıl ciltlerinde klasik deri ciltler kullanılmaya devam etmiş, şemseli cilt sayısı iyice azalmıştır. Ayrıca basılı eserlerin çoğalmasıyla, batı tarzı deri ciltler yanında, yıldız cildi denilen, bir yüzüne altınla Osmanlı sanat arması, diğerine ay yıldız basılı deri, atlas ve kadife ciltler yapılmıştır. Fakat bunların sanat kalitesi çok düşüktür (Balkanal, 2002:343). XVIII. yüzyılın "demir kakma" (yekşah) tekniğiyle yapılan ciltlerle, Rokoko ciltleri XIX. yüzyılda fazla yapılmaya başlamış ve böylece klasik ciltlerle aradaki bağ iyice kopmuştur. Devletin çöküşü ve bilhassa mâli kriz bütün sanat dallarında olduğu gibi cilt sanatında da büyük bir gerilemeye yol açmıştır. (Özcan, 1993:243).

3597 envanter numaralı eserin adı Kur'an-ı Kerîm, hattatı Abdullah Lütfi, müzehhibi ise Kadirzâde Mustafa'dır. Eserin envanter kayıtlarında hattatı ve istinsah tarihi ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Eserin ketebe sayfasında yer alan metnin beşinci satırında hicri 1290 tarihinde yazıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Eserin hatime sayfasının üst ve alt kısmında yer alan metin bölümlerinde müzehhibinin Kadirzâde Mustafa, metin kısmının 6. satırının son kısmında ve 7. satırının baş alanında ise eserin hattatının Abdullah Lütfi olduğu tespit edilmiştir. Eserin müzehhibi ile ilgili bilgi envanter kayıtlarında da mevcuttur.

3597 Envanter Numaralı Eserin Tezyinatının İncelenmesi

Çalışma kapsamına alınan Kur'an-ı Kerîm, 37 Hk 3597 envanter numarasına kayıtlıdır. Eserin envanter kaydında hattatı ile ilgili bir bilgi mevcut değildir, fakat eserin istinsah tarihi hicri 1290, miladi (1872) olarak belirtilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'in yazarı Abdullah Lütfi (Resim 1), müzehhibi ise Zihni Kadir Zade Mustafa'dır (Resim 2). Eserin hattatı, müzehhibi ve istinsah tarihi ile ilgili bilgiye giriş kısmında da belirtildiği gibi, eserin hatime ve ketebe sayfalarında yer alan metinden ulaşılmıştır. Yazma eserler kütüphanesinin eser ile ilgili envanter kayıtlarına göre, eserin boyutları iç 273x168, dış 390x260 mm. yazı türü harekeli iri nesih olmakla birlikte 306 varak ve 15 satırdan oluşmaktadır. Kâğıt türü ise sarı cedid olarak kayıtlara geçmiştir. Kitabın cildi zarar görmesin diye yeşil renkli bir kumaş ile kaplanmıştır. Kur'an-ı Kerîm'in sayfaları tamdır ve iyi durumdadır.

Resim 1: 3597 Envanter Numaralı Eserin Hatime Sayfasında Eserin Müstensihinin Adının (Abdullah Lütfi) Geçtiği Yer

Resim 2: 3597 Envanter Numaralı Eserin Hatime Sayfasında Eserin Müzehhibinin Adının (Mustafa Kadirzâde) Geçtiği Yer

37 HK 3597 envanter numaralı eser kahverengi meşin bir cilt içerisinde. Eserin cildinde zilbahar cilt süslemesi uygulanmıştır (Resim 3). Alt ve üst kaptta aynı süsleme bulunmaktadır. Cilt kabında bulunan süslemede üzerine ezilmiş varak altını ile dört dilimli yaprak motif ve kafes şeklinde çizgiler çekildiği görülmektedir. Bu bezeme, cildin tamamında yer almaktadır. Eserin mıklesinde ise noktalar ve küçük tığlardan oluşan yine altınla boyanmış süsleme bulunmaktadır (Resim 4). Dış kaplar ve mıklesin kenarlarına altın zeminli, kuzular ve arasuyu ile cetvel çekilmiştir. Cetveldeki arasularının içine sarmal zencerek yapıldığı görülmektedir. Eserin yan kâğıt yüzeyi yeşil renkli kumaşla kaplanmıştır. Üst kabının iç kısmının yan kâğıdına ise altın zeminli penç, gonca ve basit yapraklardan oluşan serbest formda bir süsleme uygulanmıştır (Resim 5).

Cildin dış kabında ve mıklepteki süslemede zilbahar cilt uygulamasının yanı sıra demir ile yapılan yekşah cilt tekniği de uygulandığı görülmektedir.

Resim 3

Resim 4

Resim 5

(37 Hk 3597 Envanter Numaralı Kur'ân-ı Kerîm'in Cildi)

37 Hk 3597 envanter numaralı eserin 1b ve 2a varağında serlevha tezhibi yer almaktadır (Resim 6). Bu sayfanın yazı alanı ve tezhibi sarı altın, yeşil, kırmızı, beyaz ve sarı renkle boyanmış cetvel ve kuzularla sınırlandırılmıştır.

Eserin serlevha tezhibinde klasik üslupla yapılmış kompozisyonun içerisinde rumi, penç, gonca, kıvrık dallar ve yapraklar bulunmaktadır. Tezhip süslemesinin zemin rengi sarı altın, mavi, kırmızı ve yeşil renkle boyanmıştır. Bezemede kullanılan stilize edilmiş bitkisel motifler pembe, sarı, açık mavi, turuncu ve sarı altın, dendanlar ve rumi motif sarı altın ve beyaz, cetveller sarı altın, mavi, kırmızı ve beyaz, tığlar ise mavi ve kırmızıyla renklendirilmiştir.

Eserin tezhip kısmında, zemin boyama, tonlama ve iğne perdahı uygulanmıştır. Motiflerin ve kompozisyonda kullanılan dendanlar zemin boyama tekniği ile yapılmıştır. Bitkisel motiflerin boyamasında tonlama tekniğine yer verilmiştir.

37 Hk 3597 envanter numaralı eserin 1b ve 2a varağında yer alan ve sarı renkte (cedid) kâğıt üzerine harekeli iri nesih hatla yazılmış Fatiha ve Bakara sûrelerinin bulunduğu serlevha tezhibinin dikdörtgen formdaki yazı alanı yeşil cetvellerle çevrili olup satır aralarına sıvama altınla yapılan beyne's sutûr tezhibi uygulanmıştır. Ayrıca ayet sonlarına penç motif ve yaprak formundan oluşan duraklar (noktalar) yapılmıştır. Dışta kalan desen kısmı ise yazı alanını

çevreleyen cetvelin etrafına Hilye-i Şerif formunu anımsatan ve bu formda yazılmış olan 4 halifenin isminin yer aldığı dört köşeden oluşan süsleme alanlarıyla oluşturulmuştur. Bu alanlara penç ve gonca motifi, sarmal dallar ve yapraklardan oluşan klasik üslupta hazırlanmış bir desen uygulanmıştır. Bu desende kullanılan motiflerde açık mavi ve pembe renk, yapraklarda ve dallarda altın, bazı yapraklarda ise turuncu renk kullanılmıştır. Zemin ise altın ve lacivertle renklendirilmiştir.

37 Hk 3597 envanter numaralı eserin 1b ve 2a varağında yer alan serlevha tezhibinin yazı alanının üst kısmında yer alan dikdörtgen formda tasarlanmış başlık alanı süslemesi ve alt kısımda üst kısım simetrik olarak uygulanan süsleme bulunmaktadır (Resim 6). Bu alanların ortası altın zeminli olup, üzerine üstübeç mürekkebiyle yazı yazılmıştır. Süsleme alanıyla orta kısım altın, yeşil ve kırmızıyla boyanmış olan dendanlarla birbirinden ayrılmıştır. Üst ve alt kısımda penç, gonca, rumi motifi ve yapraklar kullanılarak bir kompozisyon oluşturulmuştur. Motifler pembe, beyaz, sarı, açık mavi ve altın, yapraklar ise altın ve sülyenle renklendirilmiştir. Motiflerin ve yaprakların üzerine sülyen ve kırmızıyla kademe atılmış, bu yöntemle bezemeye zengin bir görünüm kazandırmıştır. Dikdörtgen alanların zemin rengi ise lacivert ve altındır. Bu alanların etrafında yeşil, sarı, beyaz ve kırmızı renk zeminli cetveller yer almaktadır. Her cetvelin etrafına altın kuzular çekilmiştir. Kırmızı renkli olan cetvelin üzerine beyaz renkle “+”, “-” işaretleri yapılmıştır. Beyaz zeminli kenar suyu üzerine mavi renkle kafes formunda bir bezeme, bu formların arasında ise kırmızı renkle ‘s’ şekli mevcuttur. Yeşil renkli cetvel üzerine siyah mürekkeple yapılmış zencerek uygulanmıştır. Cetvel alanının dışına ise dış pervaz tezhibi yapılmıştır. Bu alandaki bezemede ayırma rumi motifiyle paftalar oluşturulmuş, dendanlarla desen sınırlandırılmıştır. Bu desende de yine penç, gonca, rumi motifi ve yapraklar kullanılarak bir kompozisyon oluşturulmuştur. Motifler pembe, beyaz, sarı, açık mavi ve altın, yapraklar ise altın ve sülyenle renklendirilmiştir.

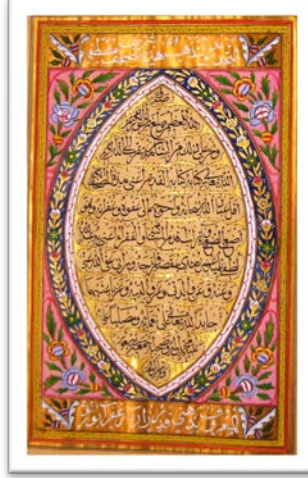
3597 envanter numaralı eserin 604a varağında beyzi (oval) formda hatime sayfası tezhibi yer almaktadır (Resim 7). Hatime sayfasının metin kısmında beyne’s sutûr süslemesi uygulanmıştır. Bu süsleme satır aralarına ve yazının etrafına dendanlarla sınırlandırılmış, altın zemin üzerine iğne perdahı yapılmıştır. Hatime sayfası tezhibinin yazı alanı ve süsleme altınla sıvanmış kuzu ve zemini açık pembeyle renklendirilmiş, üzerine kırmızı renkle dendan formu uygulanmış arasuyu ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca lacivert zemin üzerine yeşil, pembe, beyaz ve sarı renkli penç ve gonca motifinden oluşan tek iplik üzerine yapılmış kompozisyonun uygulandığı ara pervaz yer almaktadır. Bordürlerin dışında kalan kısımda ise zemini pembe renkli ve üzerine barok üslubunda yapılmış sarı, kırmızı, beyaz, mavi ve pembeyle renklendirilmiş gonca, yarı açmış ve tam açmış gül motifi, yeşille zeminli hançer yaprakları ve basit yapraklardan oluşan tek dal üzerinde bir süsleme mevcuttur. Hatime sayfası alanının alt ve üst kısmında yazı alanı bulunmaktadır. Bu kısımdaki yazı alanı altın zeminli olup üstübeç mürekkeple yazılmıştır. Yazının sağ ve sol kısımlarında beyaz ve mavi zeminli hançer yaprağı olduğu düşünülen yapraklar, bordo, mavi ve beyaz zeminli goncagül motifi ve yeşil renkli yapraklardan oluşan natüralist, barok ve rokoko üslubunda bir süsleme yapılmıştır. Yazı ve süslemeli alan altın ve kırmızıyla renklendirilmiş kuzu ve sarıyla boyanmış, üzerine siyah renkle geometrik süslemenin uygulandığı arasuyu ve zemini altın ve sülyenle boyanmış cetvellerle sınırlandırılmıştır.

37 Hk 3597 envanter numaralı eserin 606 varağında ketebe sayfası süslemesi bulunmaktadır (Resim 8). Ketebe sayfasının metin kısmının satır aralarına beyne’s sutûr tekniği uygulanmıştır. Ayrıca cümle sonlarına altın zeminli, yuvarlak ve birbirinden farklı noktalar (durak) yapılmıştır.

Metnin alt kısmında iki kenara üçgen form içerisinde, altın zeminli gonca motifi ve basit yapraklardan oluşan serbest kompozisyon uygulanmıştır. Bu süsleme, altın zeminli kuzu ve zemini pembeyle renklendirilmiş, üzerine kırmızı renkle sarmal zencereğin yapıldığı ara pervazla sınırlandırılmıştır. Metin kısmı ve süsleme alanı dörtkenardan altın cetvel ve kırmızı renkte kuzularla sınırlandırılmıştır.

Resim 6

Resim 7

Resim 8

(37 Hk 3597 Envanter Numaralı Kur'ân-ı Kerîm'in Serlevha, Hatime ve Ketebe Tezhibi)

Eserin 20a varağında yer alan 2. cüz gülü daire formunda yapılmış olup, dairenin etrafı pembe, sarı ve beyazla boyanmış penç, gonca motifi ve tek dal üzerine sıralanmış basit yapraklarla sınırlandırılmıştır (Resim 9). Cüz gülünün orta kısmında yer alan altın zemin üzerine ise üstübeç mürekkebiyle cüz yazısı yazılmıştır. Süslemedeki yazı alanının arasındaki bölüm lacivert zeminlidir ve üzerine beyazla noktalar konulmuştur. Yaprakların ve yazının bulunduğu alana ise iğne perdahı uygulanmıştır. Cüz gülünün alt ve üst kısmına lacivert ve kırmızıyla renklendirilmiş, geometrik formlardan oluşan tığlar yapılmıştır. Üst taraftaki tığın arasına damla formunda altın zeminli küçük bir yazı alanı oluşturulmuş, bu alanın kenarları ise kırmızıyla boyanmıştır.

Eserin 38a varağında yer alan 3. cüz gülü süslemesinde altın zemin üzerine rumi motifi formunda bir kompozisyon yapıldığı görülmektedir (Resim 10). Bu form alt ve üst kısım olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Alt kısmın zemini kırmızıyla renklendirilmiş ve üzerine sarı, beyaz ve turuncu zeminli gonca motiflerinden ve altın zeminli basit yapraklardan oluşan ½ oranında klasik tezhip uygulanmıştır. Üst kısmında ise altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazılmış olduğu bir alan oluşturulmuştur. Bu alanın dış kenarlarına da bordo renkle dendanlar yapılmıştır. Cüz gülü kırmızı ve lacivertle boyanmış geometrik formlardan oluşan tığlarla tamamlanmıştır.

Eserin 58a varağında yer alan 4. cüz gülü sarı, kırmızı ve beyazla renklendirilmiş olan hatayi motifi formunda tasarlanmıştır (Resim 11). Hatayi motifinin göbek kısmı damla şeklinde yapılmış, altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısı yazılmıştır. Bu kısımda altın üzerine iğne perdahı uygulanmıştır. Cüz gülü kırmızı ve lacivertle boyanmış yaprak formu ve geometrik formlardan oluşan tığlarla bitirilmiştir.

Eserin 78a varağında yer alan 5. cüz gülü ise zemini mavi, sarı, beyaz ve pembe olan penç motifi formunda tasarlanmıştır (Resim 12). Penç motifinin orta kısmı yuvarlak formda olup bu

alana altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısı yazılmış, bu yazının kenarlarına ise iğne perdahı uygulanmıştır. Cüz gülü kırmızı ve lacivert renkli yaprak formu ve geometrik formlardan oluşan tığlarla sonlandırılmıştır.

Eserin 98a varağında yer alan 6. cüz gülü altın, mavi, yeşil ve pembe zeminli çarkıfelek penç motifi formunda tasarlanmıştır (Resim 13). Bu formun orta kısmına altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısı yazılmıştır. Bu yazının kenarlarına iğne perdahı uygulanmıştır. Cüz gülünün alt ve üst kısmına lacivert ve kırmızıyla boyanmış, geometrik formlardan oluşan tığlar yapılmıştır. Üst taraftaki tığın arasına damla formunda altın zeminli küçük bir yazı alanı oluşturulmuş, bu alanın kenarları ise kırmızıyla renklendirilmiştir. Penç motifinin yapraklarında, orta kısmında ve üst taraftaki tığın arasına yapılan damla formunda kullanılan altın zemin üzerine iğne perdahı yapılmıştır.

Eserin 118a varağında yer alan 7. cüz gülünün serbest formda kurgulanmış tasarımının merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına ise iğne perdahı yapılan yuvarlak bir yazı alanı mevcuttur (Resim 14). Bu alanın etrafında dış hatları altınla, zemini ise lacivertle renklendirilen, içine pembe, beyaz ve sarı renkli yarım penç motiflerinin yapıldığı yapraklar mevcuttur. Yaprakların dışına pembe ve beyaz zeminli yarım penç motifleri ile dış hatları altınla, zemini yeşille boyanmış yapraklar yapılmıştır. Cüz gülü süslemesinde, alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlar uygulanmıştır.

Eserin 138a varağında yer alan 8. cüz gülünün tasarımında daire formu kullanılmıştır (Resim 15). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazılmış olduğu ve kenarlarına iğne perdahının uygulandığı yuvarlak bir yazı alanı bulunmaktadır. Daire formunun dış hatları ve zemini altınla sıvanmış, içine ise beyaz ve pembeyle renklendirilmiş penç ve gonca motifi ile basit yapraklardan oluşan bir kompozisyon yapılmıştır. Bu formun en dışına kırmızıyla havalı kuzu yapılmış, üzerine ise yine kırmızı renkle noktalar konulmuştur. Cüz gülü süslemesinin alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlar bulunmaktadır.

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

(37 Hk 3597 Envanter Numaralı Kur'ân-ı Kerim'in Cüz Gülleri)

Eserin 158a varağında yer alan 9. cüz gülünün merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazılmış olduğu yuvarlak bir yazı alanı bulunmaktadır. Bu alanın dış

hatları altınla, zeminleri ise altın, yeşil ve lacivertle renklendirilen yaprakların yapılmış olduğu penç motifi formundan oluşmaktadır (Resim 16). Bu formun en dışına pembe zeminli yapraklar yapılmıştır. Yazı alanının kenarlarına ise iğne perdahı uygulanmıştır. Cüz gülü süslemesinin alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızıyla boyanmış, geometrik formlardan oluşan tığlar yer almaktadır.

Eserin 172a varağında yer alan 1. secde gülü süslemesinde tek dal üzerinde natüralist üslupla yapılmış gül formunu andıran bir tasarım uygulanmıştır (Resim 17). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına iğne perdahı yapılan yuvarlak bir yazı alanı bulunmaktadır. Bu alanın etrafına pembe ve sarı renkle boyanmış yapraklar yapılmış, altın zeminli dalın alt ve üst kısmında mavi ve pembe renkli penç ve gonca motifi ile yeşil zeminli yapraklar yapılmıştır.

Eserin 178a varağında yer alan 10. cüz gülü damla formunda tasarlanmıştır. Bu formun merkezinde yine damla formunda altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahı uygulanan bir yazı alanı mevcuttur (Resim 18). Bu alanın dış hattı kırmızı yapılmıştır. Dışındaki kısımda ise pembe, beyaz ve altının kullanıldığı penç, gonca ve basit yapraklardan oluşan bir kompozisyon bulunmaktadır. Cüz gülü süslemesi, alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızıyla renklendirilmiş, geometrik formlardan oluşan tığlarla tamamlanmıştır.

Eserin 198a varağında yer alan 11. cüz gülü hatayi motifi formunda yapılmıştır. Bu formun merkezinde damla şeklinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının yapıldığı yazı alanı bulunmaktadır (Resim 19). Bu alanın dış hattı kırmızı yapılmıştır. Hatayi motifinin yapraklarının dış hatları altınla zemini ise altın ve kırmızıyla boyanmıştır. Bu motifin en dış yaprakları ise pembe ve beyazla renklendirilmiştir. Cüz gülü süslemesi, alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlarla bitirilmiştir.

Eserin 218a varağında yer alan 12. cüz gülü altın, mavi, yeşil ve pembeyle renklendirilen çarkıfelek penç motifi formunda tasarlanmıştır (Resim 20). Bu formun orta kısmına altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısı yazılmış, kenarlarına ise iğne perdahı uygulanmıştır. Cüz gülünün alt ve üst kısmına lacivert ve kırmızı zeminli, geometrik formlardan oluşan tığlar yapılmıştır. Üst taraftaki tığın arasına altın zeminli damla formunda küçük bir yazı alanı oluşturulmuş, bu alanın kenarları ise kırmızıyla boyanmıştır. Penç motifinin yapraklarında, orta kısmında ve üst taraftaki tığın arasına yapılan damla formunda kullanılan altın üzerine iğne perdahı uygulanmıştır.

Eserin 238a varağında yer alan 13. cüz gülü damla formunda tasarlanmıştır. Bu formun merkezinde yine damla formunda altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının uygulandığı, dış hatlarının ise kırmızı olduğu bir yazı alanı mevcuttur (Resim 21). Bu alanın dışındaki kısımda ise lacivert zemin üzerine pembe, beyaz, sarı ve altının kullanıldığı penç, gonca ve basit yapraklardan oluşan yine damla formunda bir kompozisyon uygulanmıştır. Cüz gülü süslemesi, alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızıyla boyanmış, geometrik formlardan oluşan tığlarla sonlandırılmıştır.

Resim 16

Resim 17

Resim 18

Resim 19

Resim 20

Resim 21

(37 Hk 3597 Envanter Numaralı Kur'ân-ı Kerim'in Cüz Gülleri)

Eserin 247b varağında yer alan 2. secde gülü tek dal üzerinde natüralist üslupla yapılmış gül formundadır (Resim 22). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına iğne perdahı uygulanan yuvarlak bir yazı alanı bulunmaktadır. Bu alanın etrafına pembe ve mavi renkle boyanmış yapraklar ile altın zeminli dalın alt ve üst kısmında sarı ve pembe zeminli goncagül motifiyle yeşil renkli yapraklar yapılmıştır.

Eserin 258a varağında yer alan 14. cüz gülü, altın zeminli rumi motifi formunda tasarlanmıştır. Bu form alt ve üst kısım olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır (Resim 23). Alt kısmın zemini kırmızıyla renklendirilmiş ve üzerine beyazla gonca motifi yapılmıştır. Bu motifin iki yanındaki altın zeminli sarmal dallar bu alanın dışına çıkmıştır. Pembe, beyaz ve sarıyla gonca motifleri ile altın ve turuncu renkli basit yapraklardan oluşan bu formun iki yanına uzanan bir kompozisyon yapılmıştır. Üst kısmında ise altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına iğne perdahının uygulandığı bir alan oluşturulmuştur. Cüz gülü kırmızı ve lacivert renkli geometrik formlardan oluşan tığlarla tamamlanmıştır.

Eserin 268a varağında yer alan 3. secde gülü tek dal üzerinde natüralist üslupla damla şeklinde gül motifi formundadır (Resim 24). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına iğne perdahının yapıldığı damla formunda bir yazı alanı bulunmaktadır. Yazı alanının etrafına pembe ve mavi renkli yapraklar yapılmış, altın zeminli dalın alt ve üst kısmında sarı zeminli goncagül motifi ile yeşille renklendirilen yapraklar yapılmıştır. Dalın üzerine iğne perdahı uygulanmıştır.

Eserin 278a varağında yer alan 15. cüz gülü, merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazılmış olduğu yuvarlak bir yazı alanı bulunan, dış hatları altınla zeminleri ise altın ve lacivertle boyanan yaprakların yapıldığı penç motifi formundan oluşmaktadır (Resim 25). Bu formun en dışına da pembe ve beyaz renkli yapraklar uygulanmıştır. Dış hattı kırmızı olan yazı alanının kenarlarına ise iğne perdahı yapılmıştır. Cüz gülü süslemesinin alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızıyla boyanmış, geometrik formlardan oluşan tığlar yapılmıştır.

Eserin 289b varağında yer alan 4. secde gülü hatayi motifi formunda tasarlanmıştır. Bu formun merkezinde damla şeklinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yer aldığı, kenarlarına iğne perdahının yapıldığı yazı alanı bulunmaktadır (Resim 26). Hatayi formunda

pembe, beyaz ve yeşil zeminli yapraklar mevcuttur. Bu formun üst tarafında pembe ve beyazla renklendirilmiş penç motifi bulunmaktadır.

Eserin 298a varağında yer alan 16. cüz gülü motifi damla formunda yapılmıştır. Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının yapıldığı ve yine damla şeklinde bir yazı alanı oluşturulmuştur (Resim 27). Cüz gülünün dış hattı altınla, gülün zemini ise kırmızıyla boyanmış, bu alanın üzerine de altın, beyaz, ve yeşille renklendirilen penç ve gonca motifleriyle basit yapraklardan oluşan kompozisyon tasarlanmıştır. Cüz gülü süslemesinin alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlar mevcuttur.

Eserin 305b varağında yer alan 5. secde gülü tek dal üzerinde natüralist üslupla damla şeklinde gül motifi formunda tasarlanmıştır (Resim 28). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle sure yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına iğne perdahının yapıldığı damla formunda bir yazı alanı bulunmaktadır. Secde gülünün etrafına pembe, beyaz ve sarı renkli yapraklar yapılmış, gülün üst kısmından üzerinde yeşille renklendirilen goncagül motifinin yer aldığı altın zeminli dallar çıkarılmış, bu dalların üst kısmına beyaz ve pembe renkli penç motifi yapılmış, gülün en dışında ise yeşil zeminli yapraklar tasarlanmıştır. Secde gülü yeşille boyanmış tek bir dal üzerindedir.

Eserin 320a varağında yer alan 17. cüz gülü yuvarlak formda tasarlanmıştır. Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazılmış olduğu damla formunda bir yazı alanı bulunmaktadır (Resim 29). Cüz gülünün dış hattı altınla, zemini ise lacivertle boyanmış, üzerine de beyaz, pembe ve sarıyla renklendirilmiş penç motiflerinden oluşan bir süsleme yapılmıştır. Cüz gülünün alt ve üst kısmına lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlar yapılmıştır. Üst taraftaki tığın arasına damla formunda altın zemin üzerine küçük bir yazı alanı oluşturulmuştur. Bu alanın kenarları ise kırmızıdır.

Resim 22

Resim 23

Resim 24

Resim 25

Resim 26

Resim 27

Resim 28

Resim 29

(37 Hk 3597 Envanter Numaralı Kur'ân-ı Kerîm'in Sure ve Cüz Gülleri)

Eserin 332a varağında yer alan 6. secde gülü, tek dal üzerinde natüralist üslupla tasarlanmış gül motifi formunda karşımıza çıkmaktadır (Resim 30). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına iğne perdahının yapıldığı damla formunda bir yazı alanı bulunmaktadır. Bu alanın etrafına pembe ve mavi renkli yapraklar uygulanmıştır. Bununla birlikte altın zeminli dalın alt ve üst kısmında beyazla boyanmış, mavi renkle de gölge yapılmış olan hançer yaprakları, bu yaprakların sırt kısımlarında ise sarı, beyaz ve pembeyle renklendirilmiş penç motifleri ile yeşil renkli yapraklar yapılmıştır.

Eserin 340a varağında bulunan 18. cüz gülü hatayı motifi formunda yapılmıştır. Bu formun merkezinde damla şeklinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazıldığı, kenarlarına işne perdahının yapıldığı yazı alanı bulunmaktadır (Resim 31). Hatayı motifinin yapraklarının dış hatları altınla zemini ise altın, lacivert ve kırmızıdır. Bu motifin en dış yaprakları ise pembe ve beyazla renklendirilmiştir. Cüz gülü süslemesi, alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlarla sonlandırılmıştır. Üst taraftaki tığın arasına damla formunda altın zemin üzerine küçük bir yazı alanı oluşturulmuş, bu kısımda da işne perdahı uygulanmış, kenarları ise kırmızıyla boyanmıştır.

Eserin 360a varağında yer alan 19. cüz gülü yuvarlak formda yapılmış olup, dairenin etrafına altın, pembe ve beyaz zeminli penç, gonca motifi ve sarmal dallarla birlikte basit yapraklardan oluşan bir tasarım uygulanmıştır (Resim 32). Bu tasarımda kullanılan bazı yaprakların zemini kırmızıyla renklendirilmiştir. Cüz gülünün orta kısmında altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısı yazılmıştır. Yaprakların ve yazının bulunduğu alana ise işne perdahı uygulanmıştır. Cüz gülünün alt ve üst kısmına lacivert ve kırmızıyla, geometrik formlardan oluşan tığlar uygulanmıştır.

Eserin 363b varağında yer alan 7. secde gülü tek dal üzerinde natüralist üslupla yapılmış gül motifi formundadır. Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yazıldığı, kenarlarına işne perdahının yapıldığı damla formunda bir yazı alanı bulunmaktadır (Resim 33). Bu alanın etrafına pembe ve mavi renkli yapraklar uygulanmış, altın zeminli dalın alt ve üst kısmında sarı, mavi ve pembeyle renklendirilmiş penç ve goncagül motifi ile yeşil renkli yapraklar yapılmıştır.

Eserin 377b varağında yer alan 8. secde gülü tek dal üzerinde natüralist üslupla yapılmış gül motifi formundadır (Resim 34). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına işne perdahının uygulandığı yuvarlak bir yazı alanı bulunmaktadır. Bu alanın etrafında, pembe ve mavi renkli yapraklar yapılmış, altın zeminli dalın alt ve üst kısmında sarıyla boyanmış penç ve goncagül motifi ile yeşille renklendirilmiş yapraklar mevcuttur.

Eserin 380a varağında bulunan 20. cüz gülünün daire bir alan içerisine altın, kırmızı ve lacivertle renklendirilmiş çarkıfelek penç motifi formunda yapıldığı görülmektedir (Resim 35). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısı yazılmış, kenarlarına işne perdahının uygulandığı ve bordoyla renklendirilen bir yazı alanı mevcuttur. Cüz gülünün alt ve üst kısmına lacivert ve kırmızıyla boyanmış, geometrik formlardan oluşan tığlar yapılmıştır. Üst taraftaki tığın arasına damla formunda altın zeminli küçük bir yazı alanı oluşturulmuş, bu kısımda da işne perdahı uygulanmış, kenarları ise kırmızıyla renklendirilmiştir.

Eserin 400a varağında yer alan 21. cüz gülü, merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına işne perdahının yapıldığı yuvarlak bir yazı alanı bulunan, dış hatları altınla zeminleri ise altın ve kırmızıyla boyanan yaprakların yapıldığı penç motifi formundan oluşmaktadır (Resim 36). Bu formun en dışında da sarı ve beyaz renkli yapraklar mevcuttur. Cüz gülü süslemesinin alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızıyla renklendirilen, geometrik formlardan oluşan tığlar yapılmıştır. Üst taraftaki tığın başlangıç kısmına damla formunda altın zeminli küçük bir yazı alanı oluşturulmuş, bu kısımda da işne perdahı uygulanmış, kenarları ise kırmızıyla boyanmıştır.

Resim 30

Resim 31

Resim 32

Resim 33

Resim 34

Resim 35

Resim 36

(37 Hk 3597 Envanter Numaralı Kur'ân-ı Kerim'in Sure ve Cüz Gülleri)

Eserin 414a varağında yer alan 9. secde gülü tek dal üzerinde natüralist üslupla yapılmış gül motifi formundadır (Resim 37). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının uygulandığı yuvarlak bir yazı alanı bulunmaktadır. Bu alanın etrafına pembe ve sarı renkle boyanmış yapraklarla, altın zeminli dalın alt ve üst kısmında sarı ve pembeyle renklendirilen goncagül motifi ve yeşil renkli yapraklar yapılmıştır.

Eserin 420a varağında yer alan 22. cüz gülü hatayi motifi formunda yapılmıştır. Bu formun merkezinde damla şeklinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının uygulandığı ve kırmızıyla renklendirilen bir yazı alanı bulunmaktadır (Resim 38). Hatayi motifinin yapraklarının dış hatları altınla, zemini altın, lacivert ve yeşille boyanmıştır. Bu motifin en dış yaprakları ise pembe ve beyazdır. Cüz gülü süslemesi, alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlarla bitirilmiştir. Üst taraftaki tığın arasına damla formunda altın zeminli küçük bir yazı alanı oluşturulmuş, bu kısımda da iğne perdahı uygulanmıştır.

Eserin 440a varağında yer alan 23. cüz gülü yuvarlak formda yapılmış olup, dairenin etrafına pembe ve beyazla boyanmış penç motifi ve altın zeminli sarmal dallarla birlikte basit yapraklardan oluşan bir tasarım uygulanmıştır (Resim 39). Cüz gülünün orta kısmında altın zemin üzerine ise üstübeç mürekkebiyle cüz yazısı yazılmıştır. Süsleme ve yazı alanının arasındaki bölüm ise altın zeminlidir. Yaprakların ve yazının bulunduğu alana ise iğne perdahı yapılmıştır. Cüz gülünün alt ve üst kısmına lacivert ve kırmızıyla boyanmış, geometrik formlardan oluşan tığlar yapılmıştır. Üst taraftaki tığın arasına damla formunda altın zeminli küçük bir yazı alanı oluşturulmuş, bu kısımda da iğne perdahı uygulanmış, kenarlarına ise kırmızıyla noktalar konmuştur.

Eserin 452a varağında yer alan 10. secde gülü tek dal üzerinde natüralist üslupla yapılmış gül motifi formundadır (Resim 40). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının uygulandığı damla formunda bir yazı alanı bulunmaktadır. Bu alanın etrafına pembe ve mavi renkli yapraklar yapılmış, altın zeminli dalın alt ve üst kısmında mavi ve pembeyle renklendirilmiş penç motifi ile yeşille boyanmış yapraklar yapılmıştır.

Eserin 460a varağında yer alan 24. cüz gülü damla formunda tasarlanmıştır. Bu formun merkezinde yine damla formunda altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının

yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının uygulandığı bir yazı alanı mevcuttur (Resim 41). Dışındaki kısımda ise lacivert zemin üzerine pembe, beyaz, sarı ve altının kullanıldığı penç, gonca ve basit yapraklardan oluşan yine damla formunda bir kompozisyon yapılmıştır. Cüz gülü süslemesi, alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızıyla boyanmış, geometrik formlardan oluşan tığlarla tamamlanmıştır.

Eserin 478a varlığında yer alan 11. secde gülü tek dal üzerinde natüralist üslupla yapılmış hatayi motifi formundadır (Resim 42). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının yapıldığı damla formunda bir yazı alanı bulunmaktadır. Bu alanın etrafına pembe, mavi ve sarı renkle boyanmış yapraklar yapılmış, altın zeminli dalın üst kısmında mavi ve pembeyle renklendirilmiş penç motifi ile alt ve üst kısmına yeşil renkli yapraklar uygulanmıştır.

Eserin 480a varlığında yer alan 25. cüz gülü hatayi motifi formunda yapılmıştır. Bu formun merkezinde damla şeklinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının yapıldığı ve kırmızıyla renklendirilmiş bir yazı alanı bulunmaktadır (Resim 43). Hatayi motifinin yapraklarının dış hatları altınla zemini ise lacivert, yeşil ve kırmızıyla boyanmıştır. Bu motifin en dış yaprakları ise pembe ve beyazdır. Cüz gülü süslemesi, alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlarla sonlandırılmıştır.

Resim 37

Resim 38

Resim 39

Resim 40

Resim 41

Resim 42

Resim 43

(37 Hk 3597 Envanter Numaralı Kur'ân-ı Kerîm'in Sure, Secde ve Cüz Gülleri)

Eserin 500a varlığında yer alan 26. cüz gülü, altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazılmış olduğu yuvarlak bir yazı alanı bulunan, dış hatları altınla zeminleri ise kırmızı, lacivert, yeşil ve altınla boyanmış yaprakların yapıldığı penç motifi formundan oluşmaktadır (Resim 44). Bu formun en dışına da beyaz ve pembe renkle yapraklar uygulanmıştır. Yazı alanının kenarlarına ise iğne perdahı yapılmış ve kırmızıyla renklendirilmiştir. Cüz gülü süslemesinin alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlar yapılmıştır. Üst taraftaki tığın başlangıç kısmında altın ve pembeyle küçük bir penç motifi yapılmış, bu motifin altın zeminli kısımlarına da iğne perdahı uygulanmıştır.

Eserin 520a varlığında bulunan 27. cüz gülü, altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına iğne perdahının yapıldığı ve kırmızıyla renklendirildiği yuvarlak bir yazı alanı bulunan, pembe, mavi ve yeşille boyanmış yaprakların yapıldığı çarkıfelek penç motifi formundan oluşmaktadır (Resim 45). Bu formun en dışına da sarı ve mavi renkle yapraklar uygulanmıştır. Cüz gülü süslemesinin alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli,

geometrik formlardan oluşan tığlar yapılmıştır. Üst taraftaki tığın başlangıç kısmına damla formunda altın zeminli küçük bir yazı alanı oluşturulmuş, bu kısımda da iğne perdahı uygulanmış, kenarları ise kırmızıyla renklendirilmiştir.

Eserin 526a varağında yer alan 12. secde gülü tek dal üzerinde natüralist üslupla yapılmış hatayi motifi formundadır (Resim 46). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının uygulandığı, dendanlarla oluşturulan damla formunda bir yazı alanı bulunmaktadır. Bu alanın etrafına pembe, mavi ve sarı renkle boyanmış yapraklar yapılmış, altın zeminli dalın üst kısmına mavi ve pembeyle renklendirilmiş goncagül motifi, alt ve üst kısmına ise yeşil renkli yapraklar yapılmıştır.

Eserin 540a varağında yer alan 28. cüz gülü hatayi motifi formunda yapılmıştır. Bu formun merkezinde dendanlarla oluşturulan, altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının uygulandığı, bir yazı alanı bulunmaktadır (Resim 47). Hatayi motifinin yapraklarının dış hatları altınla zemini ise lacivert, altın ve kırmızıyla boyanmış, bu motifin en dış yaprakları ise pembe ve beyazla renklendirilmiştir. Cüz gülü süslemesi, alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlarla tamamlanmıştır.

Eserin 540a varağında yer alan süsleme pembe ve beyazla renklendirilen gonca motifi ve altınla boyanmış sarmal dal ve basit yapraklardan oluşan serbest tarzda bir kompozisyon olarak eserin metninin besmele yazısının “s” harfinin üzerindeki boşluk alana tasarlanmıştır (Resim 48). Bezemenin son kısmında yapılan yaprak ise turuncudur.

Resim 44 Resim 45 Resim 46 Resim 47 Resim 48
(37 Hk 3597 Envanter Numaralı Kur'ân-ı Kerîm'in Serbest Formda Yapılmış Süslemesi, Secde ve Cüz Gülleri)

Eserin 560a varağında yer alan 29. cüz gülü, merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına iğne perdahının uygulandığı ve kırmızıyla renklendirilmiş yuvarlak bir yazı alanı bulunan, dış hatları altınla, zeminleri ise kırmızı, altın ve lacivertle boyanan yaprakların yapıldığı penç motifi formundadır (Resim 49). Bu formun en dışına da beyaz ve pembe renkli yapraklar uygulanmıştır. Cüz gülü süslemesinin alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlar yapılmıştır. Üst taraftaki tığın arasına altın ve yeşille renklendirilen küçük damla formu oluşturulmuş, bu motifin altın zeminli kısımlarına da iğne perdahı uygulanmıştır.

Eserin 560a varağında yer alan eserin metninin besmele yazısının “s” harfinin uzantısının üzerindeki boşluk alana pembe ve altın zeminli penç motifi ve yapraklardan oluşan bir süsleme yer almaktadır (Resim 50).

Eserin 580a varağında yer alan 30. cüz gülü damla formunda yapılmıştır. Bu formun merkezinde dendanlarla oluşturulan, altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle cüz yazısının yazıldığı, kenarlarına iğne perdahının uygulandığı bir yazı alanı bulunmaktadır (Resim 51). Yazı alanının etrafını çevreleyen yaprakların dış hatları altınla zemini ise yeşil ve kırmızıyla boyanmıştır. Yaprakların etrafı lacivertle renklendirilmiş, bu formun en dışına ise pembe ve beyaz renklerden oluşan gonca motifi ve altın zeminli sarmal dal ve basit yapraklardan oluşan bir tasarım yapılmıştır. Cüz gülü süslemesi, alt ve üst kısmında lacivert ve kırmızı renkli, geometrik formlardan oluşan tığlarla sonlandırılmıştır.

Eserin 580a varağında yer alan süsleme pembe ve beyazla renklendirilen gonca motifi ve altın zeminli sarmal dal ve basit yapraklardan oluşan simetrik tarzda bir kompozisyon olarak eserin metninin besmele yazısının “s” harfinin uzantısının üzerindeki boşluk alana tasarlanmıştır (Resim 52). Bezemenin son kısımlarına yapılan yapraklar ise turuncuyla renklendirilmiştir.

Eserin 588a varağında yer alan 13. secde gülünün merkezinde altın zemin üzerine secde yazısının yazıldığı damla formunda bir alan bulunan, etrafına ise pembe, altın mavi ve kırmızıyla renklendirilen dendan vari formlar, yapraklar ve penç motifinden oluşan ve yeşille boyanan yaprakların uygulandığı bir süsleme görülmektedir (Resim 53). Gül süslemesinde altın zemin üzerine iğne perdahı uygulanmış, yer yer gölgeli boyama tercih edilmiştir.

Eserin 597b varağında yer alan 14. secde gülü süslemesinde, altın zeminli tek dal üzerinde natüralist üslupla yapılmış hatayi motifi formunun uygulandığı görülmektedir (Resim 54). Bu formun merkezinde altın zemin üzerine üstübeç mürekkebiyle secde yazısının yazılmış olduğu, kenarlarına iğne perdahının uygulandığı damla formunda bir yazı alanı bulunmaktadır. Bu alanın etrafına pembe, turuncu, sarı ve mavi renkle boyanmış yapraklar yapılmış, hatayi motifinin üst tarafında altın zeminli dalın üzerine beyazla renklendirilmiş, mavi renkle de gölge yapılmış olan hançer yaprağı, bu yaprağın sırt kısmında ise sarı, beyaz ve pembeyle yapılmış penç motifleri ile yeşil renkli yapraklar uygulanmıştır.

Resim 49

Resim 50

Resim 51

Resim 52

Resim 53

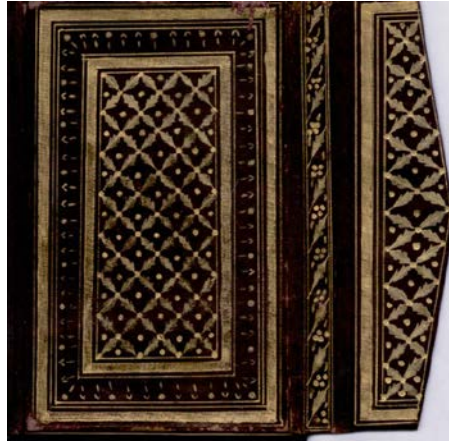

Resim 54

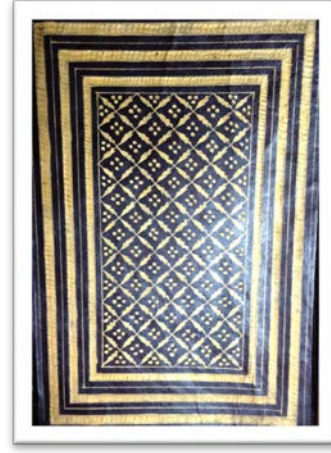
(37 Hk 3597 Envanter Numaralı Kur'ân-ı Kerîm'in 560a ve 580a Varağında Yer Alan Metnin Besmele Yazısının "S" Harfinin Uzantısının Üzerindeki Boşluk Alana Uygulanan Süsleme, Cüz Güllü ve Secde Gülleri)

Değerlendirme ve Karşılaştırma

XIX. yüzyılda yaygın olarak yapılan zilbahar (kafes) cilt süslemesinin, analiz edilen Kur'ân-ı Kerîm'in cildinde de uygulandığı görülmektedir. Eserin cildi, 06 Mil Yz A 6876 envanter numarasına kayıtlı Kur'an-ı Kerîm'in cildiyle karşılaştırılmış, XIX. yüzyıla tarihlendirilen iki eserin de zilbahar (kafes) cilt süsleme özelliğini yansıttığı gözlemlenmiştir (Resim 55, 56). İki eserde yer alan zilbahar cilt süsleme öğelerinin benzerlik gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla eserin cilt süsleme özellikleri bakımından dönemini yansıttığı söylenebilir.

Resim 55

Resim 56

(Ankara Milli Kütüphane'de Bulunan 06 Mil Yz A 6876 Envanter Numaralı Kur'ân-ı Kerîm'in Cildi (Kantar, 2017: 263) ve 37 Hk. 3597 Envanter Numaralı Kur'an-ı Kerîm'in Cildi)

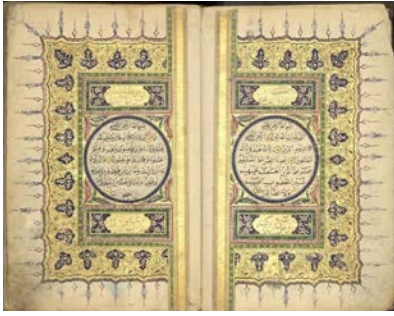
Çalışmaya konu olan Kur'ân-ı Kerîm'in tezhip süslemesine bakıldığında genel itibariyle alışlagelmiş Kur'an-ı Kerîm süsleme alanlarına yapıldığı görülmektedir. (XIX. yüzyılda üretilen tezhip örneklerinde hem klasik üslupta, hem natüralist üslupta, hem de barok-rokoko üslubunda eserler verilmiştir. Zira XIX. yüzyıl olması klasik üslubun tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Eserin süsleme özellikleri değerlendirildiğinde süsleme örneklerinin klasik üslubu da yansıttığı açıktır. Fakat bununla birlikte hem natüralist, hem de barok-rokoko üslubunu yansıtan örnekler de mevcuttur). Eserin gül bezemeleri tek dal üzerinde yapılmış natüralist üslupta çiçekleri

andırmaktadır. Bazıları natüralist üslup formunda klasik motiflerle oluşturulmuştur. Eserin serlevha tezhibi metin alanının satır aralarına yapılan nokta (durak) süslemelerinde birinin akant yaprağı formunda yapıldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca eserin hatime sayfasında bulunan koltuk süslemesinde ve yazının dışında kalan üçgen formda tasarlanan alanlardaki süslemede natüralist üslupta yapılmış gül ve goncagül motifi aynı zamanda barok rokoko üslubunda tasarlanmış akant yaprağı formunda hançer yaprağı yer almaktadır. Gül, özellikle XIX. yüzyıl kitap sanatlarının vazgeçilmez bezeme unsurlarından olup süsleme programının başlıca motiflerinden biri haline geldiği ifade edilmektedir. XIX. yüzyıla tarihlendirilen Christie's, 2015a, TIEM 4414, Christie's, 2015b, Christie's, 2015c'de (Resim 57, 58, 59, 60) yer alan Kur'an-ı Kerim örneklerinde yer alan serlevha tezhiplerinde gül motifinin kullanıldığı görülmektedir (Toprak,2016: 132-133). Yazının etrafındaki ara pervaz alanında ise klasik üslupla yapılmış bir kompozisyon tasarlanmıştır. Bu tasarımlardan yola çıkılarak eserin tezhip süslemesinde hem natüralist, hem barok rokoko üslubu, hem de klasik üslubun bir arada kullanıldığı, dolayısıyla XIX. yüzyıl tezhip sanatının karakteristik özelliklerini yansıttığı söylenebilir.

Resim 57 Resim 58 Resim 59 Resim 60
(Christie's, 2015a, TIEM 4414, Christie's, 2015b, Christie's, 2015c'de Muhafaza Edilen Mushaf-ı Şerifler)

Analiz edilen Kur'an-ı Kerim'in serlevha tezhibinin metni daire bir form içerisine yazılmıştır (Resim 65). XIX. yüzyıla ait başka Kur'an-ı Kerimler de incelenmiş, hem zilhahar tekniğinde yapılmış cilde hem de daire formunda yazı alanına sahip serlevha örneklerine rastlanmıştır (Resim 61, 62, 63, 64). 06 Mil 6572, 06 Mil 4896 ve 06 Mil 6876 ve M.65 Envanter Numaralı Kur'an-ı Kerimler ve çalışma kapsamında analiz edilen 37 Hk. 3597 Envanter Numaralı Kur'an-ı Kerim'in serlevha tezhipleri karşılaştırılmış, eserlerin hepsinin serlevha metninin daire formu içerisine yazıldığı tespit edilmiştir. Yazı alanının daire form içerisine alınması diğer dönemlerde yapılan çalışmalara göre farklılık arz etmektedir. Bu bilgilerden yola çıkılarak eserin dönem özelliklerini yansıttığı düşünülebilir.

Resim 61

Resim 62

Resim 63

(Ankara Milli Kütüphane’de Bulunan 06 Mil 6572, 06 Mil 4896 ve 06 Mil 6876 Envanter Numaralı Kur’ân-ı Kerîmler’in Serlevha Tezhipleri, (Kantar, 2017: 179-221-264)

Resim 64

Resim 65

Topkapı Sarayı Kütüphanesi’nde Bulunan M.65 Envanter Numaralı Kur’ân-ı Kerîm’in Serlevha Tezhibi (Tekin, 2008: 246) ve 37 Hk. 3597 Envanter Numaralı Kur’an-ı Kerîm’in Serlevha Tezhibi

SONUÇ

Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi’nde muhafaza edilen, hatime ve ketebe sayfasında bulunan metinde yazarı Abdullah Lütfi, müzehhibi ise Zihni Kadirzâde Mustafa olduğu bilgisinin yer aldığı 37 HK 3597 envanter numaralı Kur’ân-ı Kerîm, geleneksel Türk sanatları bünyesinde yer alan kitap sanatları çerçevesinde analiz edilmiştir. Kur’ân-ı Kerîmde hat, tezhip ve cilt sanatı örnekleri mevcuttur. Fakat söz konusu çalışma, tezhip ve cilt sanatı açısından değerlendirilmiştir. Eserin envanter kaydında ve ketebe sayfasında yer alan metinde istinsah edildiği tarih hicri 1290 olarak geçmektedir. Miladi 1872’ye denk gelen eser XIX. yüzyılın son çeyreğine tekabül etmektedir.

37 HK 3597 envanter numaralı Kur’ân-ı Kerîm’in cilt kabı süslemesinde alt kap, üst kap, mıklep ve yan kağıdı süslemesi mevcuttur. Kur’ân-ı Kerîm’in süsleme alanlarına bakıldığında zahriye tezhibi ve sûre başı tezhibinin olmadığı görülmektedir. Eserde serlevha tezhibi, serbest formda yapılmış tezhipler, hatime (ketebe) sayfası tezhibi, güller (cüz ve secde), duraklar (nokta), tığlar, cetvel ve zencerek, aynı zamanda beyne’s sütür süslemesinin yapıldığı alanlar bulunmaktadır. Eserde zemin boyama, tonlama, çift tahrir (negatif) ve iğne perdahı uygulanmıştır.

37 HK 3597 envanter numaralı Kur’ân-ı Kerîm’in 1b ve 2a varağında serlevha tezhibi, 604a varağında hatime sayfası tezhibi, 606a varağında ketebe sayfası tezhibi, 1b, 2a, 604a ve 606a

varağında beyne's sutûr süslemesi, 20a varağında 2. cüz gülü, 38a varağında 3. cüz gülü, 58a varağında 4. cüz gülü, 78a varağında 5. cüz gülü, 98a varağında 6. cüz gülü, 118a varağında 7. cüz gülü, 138a varağında 8. cüz gülü, 158a varağında 9. cüz gülü, 172a varağında 1. secde gülü, 178a varağında 10. cüz gülü, 198a varağında 11. cüz gülü, 218a varağında 12. cüz gülü, 238a varağında 13. cüz gülü, 247b varağında 2. secde gülü, 258a varağında 14. cüz gülü, 268a varağında 3. secde gülü, 278a varağında 15. cüz gülü, 289b varağında 4. secde gülü, 298a varağında 16. cüz gülü, 305b varağında 5. secde gülü, 320a varağında 17. cüz gülü, 332a varağında 6. secde gülü, 340a varağında 18. cüz gülü, 360a varağında 19. cüz gülü, 363b varağında 7. secde gülü, 377b varağında 8. secde gülü, 380a varağında 20. cüz gülü, 400a varağında 21. cüz gülü, 414a varağında 9. secde gülü, 420a varağında 22. cüz gülü, 440a varağında 23. cüz gülü, 452a varağında 10. secde gülü, 460a varağında 24. cüz gülü, 478a varağında 11. secde gülü, 480a varağında 25. cüz gülü, 500a varağında 26. cüz gülü, 520a varağında 27. cüz gülü, 526a varağında 12. secde gülü, 540a varağında 28. cüz gülü, 560a varağında 29. cüz gülü, 580a varağında 30. cüz gülü, 588a varağında 13. secde gülü, 597b varağında ise 14. secde gülü yer almaktadır. Eserde toplamda 29 cüz gülü ve 14 secde ayeti gülü süslemesi bulunmaktadır. Eserin tüm sayfalarında nokta (durak) süslemesi mevcuttur.

37 HK 3597 envanter numaralı Kur'ân-ı Kerîm'in süslemelerinde kullanılan motifler ve süsleme elemanları, penç, gonca, ayırma rumi, gül, gonca gül, hançer yaprağı, akant yaprağı, hatayi motifi, açık ve kapalı formda tasarlanmış yapraklar, dendandır.

37 HK 3597 envanter numaralı Kur'ân-ı Kerîm'in tezhip süslemelerinde kullanılan renkler yeşil, pembe, sarı, açık mavi, sarı altın, kırmızı, beyaz, turuncu, lacivert, kobalt mavi ve mordur.

37 HK 3597 envanter numaralı Kur'ân-ı Kerîm'in süsleme özellikleri klasik üslup, natüralist üslup ve barok-rokoko üslubunu yansıtmaktadır. Eserde bahsi geçen üslupta uygulanmış süsleme öğelerinin bir arada kullanıldığı gözlemlenmiştir. Eserin cildinin zilbahar süslemesi ve tezhip süslemelerinde mevcut olan üsluplar açısından ait olduğu XIX. yüzyıl dönem özelliklerini yansıttığı düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Aritan, A. S. (1993). " Ciltçilik ", İslam Ansiklopedisi, Cilt:VII, 551-557.
- Balkanal, Z. (2002). "Bilgi ve Sanatı Kaplayan sanat: ciltçilik", Türkler Ansiklopedisi, Cilt:XII, 341-349.
- Bilgin, O. (2013). "Yazma", İslam Ansiklopedisi, Cilt:43, 369-373.
- Demiriz, Y. (1995). "19. Yüzyılda Elifba Cüzleri", Mozaik, Sayı:2, 38-42.
- Derman, Ç. (1999) "Osmanlı Asırlarında, Üslup ve Sanatkârlarıyla Tezhip Sanatı", Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt:11, 108-119.
- Kantar, E. (2017). Ankara Milli Kütüphanesinde Bulunan XIX. Yüzyıla Ait Bir Grup Kur'ân-ı Kerîm'in Tezyinat Bakımından İncelenmesi, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- Mahir, B. (1992). "Topkapı Saray Kütüphanesi'nin Kur'an Koleksiyonu", Türkiyemiz, Sayı:67, 17-26.
- Özcan, A. R. (1993). "Osmanlılarda Kitap Sanatları, Osmanlılarda Cilt", Osmanlı Ansiklopedisi, İstanbul.
- Taşkale, F. (2010) "Gelenekten Geleceğe Tezhip Sanatında Bir Yolculuk", İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sanat ve Meslek Eğitim Kursları El Sanatları Dergisi, Sayı:9, 6-19.
- Tekin, B. B. (2008). Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Tezhip Sanatı (1789-1922), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Kayseri.
- Toprak, F. A. (2016). "Christie's Müzayedelerinde Satışa Sunulmuş XIX. Yüzyıl Osmanlı Dönemine ait Mushaf-ı Şerîf'lerde Serlevha Bezemeleri", Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Sayı:6(14),130-145.
- Yağmurlu, H. (1973) "Tezhip San'atı Hakkında Genel Açıklamalar ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde İmzalı Eserleri Bulunan Tezhip Ustaları", Türk Etnografya Dergisi, 79-129.

*Bu makale benzerlik taramasına tabi tutulmuştur.
Araştırma Makalesi/ Research Article*

İBN HALDUN'DA VE MARX'DAKİ EMEK-DEĞER VE KÂR DÜŞÜNCELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI VE İKTİSAT TARİHİ DİNAMİKLERİ

Bahadır Emre Küçükcalay*

Özet

Bu makale İbn-i Haldun'un emek/kâr ve Karl Marx'ın artı değer teorilerinin aralarındaki benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyarak İbn-i Haldun'un Marksist düşünceyi önceleyip öncelemediği, farklı bir deyişle ona kaynak olup olamayacağını tartışmak ana amacıyla kaleme alınmıştır. Çalışmanın temel sorusu, İbn-i Haldun Marksvari bir artı değer teorisine sahip miydi veya Marxist artı değer düşüncesini önceliyor muydu şeklinde söylemek mümkündür. Bunun için her iki düşünürün de bir üretim sonucunda elde edilen geliri ne şekilde tahlil ettikleri çözümlenerek bu düşüncelerin benzerlik ve farklılıkları ortaya konulacaktır. Elde edilmesi umulan muhtemel sonuç, İbn-i Haldun'un Marxist artı değer düşüncesinin öncülü olan bir düşünceyi iddia etmediği, bu iki bakış arasında önemli farklılıklar olduğudur. Bir başka sonuç, her iki düşünürün rızık-kâr ve artı değer düşüncelerinin onların insanlık tarihine ilişkin yorumlarında kimi roller üstlendiği ama düşüncelerinin dinamiklerinin iktisadi tarihe ilişkin kökenlerinin farklı olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Marx, İbn-i Haldun, Artı Değer, İktisadi Düşünce, Kâr, İktisat Tarihi.

COMPARISON OF LABOR-VALUE AND PROFIT THOUGHTS IN IBN KHALDUN AND MARX AND THE DYNAMICS IN ECONOMIC HISTORY

Abstract

This article is penned with the main aim of discussing whether Ibn Khaldun preceded Marxist thought, or could be considered as a source for it in other words, by demonstrating the similarities and differences between Ibn Khaldun's labour/profit and Karl Marx's surplus value theories. The main question of this study can be formulated as: Did Ibn Khaldun have a Marxian surplus value theory? Or, did he precede the Marxist surplus value theory? To answer these questions, how the two thinkers analyzed the income generated from production will be examined and the similarities as well as differences of these thoughts will be presented. The anticipated and probable conclusion is that Ibn Khaldun did not put forth a thought that preceded the Marxist thought of surplus value and there are significant differences between these two views. Another conclusion is that the livelihood-profit and surplus value thoughts of these two thinkers played certain roles on their commentary of history of humanity but there are also differences between the dynamics of their thoughts' economic history backgrounds.

Keywords: Marx, Ibn-i Khaldun, Surplus Value, Economic Thought, Profit, Economic History.

* Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü İktisat Tarihi ve İktisadi Düşünceler Tarihi Araştırma Görevlisi. bahadirkucukcalay@sdu.edu.tr.

1. GİRİŞ

İktisadi düşünce tarihinde bir malın değerinin kaynağı ve değişime girdiğindeki ölçüsü, yani bir başka mal ile hangi oranda değişime konu olacağı sorusu temel bir mesele olmuştur. Bunun bir uzantısı olarak ticaretten elde edilen kazancın meşruiyeti de tartışılmıştır. Bu iki sorunun yoğun bir şekilde tartışılmasının nedenlerinden ilki, değişim işleminin değişimi yapanlar arasında bir değer transferini de gerçekleştirmiş olması nedeniyle taraflardan birisinin diğerine daha fazla ya da az değer aktarımına neden olabilmesi ve tarafların zenginlik düzeylerini bozabilmesidir. Bu ise ilk bakışta adalet ve eşitlik düşüncelerine aykırılık taşımaktadır. Ticarete de aynı durum söz konusudur. Zira bir malın satın alınarak üzerine değer katmadan satılması neticesinde gelir elde etmenin gerekçeleri de yoğun bir şekilde tartışılmıştır.

Bu konunun tartışılmasının bir diğer nedeni ekonominin kalbini oluşturan mübadele işleminde taraflardan birisinin diğerini sömürüp sömürmediği sorusuna cevap bulma gayretidir. Şayet bir mübadele işleminde taraflardan birisi diğerine daha fazla bir değer aktarıyorsa o zaman burada bir sömürünün olduğuna ve toplumlar içindeki servet birikiminin nedeni olarak bu değişim işlemi kaynak olarak almak gerekmektedir. Bu ise ilerleyen tarihlerde piyasa ekonomisi taraftarları ve sosyalist iktisatçılar arasındaki tartışmaların kalbini oluşturacaktır. Ancak eşit değerlerin değişilmesi gerektiği iddia edilirse bu kez de değişime konu olan malların değerlerinin değişim öncesinde bilinmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Bir malın değeri konusu ve ticaretten elde edilen kazancın meşru olup olmadığı hususu ilkçağlardan beridir tartışmaya konu olmuştur. Xenephone *Oeconomicus* isimli eserinde bir flütün kullanım değeri ile mübadele değeri ayırımına girişmişti (Sedlacek 2017: 108-109). Aristoteles *Nikomakhos'a Etik* isimli kitabında adaleti incelerken dağılım, düzeltim ve mübadele adaleti kavramlarına değinerek mübadelede de adaletin olması gerektiğini öne sürmüştü (Aristoteles 2012: 93-94,97). *Politika* isimli kitabında ise bir malın kullanım ve mübadele olmak üzere iki değere sahip olduğunu, örneğin bir ayakkabının kullanmak amacıyla yapıldığını, bunun mübadeleye konu olmasının onun doğasına aykırı olduğunu ifade ediyor ve ticareti doğal olmayan para kazanma yöntemleri arasında sayarak ötekileştiriyordu (Aristoteles 1982: 29).

Orta Çağ'a gelindiğinde Hıristiyanlığın ve Skolastik felsefenin etkisi ile bir malın değerinin önceden bilinebilirliği inancına dayanan *adil fiyat doktrini* etkili olacaktı. Bu doktrin de Hıristiyanlığın adalet ve ticaret anlayışının, kilise babaları döneminde bu iki hususa yönelik yorumların etkisi olacak ve değişilen malların eşit değerde olması adalete istinat ettiği, ticaretin ise bir tür para sevgisi içerdiği, kişisel çıkarı öncelediği, tüccarın yalan ve kazanma hırsı ile hareket ettiği ve toplumsal yapıdaki servet dağılımını bozarak sınıfsal yapının bozulmasına neden olacağı için dışlanmıştı.¹ Tüccarların meşru bir sınıf olarak kabul edilmeleri 13. yüzyılın başlarında kabul edilmeye başlansa da adil fiyat doktrininden vazgeçilmesi için 16. yüzyılı beklemek gerekecekti.

18. yüzyıla gelindiğinde Adam Smith ile birlikte bir malın değerinin kaynağının ne olduğu, bu kaynağın nasıl belirgin bir hale geldiği ve bu mal piyasaya değişim için geldiği zaman diğer mallar ile arasında hangi oranda bir değişim işlemi olacağı tartışmaları yoğunlaşmaya başlamıştır. Smith ile hızlanan tartışmaya David Ricardo, J. B. Say, W. N. Senior, W. S. Jevons, Carl Menger ve Karl Marx gibi isimler de dahil olacaktı.²

¹ Çok geniş bilgi için bkz.; A. Mesud Küçükkalay, *Adil Fiyat -Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla-*, Ötüken Yayınları, İstanbul: 2017, s. 108-175.

² Bu düşünürlerin değer konusundaki yaklaşımları için toplu bir değerlendirme için bkz.: Sema Y. Genç-Tuğçe Çağlayan, "İktisadi Düşüncede Değerin Kaynağı Sorunsalı", *Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, C. 2, 2017, s. 667-680. Ayrıca bkz.: Küçükkalay, *Adil Fiyat -Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla-*, s. 30-51.

Bu tartışmalarda bir malın değerini oluşturan unsurun onun üretimine katılan maliyetler olduğunu kabul eden *maliyet-değer teorisi*, o malın üretimindeki emeğe bağlayan *emek-değer teorisi*, o maldan tüketicinin elde ettiği faydaya bağlayan *fayda-değer teorisi*, o malın diğer mallardaki emeği kumanda ettiğini ileri süren *emeğin kumanda teorisi* ve o malın yaratılışından kaynaklanan bir değere sahip olduğunu savunan *yaratılış-değer teorisi* gibi teoriler bu tartışmalarda gündeme gelmişti. Ticaret ise Hıristiyanlığın ilk yorumlarında ötelenmiş olmasının aksine 13. yüzyıl gibi erken bir tarihte meşruiyet kazanmış ve tüccarlar da toplumlar için gerekli sınıflardan birisi olarak nitelenmeye başlanmıştı.

Değer ve ticaret konusundaki düşüncelere doğulu düşünürlerden de katkılar geliyordu. Nitekim Abdurrahman İbn-i Haldun (732-808/1332-1406), *El İber*³ kısa ismiyle bilinen kitabının birinci alt kitabının, birinci cildinin, beşinci bölümünün 1, 2, 9, 10, 12 ve 13. fasıllarındaki düşünceleri ile kendisinden yaklaşık altı yüz yıl sonra yapılacak tartışmalarda yerini alacaktı. Bu fasıllarda Haldun'un emeğe ve çalışmaya vurgu yaparak emeği, malların ve servetin yaratılmasındaki temel kaynak olarak zikrediyor gibi görünmesi, insanların emek harca- yarak elde ettiklerini *zaruri mallar* (geçinme veya rızık) ile *servet* (kazanç) olarak, geçinme kaynaklarını *tabii olanlar* ve *tabii olmayanlar* şeklinde ikiye ayırması ve ticari faaliyeti ve tüccarları kısmen olumsuzluyor gibi görünmesi bu tartışmaların temel nedenlerinden birisi olmuştu.

Bu nedenden dolayı özellikle sosyalist iktisatçılar, Haldun'un emeği merkeze alarak *emek-değer teorisine* öncülük ettiğini, *rızık* ve *kazanç* kavramlarını kullanmak suretiyle de sanki insanların bütün birikimlerinin değerinin harcanan emeğe eşit olduğunu veya emek dışında örneğin ticaret gibi bir yolla kazanç ve servet elde etmenin meşru olmadığını düşündüğünü, bu nedenle de *arti değer düşüncesine* öncülük ettiği fikrini öne süreceklerdi. Hatta Haldun'un ticaret ve tüccarları kısmen eleştiren düşüncelerinin de ilk ikisini desteklediğini iddia edeceklerdi. Böylece İbn-i Haldun'un da kendileri gibi düşündüğünü iddia ederek kendilerine tarihten dayanaklar bulma yolunu tutacaklardı.⁴

Bir malın değeri ve ticaret konusunda İbn-i Haldun'un düşüncelerinin iddia ettikleri ve bunların Marksist düşüncenin bir öncülü olup olmadığı literatürde de tartışmaya konu olacaktır. Örneğin Abbadi'ye göre Haldun, Adam Smith ve David Ricardo'dan önce değer temeli olarak emeği görmüş ve bu nedenlere onlara düşünceleri ile öncü olmuştu. Abbadi'ye göre Haldun, bir malın değeri olarak o malın üretimi için harcanan emeği esas almıştı (Abbadi 2004: 43). Zubair Hasan, Haldun'un emek-değer teorisini, yani bir malın değerinde o mala harcanan emeğin bulunduğunu ifade ettiğini, hatta onun bu yaklaşımının Adam Smith, David Ricardo ve Karl Marx ile benzerlik gösterdiğini, hepsinin bu konuda aynı düşüncede olduğunu iddia ederek bu konuda Haldun'un bir tür öncü olduğunu ileri sürüyordu (Hasan 2007: 47-49). İbn-i Haldun'un ifadelerinden yola çıkan R. Garaudy de Haldun'un bu yorumlarının emek-değer teorisinin açık bir anlatımı olduğunu düşünüyordu (Falay 1978: 28 akt. Graudy 1965: 62). Hatta bu konuda Garaudy'nin tespitine, Ernest Mandel ve Lacoste de katılmakta ve onunla aynı düşüncüyü savunuyorlardı (Aydın 2015: 120).

E. Kozak, N. Falay ve C. İyem, Haldun'un değer konusundaki yaklaşımının emek-değer teorisine işaret ettiğini bu anlamda kendisinden sonraki sosyalist düşünürler, bu teoriyi savunan klasik iktisatçılar ve Marx için bir öncü olduğunu ileri sürerlerken, E. Dawabah, İbn-i Haldun'un üretim yapabilmek ve servet elde edebilmek için emeğe vurgu yaptığını ifade et-

³ Haldun'un kitabının tam ismi şöyledir: *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemani'l-İber) ve Divân'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-Sultâni'l-ekber. (Araplarla Arap Olmayanların ve Berberilerin ve Aynı Devirdeki Büyük Kudret Sahiplerinin Muharebelerine ait Kaynak ve Haberleri Toplayan ve Yorumlayan Kitap).*

⁴ Karl H. Marx'ın Haldun'dan etkilendiği konusunda bkz.: Mohamad Abdalla, "İbn Khaldun", [http:// www.researchgate.net/publication/296060781](http://www.researchgate.net/publication/296060781). (2016).

miş ama onun emek-değer teorisinin mucidi olduğuna bir gönderme yapmamıştır.⁵ Aynı görüşü Boulakia'da paylaşmış ve İbn-i Haldun'un bir malın değeri olarak o mala harcanan emeği gördüğünü ve böylece emek-değer teorisine katkı yaptığını ifade etmişti. Aynı çalışmasında Boulakia, Haldun'un fiyat dalgalanmalarına da işaret ettiğini, bu nedenle de onun, emek-değer teorisine, para teorisine ve arz-talep tarafından belirlenen fiyat teorisine katkıda bulunduğunu söylemenin doğru olacağına vurgu yapmıştı (Boula S. K. Rizkiah ve A. Chachi de çalışmalarında Boulakia'nın düşüncelerini paylaşıyorlar ve Haldun'un, üretilen bir malın değeri olarak o mala harcanan emeği önceliğini ancak buna arz ve talep tarafından belirlenen piyasa fiyatı kavramını ekleyerek arz ve talebin işgücü piyasasında olduğu kadar mal piyasasında etkili olduğuna, hatta arz ve talebin esnekliğinin açıklanmasına da katkı yaptığını ifade ediyorlardı (Rizkiah ve Chachi 2020: 79-80).

M. Yusuf İbrahim ve diğerleri, emeğin değeri üzerinden yürüttükleri çalışmalarında, Haldun, Smith ve Marx'ı karşılaştırarak Marx'ın emek-değer teorisini savunarak bir malın değerinde etkin olan faktörün emeğin çalışma zamanı olduğunu, Smith'in ise emek faktörünün ustalığının bir malın değeri üzerinde etkili olduğunu ifade ettiğini belirterek, Haldun'un üretilen bir malın değerinin belirlenmesinde sadece işçilerin (emek) ana unsur olarak değerlendirilemeyeceğine, emeğin bir malın fiyatının belirlenmesinde ancak unsurlardan birisi olduğunu, buna arzın ve talebin eklenmesi gerektiğini de ifade ettiğini savunuyorlardı (İbrahim, İsmail ve Sumandar 2019: 6-7).

Bir malın değeri konusunda Haldun'un zihninde iki düşünce taşıdığı, bunlardan birisinin malın gerçek değeri, bir diğeri ise arz ve talebi tarafından oluşan piyasa değeri olduğu düşüncesi Al-Leheabi ve diğerlerinin çalışmasında ortaya konulmuştu. Bu yazarlara göre Haldun, emek-değer teorisi için genel ana hatlar oluşturmada kesinlikle Marx, William Petty, A. Smith ve D. Ricardo'nun öncülü olarak değerlendirilebilirdi ancak Haldun, malların hem değerinin hem de değişim değerinin belirlenmesinde emeğin rolüne vurgu yapmamıştı (Al-Leheabi, Bahjat ve Ramchahi 2013: 43-44). Yazarlıların bu yaklaşımı, Haldun'un kendinden sonrakiler bir ilham kaynağı olduğunu ancak değer belirlenmesinde emek-değer teorisine yönelik bir düşünce taşımadığını iddia ediyordu.

İbn-i Haldun'un değere ilişkin düşüncelerinde emek-değer teorisine gönderme yapmadığını savunan yazarlar da bulunmaktaydı. S. Muheramtohadî'ye göre Haldun, bir kârın ancak çalışmanın değerine bağlı olarak geliştiğini ifade ediyordu. Şayet bir kişi çalışmıyorsa değer sıfır olurdu. Her kazanç, diğer şeylerle değişilebilecek ve çalışmaya eşit bir değer içerirdi. Her çalışmanın, yani emeğin değeri de, o ürünün talep düzeyine eşit olurdu. Böylece bir ürüne ne kadar çok talep olursa, Haldun'a göre, ürünün yarattığı değer de o kadar büyük olurdu. Örneğin bir tüccar alış ve satış arasındaki farklılıktan bir değer kazanırdı. Böylece değer, birisinin çalışmasına dayanırdı ve birisi çalışmasında ne kadar çaba harcarsa o kadar değer yaratırdı (Muheramtohadî 2018: 58-59). Yazarlar burada bir değer yaratma işleminin emekle olabileceğine vurgu yapmalarına rağmen, malın ve bu mala harcanan değer ne kadar olduğunun mala olan talep tarafından belirleneceğini ifade ederek, değer kaynağı olarak emeğe işaret etmelerine rağmen malın değişim değerinin belirlenmesinde piyasa talebine işaret ediyorlardı.

Muheramtohadî ile aynı görüşü M. Mujahidin de savunuyordu ama bir malın değerinin yaratılmasında o mala harcanan emeğin düzeyi ile birlikte Haldun'un, maliyetleri de devreye soktuğunu iddia ediyordu. Mujahidin'e göre Haldun, bir malın değerinin yaratılmasında o malın üretimine harcanan emek miktarına ve malın üretilmesine dahil olan maliyetlere vurgu

⁵ Bkz.: Erol Kozak, *İbn-i Haldun'da Sosyal İktisat ve Sosyal Politika*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum: 1982; Nihat Falay, *İbn-i Haldun'un İktisadi Görüşleri*, Güryay Matbaacılık, İstanbul: 1978; Cemal İyem vd., "İbn-i Haldun'un Emek Anlayışı: Marx ile Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Bilgi*, 2019, 21 (2), s. 178; Eşref Dawabah, "İbn-i Haldun", *İslam İktisadi Düşünce Tarihi*, (Ed. Mehmet Bulut), Erkam Yayınları: İstanbul: 2021, s. 221-222.

yapmıştı. Üretim ve bu üretime harcanan emek arasında karşılıklı bir ilişki vardı. Emek artarsa üretim artar, emek azalırsa üretim azalırdı. Fakat bir malın bir birimlik parçasının değerine karar veren şey fiyatlardı. Böylece fiyatlar mallar arasında bir standart da sağlardı (Mujahidin 2018: 5).

Rafiq Ahmad'a göre Haldun'un değere ilişkin yaklaşımı üç tip olarak değerlendirilebilirdi. İlki arz ve talebin bir malın değerinin oluşması üzerindeki etkisiydi. Zira talebin fazlaşması ve arzın azalması ile malın değerindeki değişmeyi öne çıkarıyordu. İkinci olarak Haldun'a göre bir malın değeri, o malın üretimindeki emeğe göre belirleniyordu. Ahmad'a göre üçüncü olarak Haldun fiyatların birbirine bağımlılığı olduğunu ve bir malın fiyatındaki bir değişikliğin kendisini diğerinin fiyatına iletme eğilimi olduğunu düşünmüştü. Ahmad, Haldun'un üç tür değer anlayışına sahip olduğuna vurgu yapıyordu (Rafiq 1953: 57-58).

Salman S. Ali'ye göre Haldun, fiyatların piyasada oluşmasında hem arzın hem de talebin birlikte rol oynadığını ifade ettiğine vurgu yaparak, bir malın değerinin üzerinde Haldun'un emeğe yaptığı iddia edilen vurguya çalışmasında yer vermemişti (Ali 2006: 5-6). J. Spengler de Salman ile aynı görüşü paylaşıyor ve Haldun'un, değer belirlenmesinde arz ve talebe vurgu yaptığını iddia ediyordu (Spengler 1964: 298). A. A. Ridlwan ve Mawardi de Haldun'un emek-değer teorisine bir öncü olmadığını, onun fiyat konusunda arz ve talep teorisini öne sürdüğünü ve bu anlamda batılı düşünürlerden çok önce arz ve talep yasalarını ortaya koyarak onların öncülü olduğunu ifade ediyordu (Ridlwan ve Mawardi 2019: 124; Yılmaz 2006: 52,54). Soofi bu konudaki en net yaklaşımı ileri sürüyor ve Haldun'un kesinlikle Smith ve Marx'ın değer teorilerinin bir öncülü olmadığını ancak Mukaddime isimli kitabında değer konusuna yer verildiği halde bunun önemli bir yer işgal etmediğini ileri sürüyordu. Bazı yönlerden Haldun'un değer düşünceleri Smith, Ricardo ve Marx'ınkiler ile benzerlik gösteriyordu fakat onların teorileri kadar gelişmiş bir şekilde incelenmemişti (Soofi 1995: 4). Bazı çalışmalar ise Haldun'un bu konudaki düşüncelerinin ifade edildiği biçimde yorumlanıp yorumlanamayacağı tartışmasına girmeden sadece Haldun'un düşüncelerini nakletmekle yetinmişlerdir (Uludağ 1993; Demir 2018: 52).

Literatürde yapılan çalışmalar değerlendirildiği zaman İbn-i Haldun'un değer düşüncelerine ilişkin yorumların dört gruba ayrıldığı söylenebilir. Bunlardan ilk grubu, Haldun'un değere ilişkin düşüncelerinin emek-değer teorisinin bir öncülü olduğunu iddia eden düşüncelerdi. İkinci grup düşünceler, Haldun'un emeğin kaynağı olarak değere işaret ettiğini ama bir malın değişim değerinin sadece emek tarafından değil, aynı zamanda bir yandan maliyetler, bir diğer yandan da o mala olan talep sonucunda malın piyasada oluşan fiyatı tarafından belirlendiğini savunuyorlardı. Böylece bu ikinci yorumda malın bir gerçek değerinin, yani kaynağının olduğu, bir yandan da malın piyasada belirlenen ve fiyat aracılığı ile ifade edilen bir değerinin olduğu ileri sürülüyordu. Bir diğer grup çalışma Haldun'un zihninde tek bir değer teorisi olmadığını aksine onun maliyet, emek, piyasa ve faydayı öne çıkararak karma bir değer düşüncesine sahip olduğuna gönderme yaparken bir başka grup çalışma ise Haldun'un değer konusunda tamamen piyasa dinamiklerini, yani arz ve talebi öne çıkardığını ileri sürüyorlardı.

Bu makale çalışması ifade edilen literatür tartışmalarının ışığında İbn-i Haldun ve K. H. Marx'ın değere ve ticari kâra ilişkin düşüncelerini karşılaştırmalı olarak incelemeyi ve bu düşüncelerinin arkasında yatan ve iktisat tarihi içinde yer alan dinamiklerin benzeşip benzeşmediğini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla İbn-i Haldun ve Marx'ın değere ve kâr ilişkin düşünceleri incelenerek bu düşüncelerin iktisat tarihi bağlamında dinamiklerinin neler olduğu tespit edilecek ve Haldun'un değere ve kâra ilişkin düşüncelerinin Marx'ın düşüncelerinin bir öncülü olup olmadığı ve Haldun'un düşüncelerinde emek-değer teorisinden hareketle bir ekonomik sömürüye işaret edilip edilmediği ortaya koyulacaktır. Elde edilmesi umulan muhtemel sonuç, her iki düşünürün ileriye sürdükleri değer ve kâra ilişkin düşüncelerinin tarihsel dinamiklerinin farklı olduğu ve bu nedenle de bazı benzerlikler taşısa da Haldun'un

düşüncelerinin emek-değer teorisinin bir öncülü olarak kabul edilemeyeceği gibi, bu düşüncelerinden İbn-i Haldun'un bir sömürü mekanizmasına ulaşmamış olduğudur.

2. İbn-i Haldun'da Emek, Kâr ve Ticaret Düşüncesi

İbn-i Haldun Mukaddime'nin⁶ birinci kitabının (1. Cilt) 4. bölümünün 11 ve 12. fasıllarında ve 5. bölümünün, 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 ve 15. fasıllarında, emek, emek miktarı ile üretim düzeyi, fiyatlar, narh, rızık, kazanç, kazancın çeşitleri, ticaret ve tacirlerin ahlâkı gibi konulara değinmiştir (Haldun, 1991: 275, 318-361). Haldun'un, kitabının bu fasıllarında işlediği konuların başlıkları şöyledir:

Tablo 1: İbn-i Haldun'un El İber Bölümleri ve Başlıkları

Kıtap	Bölüm	Fasıl	Başlık
BİRİNCİ KİTAP (CİLT 1)	4	11	Şehir ve Kasaba Ahalisinde Geçim Genişliğinin ve Pazarlarda İşleklığın Şehir Bayındırlığının Azlığı ve Çokluğu Olduğuna Dair, (7 sayfa).
		12	Şehirlerde Yiyecek ve Eşya Narh Fiyatları, (5 sayfa).
	5	1	Geçinme ve Kazançların Mahiyet, Bunların İzahı, Kazançların Emeğin Kıymeti Olduğu, (3 sayfa).
		2	Geçinme ve Kazancın Çeşitleri, (6 sayfa).
		3	Başkasına Hizmet Ederek Para Kazanmanın Tabii Bir Geçinme Yolu Olmadığına Dair, (2 sayfa).
		4	Define ve Hazine Araştırmak Yoluyla Geçinmenin Tabii Olan Geçinme Yolu Olmadığına Dair, (10 sayfa).
		6	Servet ve Kazancı, Çok Defa Alçaklık ve Yaltaklık Gösterenlerin Elde Ettiklerine ve Bu Tabiatın Baht ve Saadetin Sebeplerinden Olduğuna Dair, (2 sayfa).
		8	Çiftçiliğin Zayıfların, Köy ve Sahralarda Afiyet Üzere Yaşayanların Kazanç Vasıtası Olduğuna Dair, (2 sayfa).
		9	Ticaretin Manası ve Çeşitleri, (1 sayfa).
		10	Hangi Kitle ve Sınıflar Ticareti Meslek Edinmeli ve Hangi Sınıflar Ticaret Etmekten Sakınmalıdır, (1 sayfa).
		11	Tacirin Ahlakı Eşraf ve Hükümdarların Ahlakından Dundur (aşağıdadır) , (2 sayfa).
		12	Tacirlerin Ticaret Mal ve Eşyasını Başka Şehir ve Ülkelere Götürüp Satmaları, (1 sayfa).
		13	Mal ve Eşyayı Vurgunculuk Maksadıyla Elde Saklamaya Dair, (2 sayfa).
		14	Bolluk ve Fiyat Ucuzluğunun İfrat Derecesinin Bu Ucuz Nesnelere İstihsal Edenler ve Tacirler İçin Zararlı Olduğuna Dair, (2 sayfa).
		15	Tacirlerin Ahlak ve Karakterlerinden Dun (aşağıda), İnsaniyet ve Mürüvvetten Uzak Olduğuna Dair, (2 sayfa).

İbn-i Haldun'un, kitabının 1. alt kitabının (1. Cilt) 4. bölümünün 11. faslında ilk olarak insanların bir araya toplanarak kendi ihtiyaçlarını temin için çalışırlarsa bunların üretimlerinin harcadıkları emeklerinden çok büyük olacağını, bu fazlalığı başka ülke halklarına satarak servet elde edebileceklerine vurgu yapmıştı. Haldun'a göre harcanan emek ve üretim miktarında direk bir ilişki olduğu gibi, iş bölümü sayesinde yapılan emek harcamalarda üretim emekten daha fazla olacaktır. Haldun'a göre emek ve çalışmanın çoğalması ile bunun kıymeti olan servet ve para, çalışan cemiyette çoğalırdı ve bunun bir sonucu olarak kazançların artması ve çoğalması tabii ve zaruri idi (Haldun 1991: 269).

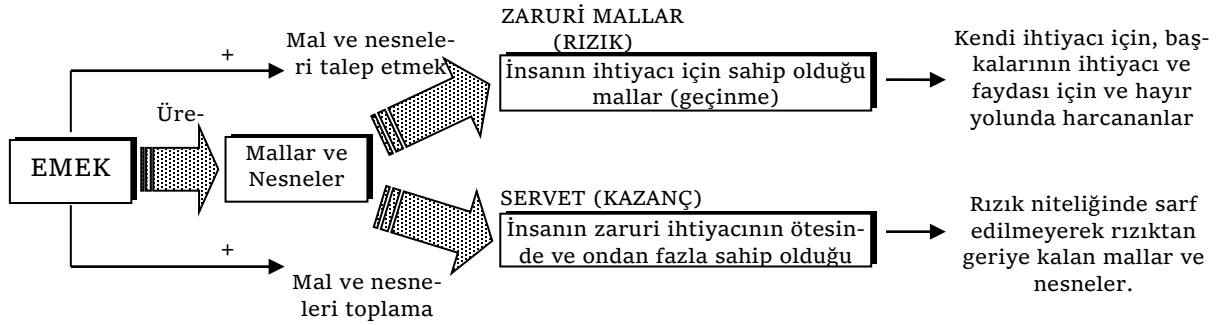
İbn-i Haldun'un, kitabının 1. alt kitabının (1. Cilt) 4. Bölümünün 12. faslında yaptığı açıklamalar, bir malın değerinin belirlenmesinde onun arz ve talebine işaret ederek bir tür piyasa fiyatına, yani değer piyasadaki oluştuğuna inandığını gösterir niteliktedir. Hatta bu fasıldaki yorumlarında Haldun nüfus artışının talep artışına neden olacağını onun da malların

⁶ İbn-i Haldun'un kitabının orijinal ismi El-İber'dir. Bu kitap bir önsöz, bir giriş ve üç alt kitaba ayrılmaktadır. Birinci kitap tek başına 1. ciltten, ikinci kitap 2, 3, 4 ve 5. ciltlerden, üçüncü kitap ise 6 ve 7. ciltlerden oluşmaktadır. Haldun'un kitabının önsöz, giriş ve birinci kitaptan (1. cilt) oluşan bölümleri Mukaddime olarak anılmaktadır. Buradan mülhem kitabın tamamı için de Mukaddime ismi kullanılmaktadır. Kitabın ciltleri kendi içinde bölümlere, her bölüm de kendi içinde fasıllara ayrılmaktadır. Bkz. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Z. K. Ugan), C. I-II-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 1991

fiyatlarının artmasına yol açacağını açıkça ifade etmiştir. Haldun arz ve talebe işaret ettiği bu fasılda şöyle demektedir:

Şehir veyahut bölge bayındır olur ve nüfusu, bolluk ve refah ihtiyaçları çoğalırsa, refahlı hayat ve bolluğun itiyat ve ihtiyaçlarından olan bu maddeleri talep de o nispetle çoğalır. Herkes kendi hal ve servetine göre, bu maddeleri elde etmeye çalışır. Bu talebin bir sonucu olarak o maddeler önemli bir nispette azalır, talep ve ihtiyaçları temin edemez. Haddizatında az olan bu maddeleri elde etmeye çalışanlar çoğalır, bolluk ve refah içinde yaşayanlar, diğerlerine nispetle bu maddelere muhtaç oldukları için son derecede yüksek fiyatlarla satın alırlar ki sen bunu görüyorsun... Çok bayındır olan şehir ve bölgelerde sanayi ile üretilen maddelerin fiyatlarının ve sanayide çalışan işçi ve ustaların ücretlerinde yükselmenin ve pahalılığın birtakım sebepleri var. Fakat başlıca üç sebepten iler gelir. Biri, şehir çok bayındır ve üretim derecesi yüksek olduğu için, şehirde bolluk ve refah hüküm sürdüğünden, bu gibi maddelere ve işçiye olan ihtiyacın büyük nispette olmasıdır (Haldun 1991: 267-277).⁷

Fakat Haldun, ilerleyen bölümlerde yaptığı açıklamalar ile bu yorumun biraz karmaşıklaşmasına neden olmaktadır. Haldun iktisada ilişkin olarak 1. alt kitabın 5. bölümünün tabloda gösterilen fasıllarında yaptığı analizine kâinattaki canlı ve cansız varlıkların kişiler arasında müşterek olduğunu ve insanların bunlardan kendi kudretleri oranında faydalandıklarını açıklayarak başlıyordu. Bu nedenle de insanın emek sarf ederek ele geçirdiği şey onun mülkü hükmünde olup, başkaları bundan ancak karşılığını vererek faydalanabilirdi. Yağmur gibi bazı varlıklardan ise insanların emek sarf etmeden faydalanması mümkün olabilirdi ancak bunlar yardımcı niteliğindeki nesnelereydi. Bu yardımcılarla beraber insan geçinmesini temin edebilmek için emek sarf etmeye muhtaçtı (Haldun 1991: 320-321).

O halde Haldun'a göre insan emek harcayarak ihtiyacı olan *zaruri malları* (geçinmelik) temin ettiği gibi zaruri ihtiyacının ötesinde ve ondan fazla mallar da temin edebilirdi. Buna *servet* veya *kazanç* ismi verilirdi. Haldun'a göre zaruri malların (rızık) ve servetin (kazanç) bir başka ayırım noktası, ilkinin onu kazanan insan tarafından kendisinin ve başkalarının ihtiyacı için ve hayır yolunda harcanmasıydı ki, rızık olarak isimlendirilmesi buradan ileri gelirdi. Haldun'a göre zaruri olan ve rızık niteliğindeki malları elde ederken çalışarak emek harcamaya ek olarak o malı isteme (talep etme), servet ve kazanç niteliğindeki malları elde ederken ise emek harcamaya ek olarak mal ve nesnelere toplama çabası etkin olurdu (Haldun 1991: 321-322). Üstelik Haldun'a göre insanlığın göstermiş olduğu gelişme sayesinde insanlar rızık aşamasından kazanç aşamasına geçebilmişler yani servet biriktirmeye başlamışlardı.

Haldun'a göre her kazancın ve rızık temelinde emek gücü yer alırdı. Bir üretimde emeğin önemi Haldun tarafından şöyle ifade edilmişti:

Her kazanç ve mal kuvvet ve emek sarf etmekle elde edilir. Çünkü kazanç, hüner ve sanayi vasıtasıyla elde edilirse bu kazancın emek sarf etmeyi icap ettirdiği bellidir. Hayvandan, bitkiden ve maddenlerden istifade suretiyle kazanç temin edilirse bunun da insan kuvvetiyle ve emek sarf etmekle olacağı meydandadır. Emek sarf edilmeden bir şey elde edilemez ve o şeyden faydalanmak imkânı

⁷ Ayrıca bkz.: Cecep Maskanul Hakim, "İbn Khaldun'su Thought in Microeconomics: Dynamics of Labor, Demand-Supply and Prices", The Teachings of Ibn Khaldun, New Direction, ??, s. 44-45; Kholifatul-Chachi, s. 79-80.

hâsıl olmaz... Kişilerin çalışarak ve emek sarf ederek ele geçirdikleri ve topladıkları para ve mal, zanaat ve sanayide çalışmak suretiyle elde edilirse bu kazançların ve topladıkları mal ve paranın iş ve emeğinin kıymetinde olduğu meydandadır... Altın ve gümüşten gayrisinin kıymetleri bazen yükseldiği, bazen de ucuzladı için, kıymetleri yükseldiğinde bunları pazarlara götürerek altın ve gümüş karşılığında satarlar. Altın ve gümüş daima revaçta olduğu için bütün kazanç ve hazinelerin asıl ve temelini bu iki madde teşkil eder (Haldun 1991: 322-323).

Bu ifadeler onun, her üretilmiş malın değerinin o malın üretimine harcanmış emeğe eşit olduğunu düşünüyor olduğuna işaret etmektedir. Üstelik Haldun'un, bir insanın emek harcayarak ürettiği malları zaruri mallar (rızk) ve servet (kazanç) olarak ayırması, sadece ihtiyaçları teminde değil zenginliğin temelinde de emek olduğunu ifade etmesi onun *emek-değer teorisine* işaret ediyor olduğunu gösterir gibidir.⁸ Zira onun tespitlerine göre ne ihtiyaçların ne de onun dışındaki servetin emek dışında bir kaynaktan elde edilmesi mümkün değildir. Ancak Haldun, ilerleyen paragraflarda bu niyette olmadığını, aksine bir malın değerinde girdilerin de payının olduğunu, emeğin payının ise bir katma değer olarak değerlendirilebileceğini ifade ederek şöyle diyordu:

Burada söylediklerimiz hatırdan tutulur ise, kişilerin çalışarak ve emek sarf ederek ele geçirdikleri ve topladıkları para ve mal, zanaat ve sanayide çalışmak suretiyle elde edilirse bu kazançların ve topladıkları mal ve paranın (o kişinin) iş ve emeğinin kıymetinden ibaret olduğu meydandadır. Çünkü sanat ve hünlerden maksat yalnız iş ve amel olmadığı gibi, iş ve amel ihtiyaç vakti için muhafaza edilebilecek bir şey de değildir. Bazen hüner ve sanayide iş ve çalışma ile birlikte diğer bazı unsurlar bir arada toplanır. Marangozluk ve dokumacılık bunun bir örneğini teşkil eder. Burada emekle birlikte ağaç ve iplik de işe karışır. Fakat iş ve çalışmanın kıymeti, sarf edilen maddelerin kıymetinden yüksek olduğu için elde edilen kazanç iş ve emeğin kıymeti sayılır. Kazanç ve fayda hüner ve zanaat vasıtasıyla elde edilmeden alışveriş gibi vasıtalarla elde edilirse bu kazanç ve kârda dahi iş ve emeğin payı olacağına şüphe yoktur (Haldun 1991: 323).

Haldun bu cümleleri ile emekle birlikte maliyetlerin de (girdiler) bir malın değerinde pay sahibi olduğunu öne sürmekteydi. Ancak Haldun kitabının birinci cildinde insanların akıl ve fikir ile el ve bunlara dayanarak bazı aletleri üretme yetenekleri olduğuna vurgu yapması (Haldun 1991: 100-106) ve emek ile birlikte üretime dahil olan başka girdilerin yanında (ağaç ve iplik gibi), insanların ürettiği bu malların üretime dahil olması nedeniyle üretimin çıktısından bir pay alıp almayacağına dair kitabında bir açık bir yorumda bulunmamıştır. Ancak insanların yaptıkları aletlerin işbölümüne katkı sağlayacağı ve insan ihtiyaçlarının karşılamaındaki önemini vurgulaması (Kozak 1999: 3) Haldun'un, üretime katılan üretim araçlarının da bir pay alması gerektiğini fark etmiş olabileceğini düşündürtecek niteliktedir.

Haldun'un analizlerine geçim yollarını *tabii geçim yolları* (çiftçilik, avcılık, hayvancılık, emek karşılığı alınan ücret, hüner, zanaat, ticaret) ve *tabii olmayanlar* (memurluk, başkalarının hizmetinde çalışmak, define ve hazineler araştırmak) şeklinde ikiye ayırarak ticareti tabii geçim yolları arasında gösterse de kimi olumsuz düşünceler de ileri sürmüştür. Haldun'a göre:

Ticaret her ne kadar tabii bir geçim vasıtası ise de kâr elde etmek üzere, alım ve satım kıymetleri arasındaki farkı düşünmek ve hilelere başvurmak icap ettiğinden kumar kabilinden bir iştir. Fakat kumardaki gibi karşılıksız olarak başkasının mal ve parasını çekmek kabilinden olmadığı için şeriat alışverişi meşru saymıştır... Ticaret, mal ve eşyayı ucuz fiyatla satın almak ve yüksek fiyatla satmak suretiyle kazanç temin etmekten ibarettir... Tacir, satıcıların sınıfında olduğu gibi, çekmeye, aldatma, hile ve mekre alışıp kötü karakterle kendini hakir düşürür ve yalandan ant içmeye çalışırsa, meşhur olduğu gibi son derece zelil ve hakir olur. Alışveriş insanı bu ahlâka alıştırdığı için başkalar ticareti meslek edinmekten sakınırlar. Tacirler arasında, izzeti nefisleri büyük

⁸ Bir malın değerinin açıklanmasında yaratılış-değer, emek-değer, maliyet-değer, emeğin kumandası-değer ve fayda-değer olmak üzere beş temel açıklama bulunmaktadır. İlki, değeri yaratılıştan kaynaklanan mükemmelliğe, ikincisi mala harcanan emeğe, üçüncüsü o malın üretilmesine dâhil olan maliyet unsurlarına, dördüncüsü, o malın değişilebileceği mallara harcanan emeğe olan eşitliğine ve sonuncusu da maldan elde edilen faydaya bağlamaktadır.

ve civanmert oldukları için, kendilerini bu ahlâktan koruyanlar bulunursa da, bunlara pek nadir rastlanır. Yüce Tanrı, fazıl ve keremiyle doğru yola sevk eder. O, geçip giden ve sonradan geleceklelerin Rabbidir (Haldun 1991: 327-328, 358).

Ancak İbn-i Haldun ticareti, ucuza alıp pahalıya satmak ve aradaki farktan kâr elde etmek olarak tanımladıktan ve tüccarları kısmen olumsuzladıktan sonra, ticaretin (a) bir malı satın alıp fiyatının yükselmesinden sonra satmak, (b) bir malı başka bir bölgeye götürerek karşılaşılan riskler nedeniyle fazla fiyattan satarak para kazanmak ve (c) veresiye satmak eylemi olarak ifade etmiş ve ikincisi ile üçüncüsünün (üçüncü için fikir belirtmez) meşru ancak ilkinin meşru olmadığını ifade etmişti. İbn-i Haldun'a göre:

Bil ki, ticaret, mal ve eşyayı ucuz fiyatla satın almak ve yüksek fiyatla satmak suretiyle kazanç temin etmekten ibarettir. Tacir, köle, ekin, hayvan, elbise ve kumaş gibi nesnelere ucuz fiyatla satın alarak yüksek fiyatla satar. Satın aldığı ve sattığı fiyat arasındaki mal ve paralar ki, kâr adıyla anılır. Tacir, kâr ve kazanç elde etmek üzere, ya satın aldığı ticaret eşyasını, fiyatlar yükseldiği vakti beklemek üzere depolarında saklar veyahut satın aldığı şehir ve bölgelerin fiyatından daha yüksek bir fiyatla satılacak ve o malların revaçta olduğu diğer şehir ve bölgeye götürerek orada yüksek fiyatla satar büyük ölçüde kâr temin eder. Bu sebeple, tacirlerden bir ihtiyaç ticaretin hakikatini açıklayarak "ben ticareti iki kelime ile anlatabilirim. Ticaret ucuz almak pahalıya satmaktır demıştır. Ticaretin ucuz fiyatla mal satın alarak satın aldığı fiyattan daha yüksek bir fiyatla satmaya çalışmaktan ibaret olduğunu yukarıdaki fasılda anlatılmıştır. Kâr, ya o mal ve eşyanın fiyatları yükseldikten veyahut daha pahalıya satılacak olan diğer bir şehir ve bölgeye götürerek veya müddetle veresiye satmak suretiyle temin edilir... (Satıcılar içinde) insafla iş görenler az olduğu için bu alışveriş içinde aldatma, ölçülerde hıyanet gibi sermayeyi mahvedici ve değerlerini ve paralarını ödemeyi geciktirme gibi zarar verici ve revaç bulduğu o müddet içinde satmamak, senet ve tanıklarla tespit edilmediği takdirde sermayenin büsbütün ziyanına sebep olabilecek olan inkâr gibi hallerin cereyan etmesi zaruridir... Çünkü insanların çoğunluğunun, bilhassa satıcılar ve dun sınıflar başkalarının ellerindeki mallara karşı obur kesilirdi. Mal ve eşya üzerine üşüşürler. Hâkimlerin yasak ve hükümleri engel olmadığı takdirde halkın mal ve mülkü yağmaya maruz kalırdı... Fiyatların yükselmesini ve kıtlık zamanını bekleyerek yiyecek maddelerini elde saklamanın uğursuz olduğu şehir ve bölgelerin basiret ve tecrübe sahipleri arasında meşhur olup vurguncunun bundan kazandığı mal ve kârı telef olmaya mahkûmdur ve sonuç zarar ve ziyandır (Haldun 1991: 354,357,358,360).

Haldun bu yorumunda tüccarları tanımladıktan ve tüccarların kâr elde etme yöntemlerini saydıktan sonra tüccarların bazılarının faaliyetlerini olumsuz olarak değerlendirmekteydi. Ona göre tüccarların içinde aldatmaya başvuran, ölçü ve tartıda hile yapan, ödemelerini geciktiren, satışı veya ödemeyi inkâr eden ve en önemlisi de kıtlık zamanlarında özellikle yiyecek maddelerini depolayarak fiyatların yükselmesini körükleyerek satanlar kötü tüccarlar olarak belirlenmişti. Ancak Haldun'a göre bir malı daha pahalı olduğu bölgeye götürmek veya alınan fiyatın üzerinde bir fiyata satmak makul olarak değerlendirilmekteydi.

3. Karl Marx'ta Emek, Artı Değer ve Kâr Düşüncesi

Karl Marx neredeyse bütün düşüncelerinin kalbini oluşturacak değer, artı değer ve kâr düşüncelerini *Das Capital* (Kapital ya da Sermaye) isimli kitabında olgunlaştırmış ve son halini vermişti. Marx'ın bu düşünceler ile ilgili olarak geliştirdiği teorilerde ulaşmaya çalıştığı amaç, bir malın değerinin, girdiler çıktıktan sonra ona harcanan emekten oluştuğunu, bu nedenle de üretilen bütün metallerin aslında emeğe ait olduğunu, oysa üretim araçları mülkiyetine sahip olanların (burjuva), emeğin üretiminin bir bölümüne yani artı değere, emeğini satmak zorunda olan proleterleri, yani işçi sınıfını sömürerek bu sömürü üzerinden sermayelerini giderek büyüttüğünü göstermekti.

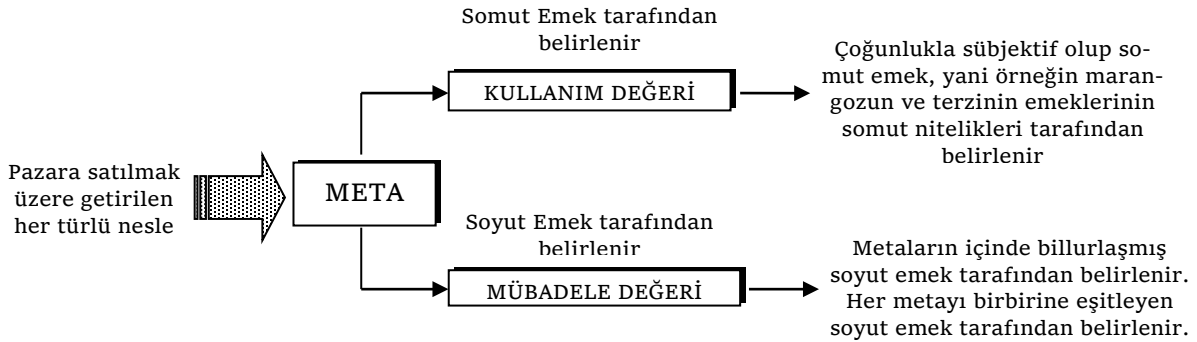
Marx'a göre kapitalist sistemde, piyasaya kâr elde etmek amacıyla arz edilen her şey meta olarak kabul edilirdi ve metallerin değeri kullanım değeri ve mübadele değeri olarak ikiye ayrılırdı. Kullanım değeri o metaya harcanan somut emek tarafından belirlenirdi ve çoğu durumda bu değer subjektif niteliğe sahipti. Ancak asıl problem mübadele değerinde bulunuyordu. Zira bir meta piyasaya satılmak üzere geldiği andan itibaren bu metanın değerini başka

malların değeri ile eşitleyen bir unsur bulunuyor olmalıydı. Farklı bir deyişle bir malın değerinin kaynağı ve ölçünüsün evrensel bir kriteri bulunmalıydı (Marx 1991: 49-56).

Nitekim bir malın değerinin ne olduğunun belirlenmesinde ne neo-klasik iktisatçıların dediği gibi faydanın, ne de D. Ricardo'nun dediği gibi malın kıt olmasının bir rolü olamazdı. Bir malın gerçek değerinin belirlenmesinde arz ve talebin de rolü olamazdı. Çünkü arz ve talep sonucunda piyasada oluşan fiyat sadece bir kez, o da arz ve talep izin verdiği ölçüde malın gerçek değerine eşit olabilirdi. Bunun dışında piyasa fiyatı bu gerçek değer üzerinde ve altında olurdu. İşte bundan dolayı metaların birbiri ile eşitlenmesi işlemi ya da onların değeri, her metada belirli bir miktarda emek maddeleştiği için ancak emek aracılığı ile yapılabildi. Nitekim değer, meta içinde maddeleşmiş (billurlaşmış) soyut toplumsal emektir (Nikitin 1995: 49-56). Marx bunu şöyle ifade ediyordu:

Örneğin buğday ve demir gibi iki meta alalım. Aralarındaki mübadele edilme oranları ne olursa olsun, bu oranlar her zaman belirli bir miktardaki buğdayın belirli bir miktardaki demire eşit olduğu bir denklemle gösterilebilir. Söz gelişi 1 ölçek buğday=1 ton demir. Bu denklem ne ifade eder? İki farklı şeyde, yani 1 ölçek buğday ve 1 ton demirde, ikisinde de ortak eşit niceliklerin bulunduğunu gösterir. Demek oluyor ki, bu iki şey kendilerinden farklı bir üçüncü şeye eşit olmalıdır. Bu nedenle, mübadele değeri olduğu sürece, her birisi bir üçüncüye indirgenebilmelidir (Marx 2017: 53).

Bir metanın değerinin büyüklüğünün piyasadaki mübadelede emeğe bağlı olarak belirleneceğini ifade ettikten sonra Marx temel soruyu soruyordu. Şayet bütün metalar, girdiler bir kenarda tutulursa, birbirleri ile kendilerine harcanan ortalama toplumsal emek miktarına göre değişim oranına tabi tutuluyorlarsa o halde piyasada değişime konu olan bütün metalar kendilerine eşit olan değerlerle değişiyorlardı. Tarih boyunca metalar önce meta-meta değişimine konu olmuş, sonrasında her bir meta tek bir genel meta ile (altın gibi) değişilmeye başlanmış, sonunda paranın bulunması ile metanın parasal olarak ifade edilmesine geçilmişti (Lenin 1995: 25).

O halde diyordu Marx, metaların değişimi yoluyla bir kişinin servet biriktirmesi mümkün değildir. Çünkü bir kişi kendi metasına %20 kâr koyarak onu değişime sokmak isterse karşısındaki bireyler de kendi metalarına aynı oranda kâr koyacağından taraflardan birisi bir fazlalık elde etmeyecekti. O halde piyasada öyle bir mal olmalıydı ki diyordu Marx, bu mal kendi değerinin üzerinde bir değer yaratma kabiliyetine sahip olmalıydı. Bu mal emektir. Çünkü ona göre emek de piyasada bir meta gibi alınıp satılıyordu. Üstelik emek kendi değerinin üzerinde bir değer üretme kabiliyetine sahipti. İşte üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan burjuva, emeği piyasadaki ücret düzeyinden kiralar. Ancak emek, üretime girdiği zaman kendisine verilen bu parasal ücrete karşılık metadan çok daha fazla meta üretme kabiliyetine sahipti. İşte Marx bu fazla ürüne *artı ürün*, bu ürünün değerine ise *artı değer* ismini veriyordu (Eaton 1996: 75-80,84). Bu artı değer ve bunun sürekli bir birikim halinde olması ise para üzerinden yani paranın sermayeye dönüşmesi ile sağlanacaktı. Üstelik para Marx'a göre para sermaye artı değeri yarattığı gibi artı değer de parasal sermayenin büyümesine hizmet eder ve sermaye temerküzünü sağlardı.

Meta üretiminin, oldukça ileri bir evresinde belirli miktarda paranın özel şahısların elinde toplanmış olması ve emeklerini satmalarının dışında geçim yolları bulunmayan işçilerin bulunması şartlarına bağlı üretimin de artı değer sermayeden doğduğu gibi sermaye de artı değerden beslenen bir süreç izlerdi (Lenin 1999: 27-28). Kapitalist burjuva bu nedenledir ki, artı değeri büyütme suretiyle kârını artırmayı ve bir sonraki dönemde üretime dahil edeceği sermayesini artırmayı planlardı. Bunu bir örnekle şöyle göstermek mümkündür:

$$D=s+d+a$$

$$140=80+30+30$$

Bu eşitlikte D metanın piyasadaki satış değerini, s metanın üretimine katılan sabit sermayeyi (emek ücreti dışında maliyet konusu olan her şey) ve d de işçilere ödenen ücret tutarını göstermektedir. Yani satış fiyatı olan 140 birimden 80 birimlik bir tutar bütün girdilerin (sabit sermaye), 30 birim de işçi ücretlerinin karşılığı olarak (değişken sermaye) alınmış olacaktır. Ancak girdiler dışarıda tutulduğunda emek, kendisine verilen 30 birimlik ücretin meta karşılığını üretmiş olmasına ek olarak 30 birimlik daha meta üretmiştir (a). İşte bu artı üründür. Değeri ise artı değerdir. Ancak bu fazla meta değerine, bu değeri emek ürettiği halde işçiyi kiralayan ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip olduğu için üretim araçları ile emeği birlikte üretime sokan burjuva el koymaktadır. Emeğin ürettiği bu fazlalığa, yani a 'ya *artı değer* veya *artı değer kitlesi* ismi verilir (Marx 1993: 227-235). İşçilerin ne kadar sömürüldüğü ise $a'=(a/d) \times 100$ formülünden elde edilir. Örneğin yukarıdaki formüle göre işçiler bu üretim süresi boyunca tam %100 oranında sömürüye tabi olmuşlardır (Nikitin 1995: 84-85; Marx 1993: 229-233).

Marx kâra ilişkin düşüncelerini de bu yorumuna eklemiştir. Marx'a göre kapitalist sistem içinde üretim yapan bir burjuva için kâr, üretime katılan sermayeden ($s+d$) elde edilmiş bir fazlalık gibi görülür. Oysa kâr denilen şey sermayenin değişken kısmı tarafından (d) üretilmiştir ve kâr denilen şey artı değerden değişmiş şekildedir. Bir burjuva için kâr oranı $KO=(a/s+d)$ şeklinde hesaplanmaktadır (Marx 1993: 31-43).⁹

Marx'a göre bu kâr oranı, bir kapitalist işletmede, artı değerden sabit ve değişken sermayeye eklenerek ama daha çok değişken sermayenin aleyhine olarak sabit sermayeyi ve bu nedenle de sermayenin organik bileşimini (s/d) büyüttüğü için düşme eğilimi içinde olacaktır (Marx 1993: 188).¹⁰ Bu düşüşe ek olarak sektörler arasında üreticilerin geçişkenliği nedeniyle (sermayenin organik bileşimindeki farklılık nedeniyle kârlılık oranlarının farklı olmasından dolayı) kâr oranları ortalama bir kâr oranına doğru gidecektir (Marx 1993: 129-185). Kârın bu iki yönelimi nedeniyle de Marx'a göre bütün burjuvalar bütün işçileri sömürürlerdi ve işçilerin üzerindeki baskıyı sürekli olarak artırmak eğilimi içinde olurlardı ki bu da kapitalist sistemin temel çelişmesini oluştururdu.

Marx, herhangi bir sanayi üretim tesisindeki durumu inceledikten sonra Kapital'in 3. cildinde, sanayide üretilen bu artı değerden tüccar burjuvazi ve finansçı burjuvazi tarafından nasıl paylaşıldığını inceledi. Nitekim Marx'a göre sanayide üretilen ürünlerin piyasadaki dağıtımını yapmak için sanayi burjuvası artı değerinin bir bölümünü tüccar burjuvaya terk ederdi. Örneğin $140=80+30+30$ örneğini ele alırsak, ürettiği bütün malları 140 birimden satabilecek olan sanayi burjuvası bunu 130 birime bir tüccar burjuvaya satardı. Yani aslında kendi alması gereken 30 birimlik artı değerden 10 birimini tüccar burjuvaya devrederek mallarının piyasada satılmasını sağlayabilirdi.

⁹ Açıklama için ayrıca bkz. A. Mesud Küçükcalay, *İktisadi Düşünce Tarihi*, 5. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul: 2019, s. 466.

¹⁰ Açıklama için bkz. Sencer Divitçioğlu, *Karl Marx'da İktisadi Büyüme*, Efil Yayınları, İstanbul: 2013, s. 68-79.

Finansçı burjuva ise para sermayeye sahip olan bir burjuvanın para sermayesini bir başka yatırımcı burjuva ile buluşturup, bu yatırımcı burjuvanın üretmiş olduğu artı değer üzerinden bir faiz geliri olarak bunun birazını kendisine bırakan, artı kalanını da mevduat faizi olarak para sermayesine sahip olan burjuvaya veren burjuva tipiydi.¹¹ (Marx 1993: 236-284, 411-542). Aynı rakamsal örnekten devam edersek $140=80+30+30$ şeklinde bir üretim gerçekleştiren burjuvanın üretime başlarken ki sermayesi olan 110 birimi (s+d) bir finans kurumundan borç aldığı varsayalım. Kiraladığı işçilerin emeklerinden 30 birimlik bir artı değer kitlesini sömürü yoluyla elde etmiş olur. Ancak bu kitlenin tamamı kendisine kalmaz. Zira kiraladığı sermayenin faizi olarak finansçı burjuvaya (bankalar, bankerler, tefeciler, finans kurumları vb.) örneğin artı değer kitlesininin 20 birimini (borç alma aşamasında belirlenen oran üzerinden) faiz olarak ödemek zorundadır. Finansçı burjuva almış olduğu bu 20 birimin 10 birimini kendi kârı olarak alıkoymaktan sonra örneğin kalan 10 birimini bu sermayeyi kendisine faiz geliri karşılığında yatıran burjuvaya tasarruf faizinin geliri olarak ödeyecektir. Şu durumda finansçı burjuva ile sermayesini bu burjuva aracılığı ile sanayici burjuva ile buluşturmuş sermaye sahibi burjuvanın kazancı da sanayide üretilen artı değerden karşılanmış olur.

4. Haldun ve Marx Karşılaştırması ve Düşüncelerinin Tarihsel Dinamikleri

İbn-i Haldun ve K. H. Marx'ın iktisadi düşünceleri arasında her ne kadar bazı benzerlikler bulunuyor gibi görünse de, bu benzerliğin derinlere uzanmadığı dikkati çekmektedir. İlk olarak onların teorilerini oluştururken beslendikleri, yaşadıkları çağların koşulları ve kişisel inançları arasında farklılık bulunmaktaydı. Haldun'un yetiştiği dönem gerek Kuzey Afrika olsun gerek Endülüs olsun ekonomik ve siyasal anlamda bir gerileme ve kaos ortamı içine girmeye başlamıştı (Şenol 2009: 35-37). İbn-i Haldun gerek doğduğu aile ve gerekse yetişme tarzı ve yetiştirildiği ortamlar itibarıyla İslam dininden ve onun ilkelerinden büyük oranda etkilenmişti ve iktisadi düşüncelerinde onun üzerindeki bu etki hissedilir derecede belirgindi (Cheddadid 1964: 4; Dhaouadi 1990: 320-321). Onun bütün sistemi İslam'ın sosyal sisteminin etkisi altındaydı (Spengler 1964: 304). Gibb'e göre de Haldun'un çalışmaları yetiştiği ortamda ve onun yetişmesi sürecinde karşı karşıya olduğu İslami kaynaklarda aramalıydı (Gibb 1993: 25). Bu nedenle de Haldun kitabının bütün fasıllarını bitirirken "doğruyu Allah bilir", "Allah doğru yola iletir" gibi ifadeler kullanmış ve kitabındaki açıklamalarını ayetler, hadisler ve İslam tarihindeki örnekler ile desteklemişti.

Marx'ın düşüncelerinin oluşmasında yetiştiği dönemin popüler düşünce ve tartışma geleneklerinin etkisi vardı. Hatta Marx kendi düşüncelerini etkileyen temel kaynakların neler olduğu 05 Mart 1852 tarihinde *Joseph Weydemeyer*'e yazdığı bir mektupta zaten şöyle ifade etmişti:

...bana gelince, modern toplumlardaki sınıfların veya bunlar arasında yer alan savaşın var olduğunu keşif onuru bana ait değildir. Burjuva tarihçileri bunun tarihsel gelişimini, iktisatçıları ise sınıfların ekonomik yapısını benden çok önce açıklamışlardır. Benim yeni olarak yaptığım, sınıfların var olmasının, üretimin gelişmesindeki belirli tarihsel evrelere bağlı olduğunu, sınıf savaşının zorunlu bir biçimde proleterya diktatörlüğüne vardığını ve proleterya diktatörlüğünün, bütün sınıfların ortadan kalktığı ve sınıfsız bir toplumsal düzene geçişten başka bir şey olmadığını ispatlamak olmuştur (Marx ve Engels 2010: 62-63)

Marx'ın teorilerinin üzerindeki genel düşünce dünyasının oluşmasında Alman felsefe geleneğinin, Fransız siyaset geleneğinin ve İngiliz politik ekonomi geleneğinin de büyük etkisi vardı (Perry 2010: 60; Carr 2011: 97-101) ve Marx'ın yazdığı mektupta özellikle sonuncusuna vurgu yapıyordu. Marx dönemin düşünce insanlarından da etkilenmişti. Bunlar arasında Hegel, Feuerbach, Dr. Bauer ve Berlin Üniversitesi'ndeki hocaları da dahil olmak üzere

¹¹ Basitleştirilmiş bir anlatım için bkz.: Nikitin, s. 119-137; Küçükkalay, *İktisadi Düşünce Tarihi*, s. 469-471.

çok sayıda isim vardı.¹² Hatta Marx, Heraklitos ve Demokritos gibi antik Yunan dönemi filozoflarından da etkilenmişti.

Haldun ve Marx'ın teorilerini kurgularken, beslendikleri ideolojik inançları nedeniyle de aralarında fark olmalıydı. Haldun Müslüman bir düşünür olarak emeği öne çıkarırken inandığı dinin karşılıksız kazanca yönelik emirlerinden, Marx ise emek-değer teorisini merkeze alırken bir tür sömürü ilişkisinin varlığını ispat etmek niyetinden hareket ediyordu. Haldun'un bu bağlamda vurgu yaptığı husus bir kazancın karşılıksız olarak elde edilmesine yapılan vurguydu. Nitekim onun yaşadığı zamanlar Ortaçağ'a karşılık geliyordu ve bu çağların verimliliği, teknoloji ve sanayileşme düzeyi, işbölümünün boyutu, işçileşme düzeyi, uluslararası ticaretin hacmi, nüfusun artışı, sermaye birikiminin artış hızı ve üretim sonucunda elde edilen çıktının düzeyi, Marx'ın yaşadığı çağlardan çok farklıydı. Haldun, çıktının artırılmadığı ve artırılma inancının olmadığı (sıfır toplam ekonomi) bir çağda yaşamıştı. Bunun bir uzantısı, ekonomilerin milli gelirinin %95'inin ziraat sektörü tarafından üretildiği bir kapalı ekonomi dünyasıydı. Marx ise 19. yüzyılda yaşamıştı ve içinde bulunduğu dünyanın ekonomik kondisyonları Haldun'un dünyasının tam tersi durumdaydı.

Haldun'un bir malın değerinin ne olduğuna ilişkin düşünceleri şayet kitabının değişik yerlerinde yer alan tespitleri bağımsız olarak yorumlandığı zaman, değerın kaynağı olarak onun emeği kabul ettiğini söylemek doğru olurdu. Nitekim onun bu düşünceye inandığını savunan yazarların hemen hemen hepsi elde ettikleri sonuçlara böyle ulaşmışlardı. Oysa Haldun'un Mukaddime'deki düşünceleri toplu olarak incelendiğinde onun değişik yerlerdeki yorumlarından, bir malın değeri için emek ile birlikte piyasa koşullarını ve malın üretiminde kullanılan girdilerden de hareket ettiği sonucuna ulaşmak gerekirdi. Haldun'un özellikle her kazanç ve malın emek sarf etmekle elde edildiğini vurgulaması, bir malın değerine ilişkin bir vurguyu değil, Haldun'un yaşadığı çağın koşullarından ve inandığı dinden kaynaklanarak emek dahil olmaksızın bir üretimin elde edilmeyeceğine vurgu yapıyordu. Haldun'un emekle birlikte girdilere işaret etmesi, emeği girdiler üzerindeki bir katma değer olarak değerlendirdiğini gösterir nitelikteydi.

Oysa Marx, emeği hem değerın kaynağı hem de malların değişimindeki nispi oranların bir kıstası gibi görüyordu. Maliyetler ve fayda ise ona göre malların değişim değerlerini belirlemede bir kıstas değildi. Üstelik malların piyasada oluşan fiyatları onun gerçek değerinin üzerinde ve altında olabilirdi ve klasik iktisatçıların ifade ettiği gibi uzun dönemde de olsa hiçbir zaman bir doğal fiyata doğru, kapitalist sistem içindeki anarşi nedeniyle gitmezdi. Bu nedenle de mallar onlara harcanan emekle değişilirdi. Ancak böyle olunca piyasadaki değişim işlemlerinden bir fazlalık elde etmek mümkün olmazdı. O halde reel dünyadaki birikimin temelinde, kendi değerinin altında ödeme yapılan bir meta olan emek yer alıyordu. Bu da açık bir şekilde emeğin sömürüsü anlamına geliyordu. Fakat Haldun'un kitabının hiçbir yerinde, haksız kazancın çeşitlerine değinmesine rağmen (Haldun 1991: 269, 340-351) emeğin sömürüldüğüne yönelik bir tespitte bulunmuyordu.

Haldun'un rızık ve servet ayrımından artı değer düşüncesine ulaşmak ise mümkün görünmüyordu. Onun rızık (zaruri mallar) ve kazanç (servet) olarak yaptığı ayrım bir tür artı değere değil, bir insanın elde ettiği malların tamamının iki ana gruba ayrılmasını içeriyordu. Üstelik Haldun, yorumlarında tacirlerin, çiftçilerin ve hüner ve sanat sahiplerinin de servet sahibi olabileceklerini ifade ederken zenginliğin sadece sömürü ve el koyma yoluyla olmadığını ifade etmişti (Haldun 1991:269, 345-346).

Oysa Marx artı değer düşüncesinde hem bir sömürü ilişkisine hem de bu sömürü sonucunda sermayenin artı değer aracılığı ile büyüdüğünü iddia ediyordu. Yani artı değer para

¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Jonathan Sperber, *Karl Marx*, (Çev. Gül Durna), İletişim Yayınları, İstanbul: 2014.

sermayeden yaratılıyordu ama artı değer de para sermayeyi büyütüyordu. Aralarında döngüsel bir nedensellik ilişkisi vardı.

Haldun ticaret konusunda da Marx'tan farklı düşünüyordu. Marx'a göre ticaretten elde edilen kâr, bir ekonominin endüstri sektöründeki işçiler (proleterya) tarafından üretiliyordu ancak bu işçilerin emeğini kiralayan burjuvalar, artı değerın bir kısmını tüccar burjuvaya terk etmek pahasına mallarının dağıtımını için tüccar burjuva ile anlaşılıyorlardı. Böylece tüccarlar bu malları perakende piyasada satarak bir kâr elde ediyordu. Elde ettikleri bu kâr, endüstri burjuvasının onlara terk ettiği kâr meblağının bir parçasından başka bir şey değildi. Oysa Haldun'a göre ticaret meşru bir işlemdi. Bu nedenle de tüccarın kazancı da meşru olurdu. Bu ticaretin karaborsa yoluyla yapılması, bu eylem esnasında tüccarların ödemelerini geciktirmesi, aldatma, ölçü ve tartıda hile yapma gibi kötü yollara sapma durumunda ticaret kötü olarak değerlendirilebilirdi. Yani Haldun'da ticaret yasaklanmış ve ötelenmiş değil ama eylem itibariyle kontrol altına alınması gerektiğine vurgu yapılmıştı. Haldun bu faaliyeti tabii geçim yolları arasında zikretmesinin ve akabinde olumsuzlaşmasının sebebi bu olmuş olmalıdır. Üstelik Haldun'a göre sadece kötü karakterli tacirler yoktur ve bunların yanında sayıca diğerine göre az da olsa iyi huylu tacirler de bulunduğu gibi ticaret İslam hukuku (şeriat) tarafından da meşru olarak kabul edilmiş bir faaliyettir (Haldun 1991: 365-328).

5. SONUÇ

Bu çalışmadan elde edilen sonuç, her ne kadar literatürde tartışmalar bulunsa da, İbn-i Haldun'un, değer, ticaret ve servet konusundaki düşünceleri ile Marxist iktisadi düşünceleri incelemeye, bu düşüncelere temel teşkil etmediğidir. Her iki düşünürün kitaplarına söz konusu hususlara yönelik yapılan analizlerin görünürde benzer yönleri bulunmasına rağmen, gerek düşüncelerin kurgulandıkları iktisadi muhit, gerekse düşünürlerin beslendikleri düşünsel kaynaklar ve gerekse ekonomik dünyanın yorumuna yaklaşım biçimleri onların söz konusu hususlarda farklı bakış açılarına sahip olduğunu gösterir niteliktedir. Bu farklılığın dinamikleri arasında ise onların yaşadıkları çağların ekonomik koşullarının onlara dikte ettiği şartlar ile onların düşünce dünyalarını biçimlendirmesi öne çıkmaktadır. Haldun geçimlik bir ekonomik dünyada, Marx ise sanayileşme sürecinde olan bir dünya içinde yaşamıştır ve teorilerinin kurulmasında bu dünyaların düşünürler üzerinde etkileri baskındır.

KAYNAKÇA

- Abbadi, Suleiman, (2004), "Ibn Khaldun Contribution to the Science Economics", *Journal of Al Azhar University-Gaza*, Vol. 7, No. 1: 41-48.
- Abdalla, Mohamad, (2016), "Ibn Khaldun", <http://www.researchgate.net/publication/296060781>.
- Ahmad, Rafiq, (??), "Ibn Khaldun -A Great Pioneer Economist-", in *The Penjab University Economist*, The Journal of the Department of economics, University of Penjam2, No. 1: 52-61.
- Alatas, Syed Farid, (2006), "Ibn Khaldun and Contemporary Sociology", *International Sociology*, No. 21: 782-795.
- Ali, Salman S., (2006), "Economic Thought of Ibn Khaldun (1332-1406)", *IRTI, Islamic Development Bank*, Jeddah: 1-15.
- Al-Leheabi, S. M. Z. M., vd., (2013), "The Economic Thought of Ibn Khaldoun in His Muqaddimah", *World Applied Sciences Journal*, 25 (1): 42-47.
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, (Çev. Saffet Babür), BilgeSu Yayınları, Ankara: 2012.
- Aristoteles, *Politika*, (Çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul: 1982.
- Aydın Kübra A., (2015), *İbn Haldun'un Toplumsal ve İktisadi Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü: İstanbul.
- Blbas, W. J. I., (2018), *İbn-i Haldun Düşüncesinde Devlet Kavramı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Boulakia Jead D. C., (1971), "A Fourteenth Century Economist", *Journal of Political Economy*, Vol. 79, No. 5: 1105-1118.
- Carr, Edward H., *Karl Marx*, 2. Baskı, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: 2011.
- Cheddadi, Abdesselam, (1994), "Ibn Kahldun", *The Quarterly Review of Comparative Education*, Vol. 24, No. 1/2/: 7-19.
- Dawabah, Eşref, (2021), "İbn-i Haldun", *İslam İktisadi Düşünce Tarihi*, (Ed. Mehmet Bulut), Erkam Yayınları: İstanbul: 613-641.
- Demir, Zafer, (2018), "İbn-i Haldun'un iktisadi Kuramı: Devletin Ekonomi Üzerindeki Rolü ve Fonksiyonları", *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 3 (1): 44-69.
- Dhaouadi, Mahmoud, (1990), "Ibn Khaldun: The Founding Father Of Eastern Sociology", *International Sociology*, Vol. 5, No. 3: 319-355.
- Divitçioğlu, Sencer, (2013), *Karl Marx'da İktisadi Büyüme*, Efil Yayınları: İstanbul.

- Eaton John, (1996), *Ekonomi Politik*, 3. Baskı, (Çev. Şiar Yalçın), Bilim ve Sosyalizm Yayınları: Ankara.
- Falay Nihat, (1978), *İbn-i Haldun'un İktisadi Görüşleri*, Güryay Matbaacılık: İstanbul.
- Genç, Sema Y.-Çağlayan Tuğçe, "İktisadi Düşüncede Değerin Kaynağı Sorunsalı", *Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, C. 2, 2017: 667-680.
- Gibb, H. A. R., (1993), "The Islamic Background of Ibn Khaldun's Political Theory", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. 7, No. 1: 23-31.
- Graudy, Roger, (1965), *Sosyalizm ve İslamiyet*, Yön Yayınları: İstanbul.
- Hakim, Cecep M., (??), "İbn Khaldun'su Thought in Microeconomics: Dynamics of Labor, Demand-Supply and Prices", *The Teachings of Ibn Khaldun*, New Direction: 40-49.
- Hasan, Zubair, (2007), "Labour as a Source of Value and Capital Formation: Ibn Khaldun, Ricardo and Marx-A Comparison", *Islamic Economy*, Vol. 20, No. 2: 39-50.
- Ibrahim, M. Yusuf, vd., (2019), "A Comparative Study of Khaldun, Smith, and Marx Thinking About the Labour Theory of Value", <http://www.researchgate.net/publication/340486865>.
- Irwin, Robert, (1997), "Toynbee and Ibn Khaldun", *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 3: 461-479.
- İbn-i Haldun , (1991), *Mukaddime*, (Çev. Z. K. Ugan), C. II, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.
- İyem, Cemal vd., (2019), "İbn-i Haldun'un Emek Anlayışı: Marx ile Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Bilgi*, 21 (2): 167-186.
- Jon, Elster, (1999), *An Introduction to Karl Marx*, Cambridge Univ. Press: USA.
- Kozak, İbrahim Erol, (1982), *İbn-i Haldun'da Sosyal İktisat ve Sosyal Politika*, Basılmamış Doçentlik Tezi: Erzurum.
- Kozak, İbrahim Erol, (1999), "İbn-i Haldun'da Devlet ve Ekonomi", *DTV. İslam Ansiklopedisi*, C. 20, İstanbul: 1-8.
- Küçükkalay, A. Mesud, (2017), *Adil Fiyat -Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla-*, Ötüken Yayınları: İstanbul.
- Küçükkalay, A. Mesud, (2019), *İktisadi Düşünce Tarihi*, 5. Baskı, Beta Yayınları: İstanbul.
- Lenin, Vladimir İ., (1995), *Karl Marx ve Doktrini*, 4. Baskı, (Çev. Şiar Yalçın), Bilim ve Sosyalizm Yayınları: Ankara.
- Marx, Karl, (1993), *Kapital –Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili-*, 4. Baskı, C. I, II, III, (Çev. Alaaddin Bilgi), Sol Yayınları: Ankara.
- Marx, K. H.-Engels, Friedrich, *Collected Works*, Vol. 39, Letters 1852–1855, Lawrence and Wishard, Electric Book, UK: 2010.
- Marx, Karl, (2017), *İktisat Üzerine*, 2. Baskı, (Çev. Ali Çakıroğlu), Belge Yayınları: İstanbul.
- Muheramtohadı, Singgih, (2018), "A Comparative Study: The Economic Thoughts of Ibn Khaldun and Karl Marx", *International Journal of Islamic Business and Economics*, 2(1): 51-64.
- Mujahidin, Muhamad, (2018), "İbn Khaldun's Economic Thought", *MPRA (Munich Personal RePEc Archive)*: 1-8.

- Nikitin, Piyotr, (1995), *Ekonomi Politik*, 8. Baskı, (Çev. Hamdi Konur), Sol Yayınları: Ankara.
- Önder, Murat-Ulaşan, Fatih, (2018), “Ibn Khaldun’s Cyclical Theory on The Rise And Fall of Sovereign Powers: The Case of Ottoman Empire”, *Adam Akademi*, 8(2): 231-266.
- Özcan, Oğuz, (2016), “Ibn Haldun’da evlet Düşüncesi ve Devlet Araç ım, Amaç mı Tartışması Bağlamında Mukayeseli Bir Değerlendirme: (İbn Haldun-Aristoteles-Thomas Hobbes)”, *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 1 (1): 63-92.
- Patriarca, Giovanni, (2010), “A Medieval Approach to Social Sciences: The Philosophy of Ibn Khaldun”, *Journal of Markets and Morality*, Vol. 13, No. 1: 175-188.
- Perry, Matt, *Marksizm ve Tarih*, (Çev. Gül Tunçer), İletişim Yayınları, İstanbul: 2010.
- Ridlwan, Ahmad A.,-Mawardi, Imam, (2019), “The Contribution of Ibnu Khaldun’s Economic Thoughts”, *Jurnal Studi Agama-Agama dan Pemikiran Islam*, Vol. 17, No. 1: 117-128.
- Rizkiah S. Kholifatul-Chachi, Abdelkader, (2020), “The Relevance of Ibn Khaldun’s Economic Thought in the Contemporary World”, *Turkish Journal of Islamic Economics*, 7(2): 70-90.
- Sedlacek, Tomas, *İyi Kötü ve Ekonomi*, (Çev. A. S. Erdoğan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul: 2017.
- Soofi, Abdol S., (1995), “Economics of Ibn Khaldun Revisited”, <http://www.researchgate.net/publication/247814689>.
- Spengler, Joseph J., (1964), “Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 6, No. 3: 268-306.
- Sperber, Jonathan, *Karl Marx*, (Çev. Gül Durna), İletişim Yayınları, İstanbul: 2014.
- Şenol, Hüseyin Fırat, İbn Haldun’da Tarih ve Umran Sorunu”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü, İstanbul: 2009.
- Tawney, R. H., *Religion and the Rise of Capitalism*, A Mentor Book, The American Library, ABD: 1963.
- Tomar, Cengiz, (1999), “Haldun’a İlişkin Literatür”, *DTV. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 20: 8-12.
- Uludağ, Süleyman, (1993), *İbn Haldun*, TDV. Yayınları: Ankara.
- Weiss, Dieter, (1995), “Ibn Khaldun on Economic Transformation”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 27, No. 1: 29-37.
- Yıldırım, Ertugrul, (2006), *İbn-i Haldun’un İktisadi ve Mali Düşünceleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kütahya.
- Yılmaz, Rasim, (2006), *İbn-i Haldun’un İktisadi ve Mali Düşünceleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kütahya.
- Yumuk, Recep, (2010), “İbn Haldun’da Devlet Görüşü”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8 (1-2): 229-278.